ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган җир

Родной край

3*2023

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫ ЙОЛДЫЗЛЫГЫ

Зәйтүнә Тычинских

Рәшидә Хәмзина

Гөлүсә Зиннәтуллина

Луиза Шәмсетдинова

Нәля Фәйзуллина

Гүзәл Фәйзуллина

Юлия Сәфәралиева

Гөлсинә Ташкиева

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

3*2023

Казан – 2023

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

3*2023

Казань – 2023

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:
Альберт Әхмәтҗан улы Борһанов,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гыйләҗев Искәндәр
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Зәйдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаил
Ситдиков Айрат
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме
Җаваплы сәркатип:
Дәүләтшина Гөлнара Фәрикъ кызы
Web-редактор:
Ярхамов Илнур Ирнис улы
Корректор:
Арсланова Фәния Насыйбулла кызы

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гилязов Искандер
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Зайдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаиль
Ситдиков Айрат
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа
Ответственный секретарь:
Давлетшина Гульнара Фариковна
Web-редактор:
Ярхамов Ильнур Ирнисович
Корректор:
Арсланова Фания Насибулловна

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
Электрон почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Татар төбәк тарихы буенча
кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Адрес издания:
г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
Электронная почта: monitoring_vkt@mail.ru
http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/
http://tugan-zhir.org
Ежеквартальный журнал
по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал]. № 3. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2023.

ЭЧТӘЛЕК

С.Х. Бекенин.
Белик туган телебезне. 8

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских.
Себер татарларының урта гасырдан XIX–XX нче гасырларга кадәрге этник һәм сәяси үсеше. 9

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

И.Г. Закирова.
«Кузы Көрпә белән Баянсылу» дастаны: мифопоэтик мотивлары. 53

Р.Х. Рәхимов.
Беренче ислам миссионерларының Себергә походы: җирлекне үзләштерергә омтылу. 63

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Ф.Ә. Бәйрәмова
«Бутан» бәете – татар язмышы... 72

А.Г. Ахунов.
Татар дәүләтләре кулланган сәүдә акваториясе. 81

Ф.М. Зиннәтуллина.
Муллаш авылы тарихы. 96

А.А. Сажина.
Ак Күл (Төмән өлкәсенең Ярковский районындагы Дулепин авылы тарихы сәхифәләре). 110

З.С. Сәйдуллина.
Тукуз авылында Себер татарлары этнографик музеен булдыру турында. 116

Р.К. Бакиева.
Саускан авылы тарихы. 119

З.И. Фазылова.
Тубыл сазлыгы артындагы Сәңкер-Мәңкер турындагы риваять. 123

З.Т. Шәрипова.
Бала тууы белән бәйле йолалар һәм ышанулар. 127

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Ак Күбәк (*дастан*). 134

Кузы Курпы мән Паян-Сылу (*дастан*). 138
Себер татарлары фольклорыннан. 147

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

Төмән өлкәсе Дәүләт архивының Тубыл филиалы фондыннан яңа чукындырылганнар эшләре исемлеге. *Тубыл рухи консисториясе.* 156
Татар теле тирәсендәге низаг документларда (2023 ел). 169

Шәхесләребез

К.С. Садыйков.
Патриотлар һәм хыянәтчеләр. 183
Р.С. Котомова.
Гвардеец язмышы. 190
А.А. Закорюкина.
Мин – рәссам! 196

Татар рухы

Ф.М. Фәткуллин.
Себердәге Стәрлетамак (Тайга уртасындагы татар авылы кешеләре милли рухны саклап яши). 206

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Хроника. 211

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Яңа китап. 231

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

З.А. Тычинских.
Себерчә баурсак. 232
Ф.Х. Захарова.
Халык медицинасы. 233

Юбилярлар турында сүз

Р.К. Гәрәев.
Г.Җ. Яһудинның 125 еллыгына. 244

Авторлар буенча белешмә

СОДЕРЖАНИЕ

С.Х. Бекенин.
Давайте знать родной язык. 8

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских.
Этническое и политическое развитие сибирских татар от средневековья до рубежа XIX–XX вв. 9

Научные публикации по краеведению

И.Г. Закирова.
Сага о «Кузы Курпа и Баянсылу»: мифопоэтические мотивы. 53

Р.Х. Рахимов.
Поход первых исламских миссионеров в Сибирь: попытка ландшафтной интерпретации. 63

Краеведение в научно-популярных публикациях

Ф.А. Байрамова.
Баит «Бутан» – судьба татар... 72

А.Г. Ахунов.
Торговые акватории используемые татарскими государствами. 81

Ф.М. Зиннатуллина.
История села Муллаши. 96

З.И. Фазылова.
Легенда о Занкере-Манкере Тобольского заболотья. 110

З.Т. Шарипова.
Обряды и поверья, связанные с рождением ребёнка. 116

А.А. Сажина.
Ак Куль (страницы истории деревни Дулепина Ярковского района Тюменской области). 119

З.С. Сайдуллина.
О создании Сибирско-татарского этнографического музея в селе Тукуз. 123

Р.К. Бакиева.
История села Саускан. 127

Наше историко-краеведческое наследие

Ак Кубак (*сага*). 134

Кузы Курпы и Паян-Сылу (*сага*). 138
Из фольклора сибирских татар. 147

Исторические источники по краеведению

Список дел о новокрещенных из фондов Тобольского филиала Госархива Тюменской области. *Тобольская духовная консистория*. ...156
Конфликт вокруг татарского языка в документах (2023 г.). 169

Известные личности

К.С. Садыков.
Патриоты и предатели. 183
Р.С. Кутумова.
Судьба гвардейца. 190
А.А. Закорюкина.
Я – художник! 196

Татарский дух

Ф.М. Фаткуллин.
Сибирский Стерлетамак (В татарском селе посреди тайги сохраняют национальный дух). 206

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Хроника. 211

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга. 231

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

З.А. Тычинских.
Сибирский баурсак. 232
Ф.Х. Захарова.
Народная медицина. 233

Слово о юбилярах

Р.К. Гареев.
К 125-летию Г.З. Ягудина. 244

Сведения об авторах

Сөнгатулла Бекенин

БЕЛИК ТУГАН ТЕЛЕБЕЗНЕ

Һәр милләтнең яшәү сере
Туган телне саклауда,
Шул телдә сөйләшкәннәрнең
Ышанычын аклауда.

Туган телне ярату –
Милләт өчен җан ату;
Туган тел – ул милләт җаны
Сакларга кирәк аны.

Татар теле – Тукай, Такташ,
Җәлил, Кәримнәр теле;
Милләтебез һәрвакыт бай
Күптөрле иҗат белән.

Аталганнарның гына бит
Һәрберсе нинди бөек!
Халык иҗатын аңларга
Туган телебезне белик.

Телебездән файдаланып,
Мәдәниятны үстерик;
Милләтебез дәрәҗәсен
Югарыга күтәрик.

Сабыйларны кирәк башлап
Өйрәтү ана телгә;
Гаиләдә сөйләшик без
Бары тик татар телдә!

«Теле барның иле бар,
Иле барның көне бар».
«Милләткә булыр җинаять
Телгә кылсаң хыянәт».

Алибек Койлакаев.
«Дөнья яралуы» Байтирәк
циклыннан.

Кирәкми безгә яшәргә
Башка телдән көнләшеп.
Милләтебезне кимсетмик
Урыс телдә сөйләшеп.

Данлы Себер илендә
Яшик, дуслар, гөрләшеп.
Аңлашыйк без үзара
Туган телдә сөйләшеп.

МИЛЛИ ҺӘМ ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ ФӘННИ-МЕТОДОЛОГИК ЯКЛАРЫ

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ

Д.М. Исхаков
З.А. Тычинских

ЭТНИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СИБИРСКИХ ТАТАР ОТ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ДО РУБЕЖА XIX–XX вв.

Известный российский историк XVIII в. Г.Ф. Миллер назвал сибирских татар «главнейшим народом» Сибири. Что не было случайностью – эта значительная по численности (в настоящее время около 200 тыс. чел.) аборигенная группа татар дала огромному региону Российской Федерации наименование, в средние века на берегах Иртыша и Тобола строила города, создавала государства, развивала уникальную культуру, являющуюся одним из вариантов «северного» ислама.

Этногенез сибирских татар, как и других локально-территориальных субэтнических общностей нации, имеет длинную и весьма сложную историю. Начальный его этап исследователи относят к I тыс. н.э. и отмечают, что в нем принимали участие угорские, самодийские, тюркские, отчасти монгольские этнические компоненты, вошедшие в той или иной пропорции в состав отдельных групп сибирско-татарской этнической общности. Переплетение различных культур в исторической судьбе сибирских татар отразилось в традиционном хозяйстве, верованиях, костюме, а также в антропологическом облике их представителей.

Первоначально территорию заселения сибирских татар занимали преимущественно угорские и самодийские группы, затем – тюрки периода Тюркских каганатов. Наследием этого раннего этапа становления предков изучаемой группы татар надо, по-видимому, считать такие клановые образования, как сыпыр, иштек, аялы, курдак, туралы, тукуз, саргат и др. [Тумашева: 1987]. На первом этапе этногенеза именно древнетюркские и смешанные с ними угорские племена составили основной этнический субстрат будущих сибирских татар, позже – с XI в., из среды кимаков от-

делились кыпчакские племена, появившиеся на территории Западной Сибири в XI – XII вв. В составе сибирских татар зафиксированы племена и роды хатан, кара-кыпчак, нугай, связанные с этой второй волной тюркской экспансии, и желтые уйгуры *(сары уйгур),* телеуты (вошли в тарскую, барабинскую и томскую группы) [Тумашева: 1987; Томилов: 1992]. Затем, начиная с XV в., в Западной Сибири оказались поволжские татары, включая мишарей, отчасти башкиры и казахи. Серьезную роль на поздних этапах этногенеза сибирских татар сыграли среднеазиатские переселенцы – бухарцы, основную часть которых составляли узбеки и таджики, но среди них встречались и представители др. тюркских групп (уйгуры, казахи, каракалпаки, туркмены). На национальной стадии развития на сибирских татар возросло влияние волго-уральских татар.

Уже в XVIII в. историки Г. Миллер и И. Фишер по отношению к тюркоязычному населению Сибири применяли общее название «сибирские татары». Другой российский исследователь XVIII в. – И. Георги, обобщающего определения не давал, называя отдельные группы: татары тобольские, томские, чулымские и др. Современные этнологи Ф.Т. Валеев и Д.М. Исхаков высказывали мнения о том, что сибирско-татарская этническая общность сложилась уже в период существования Сибирского ханства. Как писал Ф.Т. Валеев, «именно в рамках Сибирского ханства возникли основные предпосылки для объединения тюркоязычного населения в единую народность» [Валеев: 1980. С. 22.]. О феодальной народности периода Сибирского ханства высказывался и Д.М. Исхаков: «… единообразность этнонима, подчеркивание исповедания всеми сибирскими татарами ислама… свидетельствуют о достаточной консолидированности сибирско-татарского этноса в XVI в.» [Исхаков: 2006. С. 16.]. Таким образом, определяющим этапом в формировании сибирско-татарского этноса этими исследователями называется период средневековья.

В одной из своих статей видный отечественный тюрколог А.Н. Самойлович выдвинул весьма плодотворную гипотезу (она опиралась на лингвогеографические материалы) о существовании «окско-волжско-камско-тобольского культурно-географического района» [Самойлович: 1927. С. 211]. Идея этого исследователя в дальнейшем была подкреплена работами татарских диалектологов [Җәләй: 1938; Тумашева: 1961; 1977]. Однако, лингвисты не дали четкого ответа на вопрос о том, к какому времени – средневековому или национальному этапу, относится языковое сближение сибирских и волго-уральских татар. Более того, по мере накопления исследований лингвистического плана начало складываться мнение о том, что языковая близость сибирских и волго-уральских татар – явление позднее и, скорее, относится к этапу национальной консолидации [Дульзон: 1956; Дмитриева: 1981]. На

самом деле это далеко не так – достаточно ознакомиться с образцами народно-разговорного языка, нашедшего отражение в образцах фольклора сибирских татар, собранных и опубликованных В.В. Радловым еще в начале 1870-х гг., когда процессы национальной консолидации этнического ядра татар, происходившие в первую очередь в Поволжье и Приуралье, еще оказывали слабое влияние на этническую ситуацию в такой зоне, как Западная Сибирь, тем не менее, языковые различия между сибирскими и волго-уральскими татарами уже в это время являлись несущественными [Радлов: 1872; Безсонов: 1881]. Очевидно, языковая, следовательно, и этническая близость татар двух регионов, восходит к более раннему периоду. Существующие на этот счет материалы убеждают нас именно в этом. Рассмотрим их более подробно с тем, чтобы понять предпосылки этнокультурного единства татар Волго-Уральского и Западно-Сибирского регионов.

Ранние этапы этногенеза сибирских татар связаны с этнической историей группы «сыпыр/шибер/савир», на которой следует остановиться отдельно, ибо на основе этого этнонима возникло наименование «Сибирь» и устанавливаются древние связи населения Поволжья и Западной Сибири.

«Ибир-Сибир», шибер~сыпыр и проблема этнического субстрата сибирских татар

В отдельных публикациях последнего времени [Ююкин: 2015] появилось отрицание существования декларировавшейся ранее связи между термином «Сибирь» (по-татарски, «Себер») и понятиями «шибер/шибир» (обозначения одной из групп «Лесных народов» в XIII в. в ранних монгольских источниках и у Рашид ад-Дина) и «сыпыр/сепер» (наименование легендарного малорослого «народца» у обских угров и тобольских татар) [Исхаков: 2011; 2021; Тычинских: 2016; Ююкин: 2015]. Так как в двух последних случаях у отдельных авторов подразумевается восхождение названных этнонимов к наименованию хорошо известной по ранним источникам группы «савир/сабыр/сувар», как полагают, представлявшей из себя тюркизированных угров, выдвинувшихся в составе болгаро-угорских образований из Западной Сибири в составе гуннов, возникает необходимость в новом обосновании этимологии топонима «Сибирь» (Подробнее об этом см.: [Ююкин: 2015; Golden: 1992]) и его связи с указанными выше этнонимами шибер/шибир/сыпыр/сепер/савир, как увидим, имеющими отношение к раннему этническому компоненту сибирских татар.

Термин «шибер/шибир» начала XIII в.: этноним или этникон?

Указанное понятие присутствует в «Тайной (Сокровенной) истории монголов» – раннем (1240 г.) источнике монгольского происхождения, описывающем, кроме прочего, поход монгольских войск «Правой руки» во главе с Джучи в 1207 г. на «Лесные народы». Этот же сюжет содержит-

ся также в более позднем монгольском источнике «Алтан Тобчи» Лубсана Данзана (1620 г.), фактически во многом основанном на «Тайной истории монголов» [Монголой: 1990. С. 119; Лубсан Данзан: 1973. С. 184].

Названный сюжет, в ходе похода 1207 г. упоминающий группу «шибер/шибир», ранее был детально рассмотрен Б.Р. Зориктуевым [Зориктуев: 2011], затем нами [История и культура: 2015. С. 124–126], что избавляет от необходимости освещения всего его контекста. Но тут следует отметить, что относительно термина «шибер»/«шибир», наши мнения разошлись. Б.Р. Зориктуев высказался в том духе, что под этим понятием подразумевается географический ареал, в «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина названный как «Ибир-Сибир» [Зориктуев: 2011. С. 166]. Однако он не прояснил, каким образом из одинарного наименования «шибир/шебер» возник двойной композит «Ибир-Сибир»/«Сибир-Ибир», присутствующий в источниках XIV – XV вв. восточного происхождения, а также в синхронных европейских источниках, в том числе и в картографических материалах [Ююкин: 2015; Напольских: 2015]. При этом, если у Рашид ад-Дина под понятием «Ибир-Сибир» явно имеется в виду определенный географический ареал (см. далее), то же самое утверждать относительно термина «шибер/шибир» не представляется возможным. Дело в том, что в обоих названных выше монгольских источниках «шибер/шибир» предстает как часть «Лесных народов», упоминаясь в числе большого числа клановых формирований [История и культура: 2015. С. 126–127]. Поэтому «шибер/шибир» для 1240-х гг. – это скорее этноним, использованный в «Тайной истории монголов» и в связанном с ним «Алтан Тобчи» для обозначения конкретного «народа» или клана, локализованного в первой половине XIII в. весьма далеко от основных районов проживания монголов, где-то к северо-западу от Алтая, скорее всего, в бассейне р. Иртыша.

Прежде чем перейти к выявлению возможной связи между терминами «шибер»/«сыпыр»/«Сибирь», надо рассмотреть весь круг источников, в которых интересующий нас ряд понятий, включая и термин «Ибир-Сибир»/«Сибир-Ибир», встречается. Так как частично такая работа нами уже была проделана ранее [Исхаков: 2017-а; 2017-б], мы будем опираться на нее.

Термин «Сибирь/Себер». Первое упоминание данного понятия в форме «Sibir» обнаруживается в сообщении миссионера из ордена миноритов брата Иоганки венгра, в 1320 г. оказавшегося в «Баскардии» (в других европейских источниках параллельное название этой территории – «Magna Hungaria»), чье население было подчинено «татарам», а «государь» этого этнополитического образования и «большая часть его семьи», были уже «совершенно заражены сарацинским заблуждением», хотя жившие там другие «татары, судьи баскардов», оказались «исполнены несторианской ереси».

Так вот, пока Иоганка венгр там находился (а он пробыл в Баскардии 6 лет), туда «из Сибири (Sibir)» прибыл некий «посол», принесший от «татарского судьи … к христианскому (т.е. несторианскому – Д.И., З.Т.) судье баскардов» послание [Документы и материалы: 2012. С. 197]. Из этого документа видно, что «Sibir» – это «страна», причем северная (там суровая зима, много снега, запрягают в сани собак и она окружена «Северным морем»).

Затем мы в XIV в. название этой «страны» в форме «Sebir» встречаем на двух европейских картах – карте Пицигани (1367 г.) и Каталонском атласе (1375 г.) [Ююкин: 2015. С. 78]. Очевидно, на данных картах понятие «Sebur» появилось на основании сообщения Иоганки венгра. Впоследствии такая одинарная форма названия данной «страны» закрепилась в европейской картографии XV–XVI вв., передаваясь с некоторыми вариациями: «Sibur» – портулан Фра Мауро (1459 г.), «Siber» – карта А. Дженкинсона (1562 г.), «Sybur» – немецкие карты XVI в. [Ююкин: 2015. С. 78–79]. Фактически, как видим, эти названия повторяют форму, использованную Иоганкой венгром.

Близкая к западноевропейской традиция номинирования конкретной территории «Сибирью» наблюдается и в русских источниках. Так, в Софийской второй летописи, восходящей к середине XV в., есть известие, относящееся к 1405 г./1406 г., в котором сообщается об убийстве ханом Шадибеком хана Тохтамыша в «Сиборской земле» [ПСРЛ: 2001. Т. 6. Вып. 2. С. 22]. В более поздней Устюжской летописи это же сообщение приводится с уточнением: «…в Сибирской земле близ Тюмени» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 12]. Применительно к началу 1480-х гг. северо-великорусские летописи упорно отмечают определенное территориальное образование – «Сибирь», «Сибирские земли» во главе «Сибирским князем». Причем туда можно было попасть плывя «по Тавде мимо Тюмени», а если двигаться от этой самой «Сибири», то путь лежал «по Иртышу реке вниз» (Разбор летописных сообщений по этой теме см.: [Исхаков: 2011. С. 16–19]).

Как видим, во всех этих случаях западноевропейская и русская традиции присвоения определенной территории (на самом деле политическому образованию) – «стране» или «земле», наименования «Сибирь», «Sibur/Siber», практически идентичны. Можно было бы даже предположить, что русская традиция номинирования рассматриваемой территории возникла на основе влияния более ранних европейских источников, в том числе картографических. Однако, такое заключение было бы преждевременным, в чем нас убедит рассмотрение таких источников, в которых содержится композитное понятие «Ибир-Сибир».

Термин «Ибир-Сибир» и его варианты. Наиболее раннее упоминание данного термина, как уже было сказано, содержится в труде крупного хулагуидского чиновника и историка Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих»,

написанного с использованием ряда восточных источников, в том числе и «Алтан дептера» – находившейся в архиве ильханов официальной истории Чингисхана на монгольском языке [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 25]. Известно также, что этот историк занимался опросом и детальной фиксацией рассказов приехавшего из Китая в Хулагуидское государство в 1286 г. знатока монгольской старины, включая и исторические предания, эмира Пулада Чжэн-сяна [Там же. С. 26]. Поэтому, у Рашид ад-Дина применительно к изучаемому нами вопросу можно заподозрить влияние монгольской традиции номинирования определенных территорий.

Итак, что же мы видим у Рашид ад-Дина, писавшего практически почти в то же самое время, что и Иоганка венгр, относительно интересующей нас территории?

В «Повествовании о Джучи-хане» Рашид ад-Дина в рассказе о поручении Чингисханом Джучи отправиться для завоевания «северных областей», приводится их перечень, которая начинается с [области] «Ибир-Сибир», а затем следуют «Булар, Дашт-и Кипчак, Башгирд, Рус и Черкес до Дербенда Хазарского…» [Там же. С. 71–72]. Из перечня видно, что отсчет «областей» идет с востока на запад, причем «Ибир-Сибир» явно был ближе прежде всего к «областям» «Булар», «Дашт-и Кипчак» и «Башгирд». Кроме того, знакомая нам уже «страна/земля» тут почему-то имеет двойное наименование. Оно сохраняется и во втором сообщении Рашид ад-Дина, рассказывающем о племени киргиз и местах его обитания [Там же: С. 123, прим. 1; С. 150]. Анализ текста историка показывает, что по его представлениям (и видимо, его монгольских информаторов) «область Ибир-Сибир» была как бы «исходной». А если вчитаться в текст Рашид ад-Дина, то окажется, что там речь идет в целом о территории, находившейся к северу или даже к северо-западу от «области» Кэм-Кэмджиут. А так как ещё одна из сторон данной «области», на этот раз, юго-западная её часть, соприкасалась с «местностями и с горами, где сидят племена найманов» [Там же: С. 150] – а найманы жили на Алтае – то окажется, что речь надо вести об алтайском направлении, севернее, точнее, северо-западнее которого и находилась «область Ибир-Сибир» [История и культура: 2015. С. 126–127].

После Рашид ад-Дина композитное понятие «Ибир-Сибир» встречается ещё у нескольких восточных авторов XIV – начала XV вв., описывавших территорию Золотой Орды. Это Фазлаллах ал-Умари (ум. в 1349 г.), Ибн Арабшах (1388–1450) и Натанзи (его «Аноним Искандера» был завершен в 1413/1414 г.) [История Казахстана: 2005. Т. I. С. 175–177, 181, 333; История Казахстана: 2006. Т. IV. С. 252; Исхаков: 2006. С. 52].

Из этих авторов наибольший интерес представляют сообщения ал-Умари, опиравшегося на известия купцов. Согласно ему, «области Сибирь и Ибирь»

или «владения Сибири и Ибири», находились где-то рядом с «Булгаром», «Башкирдом и Чулыманом», причем «за Чулыманом границы владений Сибири и Ибири касаются пределов Хатайских». Но более точно, по рассказу одного из информаторов ал-Умари, «страны Сибирские и Чулыманские … прилегают к Башкирдам…[и] в землях Сибирских и Чулыманских сильная стужа». Разобравший данное сообщение ал-Умари В.В.Напольских пришел к выводу, что слово «области» (امعا) относится к понятию «Сибир-Ибир» [Напольских: 2015. С.259]. Однако, там, где оно употребляется во множественном числе, вслед за термином «Сибир-Ибир» идут ещё понятия «Башкирд и Чулыман», поэтому выражение «области» может относиться ко всем перечисленным тут территориям, скорее всего, являвшимся административными образованиями (далеко не случайно применительно к [области] «Сибир-Ибир» у ал-Умари использовано и понятие «владения» – (см. выше). Но следует отметить, что вместо композитного наименования «Сибир-Ибир» ал-Умари несколько раз использовал и одинарные понятия – «земля Сибирская» или «страны/земли Сибирские и Чулыманские». Поэтому, выражение «земля/страна Сибирская» у него имеет и географический оттенок, что особенно явственно видно из следующего его высказывания: «…Пределы…царства Узбекова (простираются) в длину – от Даргана Хорезмского на Востоке до Башгирда, а в ширину – от Хорезма до крайних пределов земли Сибирской, из которой вывозятся соболь да серая белка…» [История Казахстана: 2005. Т.I. С.181].

У двух других авторов – Ибн Арабшаха и Натанзи, термин «Ибир-Сибир» присутствует в том же смысле, что у ал-Умари. У первого он употреблен для обозначения северных границ «Дештских земель/Дешт-Берке», а у второго, кажется, ближе к понятию административной единицы, но как некая территориальная структура правого крыла Золотой Орды, ошибочно обозначенного им, однако, «Кок Ордой».

Если в целом взглянуть на названных выше авторов золотоордынского времени, то обнаружится, что в тот период уже сложилось представление об определенном географическом ареале (являвшемся, скорее всего, и какой-то административной единицей), в большинстве случаев называемом композитным наименованием «Ибир-Сибир»/«Сибир-Ибир». Что касается приведенных последних двух форм, то они различаются, как можно полагать, точкой отсчета – в первом случае – от монгольского имперского центра, то есть, с востока на запад, во втором случае – от золотоордынского центра, с запада на восток, которому вслед за золотоордынцами следовали, как можно думать, и восточные авторы. А вот появление сокращенной формы этого композитного термина – «Сибир/Себер/Сибирь», требует отдельного разъяснения.

Но до этого мы ещё должны остановиться на некоторых европейских источниках XV–XVI вв., в том числе и картографических. Скажем, следует обратить внимание на труд баварского «солдата удачи» Иоганна Шильтбергера, который после пленения мусульманами в 1396 г. и до 1427 г. находился в плену и побывал за это время во многих странах, в том числе и в распадавшейся тогда Золотой Орде («Татарии», «Великой Татарии», «Золотой Татарии»), где он оказался у готовившегося к походу в «Страну Сибирь» султана Чекре (Чакра), сопровождавшего Едигея в ходе этого похода в «Сибирь». Источник рассказывает, что «после покорения Сибири», Едигей и Чекре (Чакра) «вступили в Булгарию» [Шильтбергер: 1984. С. 34–35]. В другом месте своего сочинения он, рассказывая о «странах, подвластных Татарии», наряду с рядом золотоордынских городов (Ургенчом, Джуладом, Астраханью, Сараем, Болгаром и Азаком) называет и «город Сибир» [Там же: С. 44]. Таким образом, мы тут обнаруживаем появление наименования «Сибир» в виде топонима – названия некоего города. Но, у Иоганна Шильтбергера была употреблена и форма «Ibissibur»/«Wissibur» (Однако, в русском переводе этого сочинения она отсутствует. См.: [Шильтбергер: 1984]). В.В. Напольских пришел к выводу, что данная форма отражает наименование «Ибир-Сибир», конечная часть которой – Sibir/С – б – р точно совпадает с «Сыбыр»/«Sibur»/«Siber» более ранних европейских и восточных источников, а вот начальная часть – Ibus – не вполне ясна, ибо она не соответствует известному нам наименованию «Ибир» [Напольских: 2015. С. 259–260]. Похоже, что это то же самое, но не четко прочитанное из рукописи, наименование. Но в европейской традиции, начиная с XV в., закрепляется одинарная форма этого географического понятия: «Sybarinum» у Юлия Помпония Лэта (ок. 1480 г.), «Sibier» у Сигизмунда фон Герберштейна (1549 г.), а также «Sybur» и «Siber»/«Sibir» (на немецких картах XVI в., на карте А. Дженконсона 1569 г., на карте Ортелиуса 1570 г.) [Ююкин: 2015. С. 78].

Похожую трансформацию можно обнаружить и в относительно поздних северо-великорусских летописях (Устюжской, Архангелогородской, Вологодско-Пермской, Холмогорской), например, при описании (с разной степенью полноты) похода московских войск и их союзников в 1483 г. «на вогулич и на угру» [Исхаков: 2011. С. 16]. В частности, в Устюжской и Вологодско-Пермской летописях сообщается о движении воевод великого князя «по Тавде реке мимо Тюмени в Сибирь», когда войска «Сибирскую землю воевали», а затем уже «от Сибири шли по Иртышу реке вниз» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 49; ПСРЛ: 2006. Т. 26. С. 275–277]. Что за реальность скрывается в данном случае за терминами «Сибирь», «Сибирская земля»? Если подходить чисто текстологически, то выраже-

ния «от Сибири» и отчасти «в Сибирь», особенно при фиксации «Сибирской земли», можно было бы рассматривать как маркировку поселенческого образования. Тем более, что русское летописное выражение «земля» обычно предполагает некоторую политически оформленную территорию. Действительно, как результат похода 1483 г., к русским с «челобитьем» весной следующего пришли князья «вогульские, и югорские, и сибирские» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 49]. На самом деле, как видно из Архангелогородской летописи, «Сибирский князь» по имени Лятик, был выведен за рамки князей вогульских и югорских [Исхаков: 2011. С. 17]. По этой и ряду других причин [Подробнее см. там же], этнополитическое объединение, названное в 1480-х гг. как «Сибирская земля» и имевшее во главе своего князя (= «Сибирский князь»), должно рассматриваться как отдельное княжество, по всей видимости, со своим политическим центром в виде некоего укрепленного населенного пункта, соответствующего «городу Сибири» Иоганна Шильтбергера.

В последующей русской традиции XV в. как в летописях, так и, что особенно важно, в актовых материалах второй половины XVI в. (1555, 1563–1564, 1571 гг.), используются понятия «Сибирский князь» (применительно к Тайбугидам) и «Сибирский царь» (применительно к ветви Шибанидов), выступавших распорядителями «всея Сибирской земли» [Исхаков: 2006. С. 149–150, 181]. А в «Сибирских летописях», сложившихся в XVII в., закрепилось выведение наименования «страны/земли Сибирской» от одного из названий столицы Сибирского ханства – «града Сибири» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 32 и др.].

Таким образом, в целом европейская и русская историческая традиции развивались в одном общем русле – от двойного (композитного) понятия «Ибир-Сибир»/«Сибир-Ибир» к одинарному термину «Сибир»/«Сибирь». Но на деле оба этих понятия имелись и у восточных авторов, например, у ал-Умари. Тем не менее, следует установить, куда исчезло второе составное рассматриваемого двойного композита. А для этого следует разобраться в том, какое содержание скрывается за каждым из отмеченных двух понятий.

«Ибир-Сибир» и «Ыбыр-Чыбыр»

В ходе поиска ответа на поставленный вопрос мы обратили внимание на один старинный фразеологизм, характерный для татарского языка. Звучит он как «ыбыр-чыбыр» и означает «мелкий, мелкота, незначительный» [Исәнбәт: 1990. Б. 261]. Этот фразеологизм с весьма специфическим смыслом, но вполне идентичный исторической форме «Ибир-Сибир», явно заслуживает внимания, но для того, чтобы он мог быть увязан напрямую с последним термином, нужны определенные объяснительные модели. Для начала нам надо обратиться к этнонимическому материалу.

Как уже отмечалось, для XIII в. мы имеем этноним «шибер/шибир», у которого имеются «родственники» в лице легендарного «народца» «сыпыр/сепыр», кстати, бывшего малорослым, то есть, «мелким». Иногда высказывается мнение о том, что это последнее наименование «отражает историческую память об эпохе Сибирского ханства» и является производным от названия «Сибирь» [Юкин: 2015. С. 81]. Позволим себе высказать сомнение относительно предлагаемого решения и вот почему.

Прежде всего, этноним «сыпыр/сепыр» вряд ли можно выводить от названий, связанных лишь с Сибирским ханством, ибо это наименование явно отражало существование какой-то реальной и весьма древней этнической общности, что видно, хотя бы из существования у сибирских татар, у которых часть волостных названий связана с клановыми наименованиями, волости Супра (= «Супринская волость»). Этот этноним известен и среди обских угров [Томилов: 1992. С. 72–74]. Показательно также, что среди северо-восточных групп башкир, этнически очень тесно связанных с сибирскими татарами, был известен эпоним Субра [Исхаков: 1999. С. 96–97]. Группы башкир, которые в качестве коллективного предка признавали Субру, входили в прошлом, согласно генеалогическим данным, в более крупную общность, где в качестве коллективного предка фигурирует Иштяк/Иштәк [Исхаков: 1998. С. 129; 2006. С. 24–25]. Последним этнонимом, обозначающем и часть сибирских угров (это остяки = ханты), а также вообще язычников в целом [Головнев: 2020], ряд тюркских народов (казахи, ногайцы, узбеки) в прошлом называли и сибирских татар, а также башкир (так именовали их ногайцы).

В итоге получается, что наименования конкретных кланов и волостей, образованных на клановой основе, а также клановый в основе эпоним Супра/Субра, оказываются восходящими к угорской или смешанной, тюрко-угорской, этнической общности, маркированной в башкирских генеалогических схемах как «иштяк». На самом деле между вошедшими в состав преимущественно, но не только, северо-восточных башкир кланами и легендарным «народом сыпыр/сепыр», устанавливается прямая, в том числе и генеалогическая связь. Дело в том, что у заболотных татар д. Лайтамак (Тобольский р-н Тюменской обл.) нами была записана легенда об «Илэк алпе», герой которого – Иләк алп, воевал с этим «народом» сыпыр [Исхаков: 2011; Тычинских: 2016]. Между тем, личность по имени Иләк бий фигурирует в башкирском родословии у рода кара-табын племени табын, выдвинувшегося из Западной Сибири в Приуралье в конце XV в., как сын Майкы бия из клана уйшын [Нәҙерғолов: 1985. Б. 77]. Упоминающийся тут Майкы бий – личность историческая, он командовал Правым крылом монгольских войск во времена Чингисхана. В том числе

далеко не случайно подчеркивание факта его проживания при правлении Чингисхана [Башкирские родословные: 2016. С. 367] с указанием на то, что он «кочевал в долине реки Миасс» [Нәҙерғолов: 1985. Б. 77]. Далее в генеалогии отмечается последующее нахождение данного клана, видимо, уже как племени табын, в бассейнах рек Тобола и Иртыша [Там же. Б. 84]. Вот что пишет [Там же.] об этом записавший данную генеалогию выходец из состава клана табын Гали Чокрый (1826–1889):

…Асыл бабам – Тобол, Иртыш
Кинаринда булуб ирмеш,
Асылда эрми йә чирмеш,
Беленмәй диннәре сарпай.
Перевод: Мои предки находились
В области Тобола и Иртыша,
Происходя в сущности от эрми и чирмишей,
У них совсем не заметно религии.

Если учесть, что упоминающийся в этой генеалогической легенде этноним эрми отражает наименование клана юрми (известен в Восточном Закамье, а также в исторических преданиях клана гайна [Исхаков: 1998. С. 126–127]), а понятие «чирмеш», у татар обозначающее марийцев, в прошлом, скорее всего, использовалось и для наименования финно-угров вообще, получается, что в рассматриваемом шеджере фиксируется смешение угров, включавших «сыпыров/сепыров», «юрмийцев» – возможно, их части и «чирмешей», с выходцами с Алтая (группы уйшын, табын) времен монгольского завоевания [История и культура: 2015. С. 198–199]. В башкирских сказаниях, записанных у представителей рода дуван (этот этноним является вариантом названия табын), не только сообщается о приходе предков «с Алтая» и «Иртыша», но и в родословной, имевшейся у представителей клана дуван-айле, в качестве отца знакомого нам Майкы бия и родоначальника клана дуван Юлбуги, указан Субра [Исхаков: 2006. С. 41].

Этот процесс отчетливо демонстрирует и приводимая ниже башкирская генеалогическая схема [Башкирские родословные: 2016. С. 171; Исхаков: 1998. С. 129]:

Иштәк → Бикатун → Әйле
(4-й сын) Юрми
Байлар
Байкы (т.е. Майкы)
Иректе

Присутствующий в генеалогической традиции Байкы (Майкы), фигурирующий в составе башкир клана уйшын, затем табын, а также иректе, обозначающий часть табынцев [Кузеев: 1974. С. 319–320], представляет предков

Илэк алпа, то есть алтайских выходцев, а остальные этнонимы, за исключением, быть может, клана Байлар, по первоначальной этнической принадлежности которого единого мнения нет [Исхаков: 2017. С. 62, 70], отражает нахождение среди северо-восточных групп башкир и сибирских татар родоплеменных подразделений угорского и тюрко-угорского происхождения. По поводу сибирских татар следует заметить, что этот последний ряд кланов и образованных по их наименованиям, топонимов, отмечается и у них. Это Аялинская волость (Аялы), топонимы Пигэтин и Юрмы (названия деревень в Вагайском р-не Тюменской обл.). Применительно к клану Айле, фиксируемому также у северо-восточных башкир, известно высказывание в XVIII в. одного из его представителей о том, что он – «булгарский иштяк» («болгарлык иштэкмен») [Башкирские шежере: 1960. С. 27–28, 31–32]. Хотя это высказывание можно трактовать по-разному, присутствие в этническом самоопределении данного конкретного айлинца «иштякского» составного его этнического самосознания отрицать невозможно.

Таким образом, существование этнической общности, обозначенной в более ранних (XIII в.) источниках как «шибер/шебир», а в относительно поздних (XVII–XIX вв.) как «сыпыр/сепыр/сывыр/сыбыр», более чем вероятно. Имея в виду целый ряд свидетельств о её первоначальной угорской этнической принадлежности, следует думать, что она, судя по источникам, вначале была локализована в Западной Сибири, а если более точно, то в Тоболо-Иртышском бассейне, где монгольский источник XIII в., похоже, и фиксирует этот «народ» под наименованием «шибир/шибер».

По поводу происхождения данного этнонима, у которого следует отметить и другие формы – «сыпыр/сепыр/савир/сабир/сувар», могут быть высказаны лишь предварительные суждения. Судя по лингвистической работе М.А. Ююкина, следует обратить внимание на возможность сопоставления вост. хант. сыв «ручей, река, протока», др. – тюрк. су, суб «вода» и тюркского йир, ир, на татарском – җир «земля» с монг. шибир со значением «сырая равнина, болото» [Ююкин: 2015. С. 81]. Хотя этот исследователь не склонен увязывать этноним «шибер/шибир» с этим понятийным рядом, мы полагаем, что подобная увязка возможна. Но до того, как сделать заключение по этому вопросу, нам надо остановиться на понятии «Ибир» – таинственно исчезнувшей первой части двойного композита «Ибир-Сибир». При этом существование татарского фразеологизма «ыбыр-чыбыр» допускает возможность несколько иного звучания данного термина – Ыбыр/Ибир и, не исключено, позволяющее несколько другое осмысление понятия «Ибир/Ыбыр – Сибир/Сепыр».

Относительно понятия «Ибир/Ибер» (как было указано, возможен и вариант «Ыбыр») нами ранее была предложена гипотеза, исходящая из

того, что оно являлось всего лишь вариантом наименования «шибир/шибер/сыпыр/сепыр» [Исхаков: 2006. С. 27]. Тут надо указать на то, что переход шибир → ибир может быть объяснен лингвистически как результат того, что в некоторых кыпчакских языках (в частности, на башкирском), начальное «с» заменяется придыхательным «һ» (Сусылу → Һусылу), что теоретически вообще может привести к утрате начального ш/с.

Однако, это не единственно возможное объяснение присутствия в двойном композите «Ибир-Сибир» его первой части, тем более, что приходится учитывать и форму поволжско-татарского фразеологизма «ыбыр-чыбыр», на которую невозможно распространить указанные выше особенности башкирского языка. Поэтому, имея в виду определенную этнонимическую (но привязанную к географической среде – «низинные, болотистые места») базу понятия «шибир/шибер» или «сыпыр/сепыр», в термине «Ибир/Ибер» также можно поискать аналогичное основание его образования. В этой связи хотелось бы обратить внимание на вероятность образования термина «Ибир/Ибер» на основе наименования реки Оби = Ооп/Wwp – Омар/Умар (с заменой б/м или п/м) на сибирско-татарских диалектах. Далее, возможны два варианта объяснения: к данному корню добавляется окончание ар/ир – «мужи, люди» с общим смыслом всего понятия как «обские люди» или, во втором случае, к нему прибавляется кыпчакское – ер/йер (в татарском – жир) – «земля», когда возникает наименование определенной географической территории – «Обская земля»/Оп ер → Ыбыр → Ибир. В пользу первой гипотезы будет существование хорошо известного ещё в раннем средневековье этнонима «авар», в русской летописной традиции имеющего формы «обр/обры», удивительным образом весьма напоминающую понятие «ыбыр/ибир», не исключено, передающую более старую форму, где проглядывает корень «об». Но в данном случае не столь важно, какая именно форма – географическая или этнонимическая, была первичной. Хотя, если следовать изложенной выше логике, у форм «Ибир» и «Сибир» имелись этнические аналоги. Но с этим согласны не все исследователи [Ююкин: 2015]. Правда, нельзя исключать того, что эти последние формы сами могли быть «привязаны» к определенным территориям. Тем не менее, именно при такой общей постановке вопроса о понятии «Ибир-Сибир» появляется возможность объяснения причин исчезновения из композита «Ибир-Сибир» его первой части.

По нашему мнению, данный композит, скорее всего, возник на тюрко-монгольской языковой почве с географической ориентацией на коренные (центральные) ареалы проживания тюрко-монгольского сообщества к югу от Сибири – на Центральную Азию, причем, как уже указывалось, при формировании термина «Ибир-Сибир» «взгляд» был направлен с востока на запад – вначале шла территория (люди) Обской зоны (Ибир), а

затем – «Сып/Сыбской земли» (Сибир). На обоих территориях могли находиться ранние насельники – на первой «обры/авары», на второй – «шиберы/сыпыры». Именно при таком подходе появляется возможность объяснения причин исчезновения восточной зоны, именовавшейся «Ибир/Ыбыр», как части отдельного административно-территориального образования в составе Золотой Орды, маркированной в целом как «Ибир-Сибир», из поля зрения западного «взгляда» – та территория была слишком далека и на каком-то этапе вообще выпала (в том числе и, похоже, по политическим причинам) из состава территорий, контролировавшихся Золотой Ордой. Вследствие этого для смотрящих на бывшую территорию провинции «Ибир-Сибир» с запада европейцев и русских, а возможно, и золотоордынских татар, оказалось значимой только ближайшая к ним часть указанной территории – «Сибир/Себер/Сибирь», как мы видим, вначале обозначавшая бассейны Тобола и Иртыша, то есть земли, с XIII в. подконтрольные Шибанидам [История и культура: 2015. С. 150–151, 163–168; Тюменское и Сибирское: 2018. С. 55–57]. Но сохранение в памяти поволжских татар фразеологизма «ыбыр-чыбыр» всё же свидетельствует о былой содержательности данного, ставшего с течением времени уже географическим понятием или административно-территориальным обозначением, термина.

На самом деле этнонимы «сыпыр»/«шыбыр»/«шибер» и «обыр/ыбыр», легшие в основу понятия «Ибир-Сибир/Сибир-Ибир», восходящие к наименованиям исторически известных групп савир/сувар и авар, то есть кланам гунно-болгарского круга, достаточно ясно свидетельствуют об этнической принадлежности субстратов сибирских татар – это были смешанные тюрко-угорские группы, особенно, в случае с общностью «шибер/сыпыр». В данном случае необходимо обратить внимание на то, что группа сувар, то есть, савиры, вошла также в состав исходного населения Волжской Булгарии как значимая его часть [Фахрутдинов: 1984. С. 16–17].

Проблема кыпчакского составного в этногенезе сибирских татар

Несмотря на то, что наличие кыпчакского этнического компонента у сибирских татар по языковым материалам очевидно – восточный диалект татарского языка в лице народно-разговорных диалектных форм наречия сибирских татар относится к кыпчакско-булгарской или кыпчако-ногайской подгруппе кыпчакской группы тюркских языков [Языки мира: 1997. С. 20, 357. Валеев: 1980. С. 17–20; Томилов: 1992. С. 54–58; Валеев, Томилов: 1996. С. 28.], серьезного исследования включения кыпчакских групп в этническую структуру формирующихся сибирских татар до сих пор не проведено, хотя отдельные наблюдения на этот счет имеются [Тумашева: 1987]. Трудность анализа данной проблемы заключается в том, что кыпчаки являлись основным этническим компонентом золотоордын-

ских татар [Федоров-Давыдов: 1973. С. 56–62], поэтому вычленение из состава последних его кыпчакского составного является весьма сложной задачей. Обычно при анализе этой незаурядной проблемы исследователи оперируют топонимическим и этнонимическим материалом (см. работы Д.Г. Тумашевой, Ф.Т. Валеева, Н.А. Томилова), из которых не так-то просто вычленить собственно кыпчакские элементы, ибо ряд этнонимов и топонимов, имеющих тюркское происхождение, могут относиться (см. далее) как к древнетюркскому, так и золотоордынскому и постордынскому этапам этнической истории сибирских татар. Исходя из данного заключения, было решено остановиться на таком источнике, который позволяет безусловно утверждать наличие у сибирских татар достаточно раннего кыпчакского этнического компонента. Речь идет о записанном у сибирских татар В.В. Радловым дастане «Ак Күбәк».

Изучение содержания дастана «Ак Күбәк» и арабских хроник ан-Нувайри и Ибн Халдуна, куда через мамлюков из кыпчаков попали эпические сказания, позволили сделать заключение о том, что в записанном В.В. Радловым сибирско-татарском дастане содержится важное историческое содержание, восходящее к предмонгольскому времени и связанное с кланами дурут (терьт, дүрт) и токсоба, имевшими разные этнические истоки и занимавшими разные территории. Некоторых из эпических героев (хана Котяна/Кидана удалось связать с предводителями конкретных западно-половецких группировок (с главой Тертеровичей ханом Котяном), в ходе монгольского завоевания удалившихся в Венгрию. Вторая группировка – токсоба (Токсобичи), которую в дастане олицетворяет главный герой разбираемого дастана княжеский сын Ак Кубек бий, относилась к восточно-кыпчакским клановым образованиям, участвовавшим в этногенезе сибирских татар, башкир, казахов и алтайцев (Детальнее об этом дастане см.: [Исхаков, Закирова: 2022].

Исходя из того, что дастан «Ак Күбәк» был записан среди сибирских татар, а также у части алтайцев (алтай-кижи) и хакасов (сагайцев), нам прежде всего следует выяснить возможные причины такого территориального бытования данного эпического произведения в прошлом. Одна из них лежит на поверхности – после падения Сибирского ханства часть сибирско-татарских групп («народ царя Кучума») ушла на восток, в район Алтая, и затем вошла в состав как алтайцев, так и хакасов [Потапов: 1969. С. 89–90; Алтайцы: 2014. С. 57]. Так что не исключена передача рассматриваемого дастана предкам современных алтайцев и хакасов через этих переселенцев из среды тюркского населения Сибирского ханства. Однако, могут быть, и скорее всего, имелись, и другие причины проникновения дастана «Ак Күбәк» в Алтайский регион. В этой связи

следует обратить внимание на присутствие в составе основных сеоков (родов) алтайцев из подразделения алтай-кижи, клана (оймака) кыпчак, причем как одного из ведущих родов (из них, например, происходили укту-зайсаны) [Потапов: 1969. С. 23–24; Алтайцы: 2014. С. 57–58]. Хотя иногда делаются попытки считать присутствующий в составе алтайцев род (сеок) кыпчак наследием государства Шибанидов и Ногайской Орды [Алтайцы: 2014. С. 57], это вряд ли правомерно. В частности, как отмечал еще А.П. Потапов, у теленгитов (а сеок кыпчак и некоторые др. связанные с ним роды, входили в их состав) имелись предания в том, что их предки пришли из «степи Конграй-Сагай» (Сагайской степи), а у хакасов-качинцев бытовали предания об их проживании в местности «Соко/Сокы», локализуемой «на Иртыше», причем кумандинцы и качинцы сеока Сокы (Сагай?) в качестве общих предков называли «Кумана/Кубана» [Потапов: 1969. С. 32, 37–38, 59]. Далеко не случайно поэтому отнесение А.П. Потаповым части эпического творчества алтайцев, особенно, южных алтайцев, к периоду Улуса Джучи, а также – к кыпчакскому этапу, правда, без четкой их дифференциации между собой [Там же. С. 47].

На самом деле отделить этнокультурное наследие домонгольских кыпчаков от золотоордынско-татарского, включая шибанидского, исторического наследия, весьма трудно, что хотелось бы продемонстрировать на нескольких примерах. Первый из них имеет отношение к информации из суфийских рукописей, обнаруженных среди сибирских татар и опубликованных Н.Ф. Катановым под условным заголовком «О религиозных войнах учеников шейха Багаутдина против инородцев Западной Сибири». В этом многослойном источнике, рассказывающим о приходе мусульманских проповедников (шейхов) «из священной Бухары» для обращения в ислам «тюрок», живших в бассейне Иртыша, этнический состав их дается так: «народ Хотан», «народ Ногай» и «народ Кара-Кыпчак» (два других «народа»: «бунтовщики Тархан/Тарган хана» и «Остяки»), в первых трех случаях в рукописи обобщенно именующихся и «татарами» [Катанов: 1905. С. 20–22]. Тут стоит обратить внимание на этнонимы «хотан» и «кара-кыпчак». Первый из них явно отражает этноним «кидань» (а в рукописи есть и упоминание Китая), а второй имеет прямое отношение к кыпчакскому этническому миру, причем к его восточной половине. Об этом, в частности, свидетельствует и казахское родословное – это шеджере клана (рода) кара-кыпшак племени кыпшак, в котором предком выступает «алып» по имени «Аккобік» [Кушкумбаев: 2018]. Здесь следует подчеркнуть, что по старой тюркской территориальной ориентации, цветовые маркировки «ак» и «кара» обозначали соответственно запад и восток, то есть клан кара-кыпчак, отмеченный в сибирско-татарской рукописи в бассейне Иртыша, существовавший как у казахов, так и у

башкир [Кузеев: 1974. С. 177], являлся клановым образованием, локализованным первоначально на востоке кыпчакского мира. В поддержку такого заключения мы можем привести второй пример, на этот раз восходящий к «Мажму-ат ут-таварих» Аксикенти б. Нурмухаммада (конец XV – начало XVI вв.). В этом весьма интересном источнике, содержащем некоторые уникальные эпизоды из истории Улуса Джучи эпохи правления хана Токтамыша, много раз упоминается знаменитый Манас, возглавлявший «Каркаралинских кыпчаков» («Каркара кыпчаклары») [Сайф ад-дин: 1996. С. 43–47, 71; Ахинжанов: 1989. С. 158]. По поводу местности «Каркара» имеются разные взгляды, более точным нам представляется вывод С. М. Ахинжанова, помещавшего этих кыпчаков к югу от Иртыша вплоть до оз. Балхаш (с захватом гор Каркаралинских, Чингистауских и Тарбагатайских) [Ахинжанов: 1989. С. 158–159]. Согласно ал-Идриси, жившие там в его время кимаки (а это и есть восточные кыпчаки!) имели некоторые черты, присущие киргизам [Там же.]. Не удивительно поэтому присутствие в родоплеменном составе киргизов (в группе ичкилек) клана кыпчак наряду с кланами найман и телес [Кыргызы: 2016. С. 92, 270–271], что в двух последних случаях указывает на алтайское этноисторическое наследие. По всем меркам тут также речь идет о восточных кыпчаках, именовавшихся «кара-кыпчак». Да и само присутствие в генеалогической схеме рода кара-кыпшак казахов имени их предка Аккобік алпа, вряд ли случайно.

Из-за того, что перед нами в итоге возникли восточные (кара) кыпчаки, нам следует сосредоточиться на названиях двух известных из арабских хроник клановых этнонимов – дурут и токсоба, косвенно – в лице их вождей – присутствующих и в дастане «Ак Күбәк».

Начнем с «ханского» племени дурут (это – арабское написание). Можно думать, что под этим наименованием подразумевается кыпчакский (половецкий) клан терьт/терьтер, по русским летописям известный в 1185 г. как «Терьтеровичи» [Плетнева: 1990. С. 163]. Термин «терьтеровичи» может быть разложен так: терьт/терьтер + оба. Корень тут терьт, скорее всего, производный от понятия дүрт – «четыре», к которому вначале добавлено окончание ер/ир – «муж, человек, люди», а затем формант множественного числа на древнерусском с патронимическим смыслом – овичи или, что, пожалуй, будет более точно, окончание, производное от термина oboğ ~ obox, обозначавшего род, первоначально – союз кровных родственников. Но не следует забывать, что есть еще тюрко-татарское понятие (оно известно у нукратских татар) «печи/бече» – «родственное объединение», «патрономия», (отсюда видимо и термин «бичә», в ряде говоров татарского языка означающий жену), что делает решение этого вопроса более сложным. Но так как в русских летописях встречаются и

этнонимические формы Каепечи, Токсобичи [Исхаков: 2020, №1. С. 35], пожалуй, более правильной будет последняя трактовка.

При обращении к этнониму дүрт/дурут/терьтер [оба/овичи] на ум сразу приходит название одного из шести собственно татарских племен, приводимых у Рашид ад-Дина. Описывая «издревле известное в мире» племя татар, персидский историк отмечает, что у этого клана существовали «многочисленные ветви», а затем указывает следующие шесть «ветвей» татар, по его мнению, бывших «известными и славными», а также имевшими собственные войска и отдельных государей: тутукулйут (тут собственно этноним – тутукул – Д.И., З.Т.), татары-алчи, татары-чаган, татары-куин, татары-терат, татары-баркут [Рашид ад-Дин: 2002. Т. 1. кн. 1. С. 101–103]. Как видим, в перечне татарских кланов тут присутствует племя терат, чье наименование фактически совпадает с кыпчакским этнонимом терьт/дурут/дүрт. Такое совпадение вряд ли случайно. И вот почему.

Во-первых, приводимые Рашид ад-Дином в списке татарских кланов племена частично известны и среди золотоордынских клановых образований – это группы алчи (алчын) и баркут (в форме баргут/буркыт), причем локализованные в восточной половине Дешт-и Кыпчака. В частности, алчыны входили в состав ведущих кланов Астраханского ханства [Исхаков: 2009. С. 24], оказавшись, в конце концов, в составе казахов, а буркуты вначале жили на Алтае, затем фиксируются в средневековье в Приуралье и в Западной Сибири. Кстати, алтайский этноним меркит/мекрит также можно трактовать как бекрут/беркут/буркут (из-за б // м замены в тюркских языках). Далее, уже было обосновано мнение о том, что так называемые «Сибирские князья» – Тайбугиды, также являлись буркутами [Исхаков: 2009. С. 224–227]. В результате появляется весьма сложная проблема прошлого соотношения таких этнических общностей, как «татары» и «кыпчаки». Но до перехода к нему остановимся на этнониме токсоба. Клан (или объединение/орда) токсоба, в русских летописях при описании событий XII в. упоминающийся среди половцев как Токсобичи, по мнению С.А. Плетневой, занимал степи междуречья Дона и Донца [Плетнева: 1990. С. 97–98]. В арабских источниках этот этноним передан в форме tokusaba/токсоба [Kirzioğlu: 1992. S. 91; Кушкумбаев: 2018. С. 79]. Корень данного этнонима – токс/тукс, а оба/аба – это, как было выше показано, монгольское обозначение родственной группы (овох/овоğ).

Исследователи уже высказывали мнение о том, что этноним токс /«тукс» – это понятие, обозначающее числительное «девять» – «тугыз» [История Казахстана: 2005. Т. I. С. 64]. Так как числительное «тугыз/тогус» в тюркском мире действительно бытовало в качестве этнонима – мы знаем раннесредневековых «тогуз татар» и «тогуз огузов», то не удивительно

присутствие этого этнонима и среди кыпчаков. На самом деле этот «цифровой» этноним бытовал в разных районах проживания тюрок и позже.

Скажем, в составе «алтай кижи» и тубаларов имелось родовое подразделение «тогус» [Потапов: 1969. С. 23, 84; Алтайцы: 2014. С. 57]. Алтайские исследователи считают группу тогус частью «татар», мигрировавших на Алтай в результате падения Сибирского ханства [Алтайцы: 2014. С. 57]. Действительно, некоторые основания для такого заключения имеются. В частности, в Вагайском районе Тюменской области существует зафиксированное еще в XVIII в. сибирско-татарское село Токуз (Тогусовы, Тукуз) [Томилов: 1980. С. 74], в конце XVI–XVII вв., несмотря на малочисленность населения, образовавшее самостоятельную волость, явно имевшую родоплеменной характер [Миллер: 1999. С. 285, 352, 468]. Сюда еще следует добавить Тогузскую волость, в начале XVII в. отмеченную в бассейне р. Иж (современная территория северо-востока Татарстана) и населенную сословными «башкирами» [Исхаков: 1985. С. 37]. По ранним историческим связям эту волость (родовое владение) можно связывать в данном случае с кыпчаками, хотя ее контакты с населением волости Еней (угорское/иштякское образование) говорят, скорее, о тюрко-угорских, вероятнее всего, сибирских истоках рассматриваемой группы [Миллер: 1999. Т. I; Сәетов: 2018. Б. 96–116]. Наконец, с некоторой долей осторожности можно предположить, что отмечаемый в отдельных русских летописях под 1184 г. на территории Волжской Булгарии городок Тухчин в основе своего наименования может содержать тот же этноним (тухч/тукус + окончание – ин). В итоге, общий смысл старого этнонима токсоба на самом деле может свестись к обозначению «девяти родовые/племенные» и восходить к этнонимам древнетюркского круга.

Как видим, историко-этнологические материалы не вполне согласуются с определением Ибн Халдуна клана дурут (дүрт/терьт) как кыпчакского, а клана токсоба (туксоба) – как татарского этнического формирования. На самом деле первые как раз являлись ответвлением древних татар, но затем, правда, пребывали среди половцев, а вторые в XII в. уже фигурируют в составе половцев (кыпчаков), хотя исходно могли быть частью древних тюрок.

Так о чем все же сигнализирует разбираемое определение арабского историка, жившего в XIV – начале XV вв. и явно опиравшегося на историческую память мамлюков из кыпчаков? Тут возможны два объяснения. Во-первых, в золотоордынское время клан токсоба (возможно, в преобразованном виде уже как племя «кыпчак» с ураном «туксоба») мог сохраниться в относительно целостном виде и из-за контактов Золотой Орды с Мамлюкским Египтом и он ко времени жизни Ибн-Халдуна мог восприниматься мамлюками как часть «татар», то есть, золотоордынцев, которые для арабов и египетских

мамлюков таковыми и являлись. Подобное объяснение допустимо потому, что клан токсоба после поражения от племени дурут (дүрт/терьт), согласно ан-Нувайри, вынужден был стать союзником (федератом) Джучи. Именно в такой ситуации данное племя и могло сохранить в той или иной степени свою целостность, превратившись для монголов в клан «кыпчак». Похоже также, что объединение токсоба в домонгольское время занимало более восточное положение по сравнению с объединением хана Котяна. Кроме прочего об этом свидетельствуют данные о нахождении клана кара-кыпшак в составе казахов и аналогичного подразделения – в составе башкир, а также наличие среди алтайцев рода кыпчак.

Несмотря на логичность такой гипотезы, можно предложить еще одно, на этот раз более сложное, объяснение разбираемого пассажа Ибн Халдуна. Оно основывается на том, что в составе усилившихся с XI в. половцев/кыпчаков могли существовать определенные этногенетические линии, восходившие как к кыпчакам, так и к средневековым татарам. Причем представители этих «линий», не исключено, вначале занимали разные территории – собственно кыпчаки/половцы (куманы) – более западные, а восходившие тюркам из Кимакского каганата восточные кимако-кыпчаки с татарским компонентом – более восточные ареалы, близкие к бассейну Иртыша.

На деле при разборе данного вопроса мы выходим на остающуюся до сих пор дискуссионной проблему наличия в правящей верхушке кыпчаков/половцев «монгольской» («монголо-татарской») и собственно тюркской, по происхождению и клановой принадлежности, элиты [Исхаков: 2020, №1; №2]. Если резюмировать предлагаемые в литературе по данной проблеме подходы – а более детальный их разбор осуществлен нами в только что отмеченной работе – они сводятся к следующим основным моментам.

В формировании Кимакского каганата (Кимакского объединения), из которого кыпчаки и вышли, татары, по мнению известного американского тюрколога П. Голдена, сыграли «ключевую роль». Значимость их в этом государстве проявлялась в том, что в «Зайн ал-ахбар» Гардизи (труд написан в сер. XI в., но отражает, скорее всего, более раннюю этнополитическую ситуацию) указывается, что основателем данного государства, локализованного в бассейне р. Иртыш, являлся некий Шад – а так в древнетюркских политиях именовались ближайшие родственники каганов по мужской линии – будучи «начальником татар», бежавший к «большой реке» (подразумевается Иртыш) и там начавший жить. Затем к нему прибыли еще семь его родственников, определенных так: Ими (часть уйгур), Имак (это вариант этнонима кимак), Татар, Байандур, Кыпчак, Лнкиаз, Аджляд. За этими эпонимами ясно проглядывают конкретные племенные группы, кроме последних двух хорошо известные в Центральной Азии и прилега-

ющих зонах. Но для нас в данном случае интересны татары, занимавшие особое положение «царственного рода» среди кимаков, ибо они позже в качестве элитного клана фигурируют в восточной зоне Дешт-и Кыпчака и у других авторов. Например, в сочинении Джуджани «Табакат-и Насыри» (1259–1260) содержится рассказ о походе Хорезмшаха Мухаммада II в 1218/1219 г. против кыпчаков такого содержания: «В 615 г.х. он (хорезмшах Мухаммад б. Текеш – Д.И., З.А.) отправился за Кадыр-ханом, являвшемся сыном Юсуфа Татарского, в Туркестан и проник … настолько далеко, что [достиг] Уйгура [I-ghur]… <и> Северного полюса…». Это сообщение в литературе разбиралось неоднократно, в итоге мы сейчас знаем, что в нем речь идет о восточной зоне проживания кыпчаков, скорее всего, как думаем, о территории будущих Каркаралинских кыпчаков, где обитали потомки населения Кимакского каганата (не случайно, что упомянутый отец Кадыр-хана Юсуф в том источнике назван еще и Юсуфом Йемеком). Между разными кланами с этого ареала имелась глубокая связь, приводившая к тому, что в источниках, описывающих эту территорию, понятия «татар», «йемек/кимак», «кыпчак» и даже «уйгур», выступают не только взаимосвязанными, но и взаимозаменяемыми. Причем причастность к «татарам» была характерна не только для отмеченных выше групп, но и для некоторых иных племенных объединений, локализованных вблизи отмеченной зоны. В частности, Джуджани татарами считал также найманов. Такую же картину мы видим и у Ибн ал-Асира. Хотя применительно к последнему автору можно было бы заподозрить, что он под «татарами» подразумевал «монголов», но относительно Джуджани этого сказать нельзя – он прекрасно отделял тюрок от монголов. Единственно, он мог использовать этноним «татар», имея в виду их особое положение, в расширительном смысле, обозначающем тюрок вообще, тем более что в случае с найманами, являвшими потомками «секиз огузов», то есть, уйгуров, трудно отрицать их принадлежность к тюркам, хотя и допустимо подпадание их в предмонгольское время под влияние киданей (кара-китаев). Наконец, надо напомнить и о том, что согласно «Худуд ал-‘Алам» (982–983) татары в свое время вообще являлись одним из кланов, входивших в состав тогуз-огузов [Худуд: 1979. С. 40], то есть, ранних уйгур, что исследователями уже отмечалось [Кумеков: 1972. С. 42; Кызласов: 1975]. Да и указанное выше сообщение Гардизи о «соседстве» татар с уйгурами в Кимакском объединении по большому счету свидетельствует о том же.

Имея в виду татарское присутствие в Кимакском каганате и в некоторых соседних политиях (например, в Найманском ханстве), у кыпчаков, выделившихся из состава кимаков и являвшихся фактически западной их ветвью [Исхаков: 2020. №1; №2], можно предположить значительный собствен-

но «татарский» этнический элемент. Об этом в свое время писал и один из крупных отечественных тюркологов татарского происхождения – Э.Н. Наджип. Разбирая эпизод прибытия в Египет около 1262 г., во время правления Бейбарса, знатных золотоордынцев, он заметил: «<Эти> татарские эмиры являлись коренными жителями кыпчакских степей… Племена, называвшиеся татарскими, жили в Дешт-и Кыпчак и до прихода монголов на эту территорию» [Наджип: 1989. С. 42]. С таким выводом приходится соглашаться. Но имея в виду этническую неоднородность кыпчаков, татарское этническое составное у них следует искать прежде всего у восточных кыпчаков, в чьем формировании основную роль сыграли кимаки и этнически связанные с ними канглы и ряд других, близких к ним, групп.

Потомки восточных кара-кыпчаков, расселенных вплоть до бассейна Иртыша и Алтайской зоны, сыграли существенную роль в этногенезе как сибирских татар, так и алтайских и других этносов. Именно выходцы из этой этнической среды и могли быть носителями исторической памяти, нашедшей отражение в дастане «Ак Күбәк». Более чем вероятно, что этнические наследники кимакско-канглинских групп были сдвинуты на запад в ходе монгольских завоеваний 1230-х – начала 1240-х гг., а в ходе военных действий в эпоху «Западного похода» монгольских войск могли оказаться в плену, затем, в конце концов, в составе мамлюков Египта, где их устное творчество, вероятно, и попало на страницы арабских хроник.

То, что дастан «Ак Күбәк» в наиболее развитом виде, близком к текстам из арабских хроник, сохранился только у сибирских татар, свидетельствует о значимости восточно-кыпчакского этнического составного в их этногенезе. Однако, как было отмечено, именно у восточных кыпчаков присутствовал существенный этнический компонент в лице потомков раннесредневековых татар, игравших важную политическую роль в восточных тюркских политиях предмонгольского времени, что надо принять во внимание при изучении в целом этнической истории предков сибирских татар золотоордынского периода.

Улус Джучи и его политические наследники: вопрос о становлении средневековой сибирско-татарской этнической общности в XIII – XVI вв.

В результате «Западного похода» монгольских войск 1235–1242 гг. определились новые границы Улуса Джучи, которые в дальнейшем уже особых изменений не претерпевали. Удел Джучи, а затем и его наследников, получивший наименование «Золотая Орда», простирался от р. Иртыша на востоке, проходя через юго-западную Сибирь, казахские степи, на западе включая юг Русской равнины до Днепра, уходя и далее на запад. Центральную часть владения составляли степи Дешт-и Кыпчака, являв-

шиеся территорией обитания представителей прежней кыпчакской конфедерации. В удел входили также Крымский полуостров, северная часть Кавказа, возможно, некоторое время даже часть Закавказья, северная часть Хорезма до Арала, а также территория Волжской Булгарии и соседнего Приуралья [History: 2009. P. 73].

Известно, что во время жизни Чингисхана Джучи от отца получил «народ-войско» из 9000 юрт (семей) или 4000 воинов из кланов сиджигут (салджигут), кингит (другое наименование кенегес) и хушин (уйшын) [Монголай: 1990. С. 120; Лубсан Данзан: 1973. С. 186; Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 172, 177–178, 183. Т. I. Кн. 2. С. 274]. Все названные клановые подразделения у Джучи были на начальной стадии еще монгольскими или монголизированными [История и культура: 2015. С. 124]. Но после похода войск «Правой руки» на «Лесные народы» Алтайско-Саянской зоны и Прииртышья в 1207 г., в уделе Джучи появились новые, на этот раз, в основном, тюркские группы (баргут/буркут, ойрат, бурийат, урсут (убсут), хабханас, хангас, тубас, тумат, кыргыз, кэсдэм, баид/баит, тукас, тэлэнг, тоелес, тас, бисигэт/бачжит, шибер/шибир и др.). Когда весной 1220 г. Чингисхан отправился завоевывать государство Хорезмшахов, он «лето провел в долине Иртыша, чтобы лошади [до осени там] откормились» [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 197, 256]. Хотя к этому времени ряд восточных кыпчаков и территориально близких к ним иных (например, найманы, бывшие в реальности татарами) тюркских групп были уже завоеваны или рассеяны (миркиты), на деле большинство кыпчаков еще только предстояло завоевать. Но центр владения Джучи к 1222 г. находился в «стороне Иртыша», что видно из следующей реплики Рашид ад-Дина: «Все области и улус, находившиеся в пределах Иртыша и Алтайских гор, летние и зимние кочевья тех окрестностей, Чингис-хан пожаловал в управление Джучи-хану…» [Рашид ад-Дин: 2002. Т. II. С. 78]. В ходе дальнейших завоевательных походов, в которых активное участие принял и сын Джучи Шибан (он был в войсках при захвате Волжской Булгарии, Крыма и т.д.), у него отмечается крупный 40-тысячный воинский контингент: тьмы из воинов кланов кыйат, кунграт, буркут, тюмен [Исхаков: 2009. С. 25]. Эти данные свидетельствуют, что состав первоначального воинского контингента времен правления Джучи к более позднему этапу поменялся или пополнился новыми клановыми подразделениями. Некоторое время группировка во главе с Шибаном находилась еще в районе Крыма (до 1250-х гг.), но затем, видимо, перебралась восточнее, как мы полагаем, в Булгарский вилайет, точнее, в район его восточных пределов [История и культура: 2015. С. 137–138].

В целом в составе Улуса Джучи оказалась значительная по численности группировка восточных кыпчаков (кимаки/йемеки, канглы и др.),

имевшая, как отмечалось, существенное татарское этническое составное, а также группа алтайских тюрок. Нас, прежде всего, должен интересовать вопрос о владении Шибана, которое находилось между реками Или и Сыр-Дарьей, а также на территории Центрального и Северного Казахстана [Кляшторный, Султанов: 2000. С. 197]. Ему, видимо, принадлежала и часть Булгарского вилайета – Южное Приуралье и восточная зона бывшей Волжской Булгарии [Исхаков, Тычинских: 2013], где в XVI в., похоже, фиксируется «Туринский вилайет» (У Абдулгаффара Кырыми сказано: «…Кейкувад и Нуреддин ушли в Туринский вилайет и оказались внутри народа Башкорт» [Кырыми: 2014. Кн. 1. С. 104]. Утемиш-хаджи, рассказывающий о этом же событии, указывает только на то, что «Кейгубад и Нуретдин сбежали в сторону Туры и направились в эль башкурт» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 72]), по нашему мнению, принадлежавший Шибанидам. То, что данная территория, скорее всего, принадлежала Шибанидам, вытекает из нескольких источников. Прежде всего, это генеалогический материал. В одной из родословных (она была опубликована М.И. Ахметзяновым), имеющей отношение к знатной части «башкир» (точнее – «иштяков»/остяков), иногда именовавшихся и татарами, бассейна р. Тулвы в Среднем Приуралье, говорится, что предки этих князей (а они известны в этом районе из документов XVI в.) прибыли «из Булгара» во время взятия его Аксак Тимуром. Приведенные в документе клановые атрибуты этой группы (уран – бирух или бараж, птица – һөд-һөд), за исключением начертания тамги [Әхмәтҗанов: 2000. Б. 98; Исхаков: 2012. С. 48], полностью совпадают с показателями клановых атрибутов одного из племенных вождей из «Дафтар-и Чингиз-наме», а именно – Буркут-бия [Ivanics, Usmanov: 2002. P. 58; Дәфтәре: 2011. Б. 79]. А этот эпоним отражает существование золотоордынского клана буркут. Заметим, что в этом последнем источнике есть большой рассказ о взятии войсками Аксак Тимура г. Биляр (Бүләр), некоторые имена из которого совпадают с начальной частью названной выше генеалогии выходцев «из Булгар» [Исхаков: 2012. С. 48; Дәфтәре: 2011. Б. 61–62]. Поэтому не исключено, что еще одним из ведущих кланов в Булгарском вилайете Золотой Орды времен его завоевания Тимуром мог быть клан буркут. Вероятность его присутствия в данном владении повышается потому, что недавно были обнаружены доказательства присутствия подразделений из этого клана (наряду в том числе и с кыйатами) в войсках во главе с сыном Джучи Шибаном в ходе завоевания в 1236 г. Волжской Булгарии монголами [Исхаков: 2009-а. С. 278; Исхаков: 2009-б. С. 25–26]. Интересно отметить, что буркуты появляются и в генеалогических преданиях населения некоторых других поселений зоны северо-западного Приуралья, скорее

всего, входившей в состав Булгарского вилайета Улуса Джучи, причем, с указанием на то, что их предки появились там «из Крыма» [Кузеев: 1974. С. 359]. Между тем, войска Шибана именно после завоевания Волжской Булгарии и русских земель участвовали в завоевании Крыма и некоторые группы из этого клана, как видно из источников, оставались в том районе и позже [Исхаков: 2009-б. С. 26; Мустакимов: 2009-а. С. 217, 227–228].

Кроме того, в имевшейся у А. Кавелина версии дастана об Аксак-Тимуре речь шла о том, что «Абдуллах-хан, владевший городом Болгаром», происходил «от поколения хана Джучи, сыновей его Бойярки (т.е. Берке. – Д.И., З.Т.), Шабана и Кашела ханов», с добавлением, что последние двое владели «народом болгарским» после брата их «Бойярки-хана» [Кавелин: 1847. С. 57]. Так как имя «Кашела-хана» в известных родословных Шибанидов не отмечается, тут, несмотря на то, что речь идет о Джучидах вообще, стоит обратить внимание на упоминание имени Шибана (Шабана) как владельца «народа болгарского» (заметим, что Шибан, чьи точные даты жизни неизвестны, был явно моложе Берке-хана (1209–1266), ибо он считался пятым сыном Джучи, тогда как Берке был третьим. В связи с возможным «владением народом болгарским» Шибаном после хана Берке, об этом надо иметь в виду). Правда, не исключено, что этот пассаж был взят из «Джихан-наме» Катиба Челеби, в котором сказано: «…Упомянутый народ (речь идет о булгарах. – Д.И., З.Т.) находится под властью Шайбани б. Джучи б. Чингиза и Кишилу-хана» [Амирханов: 2010. С. 39]. Но заметим, что в данном случае не упоминается Абдулла-хан. Поэтому из-за сказанного выше, при упоминании у А. Кавелина Шибана в числе правителей «народа болгарского», место для высказанной нами мысли о связи Булгарского владения с Шибанидами, остается (тут стоит обратить внимание и на аргументацию И.А. Мустакимова о правах на Казанский/Булгарский вилайят в первой половине XV в. не только Тукай-Тимуридов в лице «дома» Улу-Мухаммада, но и Шибанидов. См.: [Мустакимов: 2009-б. С. 185–189]). Тем более, что об этом же могут свидетельствовать и некоторые другие данные.

В частности, ранее нами уже обращалось внимание на рассказ о приходе эмира Тимура на Булгарский вилайет, содержащийся в татарском историческом сочинении конца XVII в. «Дафтар-и Чингис-наме» (более детально см.: [Исхаков: 2013]). Там приводятся имена четырех «знатных шахзаде» из «олуг беков», как полагаем, карачабеков, возможно контролировавших в конце XIV в. четыре основные городские центры (Булгар, Джукетау, Иске Казань и Керменчук) этого владения, будучи главами конкретных кланов. Прямых данных об их кланах в источниках не содержится, но есть косвенные сведения, позволяющие выяснить, о каких кланах идет речь применительно к Булгарскому вилайету конца XIV в.

При обращении к анализу дастана «Туляк и Сусылу» появляется возможность определения клановой принадлежности одного из четырех «олуг беков» из «Дефтер-и Чингис-наме». Речь идет о Миркаши-беке, который мог происходить из клана кыйат, фигурируя в дастане «Туляк и Сусылу» в качестве отца главного героя эпоса, Туляка [Там же. С. 36–37]. В связи с тем, что сам Туляк по дастану имел прямое отношение к хану Абдаллаху (Габдулле), от которого выводились легендарные правители Булгарского/Казанского вилайета, включая «казанского вотчича» Али/Гали-бея, все «Булгарские/Казанские князья» могли принадлежать к этому же, некогда «царственному», клану Монгольской империи.

При детальном разборе в Булгарском вилайете обнаруживаются следы и других татарских кланов. Так, в 1360-е гг. известно об «ордынском князе» Булат-Темире. Хотя имя его отца ранее на монетах читалось как «Нуган», сейчас оно считается, как «Токла бий» [История татар: 2009. Т. III. С. 461]. В этом случае, более чем вероятно, мы имеем дело с Товлу/Тоглу бием из клана канглы [Исхаков, Измайлов: 2007. С. 150], являвшемся темником и стоявшем во главе клановых войск как «ордынский князь». Так как Булат-Темир именовался этим же титулом, то он тоже, скорее всего, являлся вождем этого же клана с аналогичным статусом. Другой, заслуживающий внимания материал содержится в татарском дастане «Амет, сын Гайсы». Анализ его содержания позволяет сделать вывод о том, что главный его герой – Амет-бий, согласно дастану являвшийся еще и зятем хана Джанибека (1342–1357), некоторое время скрывался где-то на территории Поволжья, судя по всему, в Булгарском вилайете, точнее, в районе его восточной зоны. Теперь известно, что он принадлежал к сильному клану уйшын [Исхаков: 2013. С. 47]. Примечательно, что имя Амета в форме «Әмәт-Хәмәт» всплывает в шеджере башкир юрматинцев, рассказывающем о смешении «иштяков» с ногайскими татарами и о некоторых более ранних событиях [Башкирские шежере: 1960. С. 27–34]. Не лишним будет отметить, что одна из версий генеалогии юрматинцев [Башкирские родословные: 2002. С. 67–68] в качестве предка указывает на Шибана!

Затем наше внимание привлекла династийная хроника среднеазиатских кунгратов, где содержится указание, что, прежде чем оказаться в районе Хорезма, их предводитель Акхадай-бахадур, при хане Узбеке (1312–1342) правил «странами Булгар, Черкес и Казан» [Bregel: 1982. PP. 357–398]. Имея в виду активную роль кунгратов в Золотой Орде в начальный период правления там хана Улу-Мухаммеда, сообщение вышеназванной династийной хроники следует принять во внимание, тем более, что оно перекликается с некоторыми поздними татарскими источниками. Речь идет о персоязычном сочинении «Хикайат» (XVIII в.) из Поволжья, указываю-

щем на проживание в районе впадения р. Демы в Белую, в местности «Торатау» (сейчас эта территория входит в Уфу) некоего «кунгратского хана», находившегося в «крепости Кунграт» [Гибадуллин: 2019. С. 697]. Так как эта зона входила в состав Казанского ханства [Исхаков: 1998. С. 7], а ранее она, несомненно, относилась к Булгарскому вилайету [Исхаков: 2013. С. 48–49], приведенные сведения могут подтвердить присутствие в этом владении клана кунграт в XIV в., возможно, и несколько позже.

В итоге на территории Булгарского вилайета применительно к концу XIV в. появляется целая группа золотоордынских кланов (кыйат, кунграт, буркут, канглы и тумэн/уйшын), большая часть которых в период «Западного похода» и несколько позже находились в подчинении у Шибана. Исходя из этого нами и была высказана гипотеза о том, что сам Шибан, как и его потомки, возможно владели восточной частью бывшего Булгарского государства – от г. Биляр и далее в Приуралье и Зауралье. Не исключено, что притязания Шибанидов на Казанское ханство вплоть до конца XV в. и даже позже, могли быть связаны с историческим правом этого рода на данную территорию. Об этом еще скажем отдельно.

Но в целом улус Шибана, оказавшийся между центральным доменом Бату (Поволжье) на территории Ак Орды и Кок Ордой, входя тем не менее в Ак Орду, в описании Абул-Гази Бахадур-хана (XVII в.) выглядел в территориальном плане так: «Юрт, в котором ты будешь жить, будет между моим [Бату] юртом и юртом старшего моего брата, Ичена [Орды-Ичена]. Летом ты живи на восточной стороне Яика, по рекам Иргиз-сувук, Орь, Илек до гор Урала; а во время зимы живи в Ара-куме, Кара-куме и по берегам реки Сыр[Дарьи] – при устьях рек Чуй-су и Сари-су» [Әбделгазый: 2007. Б. 134]. Однако, это известие довольно позднее, и мы в точности северные и восточные пределы владения Шибана и Шибанидов не знаем [История и культура: 2015. С. 160–163]. Тем более, что в разных политических ситуациях конфигурация этих владений могла меняться.

Возникновение первых государств предков сибирских татар относится к XIV в. В это время на р. Ишим, возможно, появляется так называемое «Ишимское ханство» с центром в Кызыл-туре [Файзрахманов: 2002. С. 117–120]. Не исключено, что оно было владением отдельной ветви Шибанидов. А в начале XV в. на р. Туре создается Тюменское ханство со столицей в Чимги-Туре (Тюмени) [Исхаков: 2006. С. 131; Тюменское и Сибирское: 2018. С. 57–59]. С 1428/29 по 1446 гг. г. Тура (Чимги-Тура) был столицей Шибанидского (Узбекского) государства во главе с ханом Абулхайром [Ахмедов: 1965. С. 48, 59]. Когда Абулхайр-хан взял в 1429/1430 гг. этот город, он назначил туда даругами представителей кланов кунграт, найман, дурман (дурбан), уйгур (возможно, с подразделениями тубай и курла-

ут) и кошчи [Татары: 2001. С. 121]. Эти племена в дальнейшем частично остались в предшественнике Тюменского ханства – вилайете Чимги-Тура (Туринском вилайете). Согласно Утемиша-хаджи, при жизни основателя Тюменского ханства Хаджи-Мухаммеда (1420/21 – 1430), в Западной Сибири происходили его крупные сражения с разными потомками Шибана, например, с Махмудек-ходжой б. Канбаем, чьи владения находились между Тоболом и Ишимом, когда военные действия происходили «с вилайетом Тура, туменами кунграт и салджигут» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 60]. Хотя в отмеченном перечне кланов нет племени джалаир, который во второй половине XVI в. находился в Сибирском ханстве, он присутствовал в начале XVI в. в составе кочевых узбеков [Султанов: 1982. С. 9–12].

Впоследствии некоторые из названных кланов, частично находившихся и в Приуралье, участвовали в этногенезе сибирских татар. Скажем, у племени аялы (он позже вошел в состав и север-восточных башкир), находившемся в ближайшем окружении хана Кучума, имелось подразделение дуван (от табын/дурбан/дурман). Сам клан табын в конце XV в. из Тюменского ханства переселился в Приуралье [Исхаков: 2006. С. 39–42]. Надо иметь ввиду, что представители данного весьма крупного клана, возводившие себя к уйшын Майкы-бию (а он – к Тумену) [Татары: 2000. С. 123], вплоть до начала XVII в. считались татарами, но затем, после разделения между Уфимским уездом и Тюменским, Тобольским и Верхотуринским уездами оказались приписаны, первые – к сословию башкир, а зауральские группы – к сибирским служилым татарам [Самигулов: 2016-а; 2016-б; 2017; Маслюженко, Самигулов: 2017].

Надо специально отметить, что в начальный период образования государства кочевых узбеков во главе с ханом Абулхайром (1428/29 – 1468/69), у них еще сохранились традиционные для Шибанидов интересы в Поволжье – согласно «Нусрат-наме», «жители Жанги-Туры [Чимги-Туры] и Булгара платили ханский казне ясак» [Ахмедов: 1965. С. 94]. Очевидно, это была ситуация еще до прихода хана Улу-Мухаммеда в Среднее Поволжье – Казанский вилайет. Аналогичное сообщение, на этот раз связанное с Шибанидом ханом Хаджи-Мухаммедом, имеется в «Кара-таварих» Утемиш-хаджи, где сказано, что этот хан «Собрал Башкорт, Алатырь, Мокшы и захватил в стороне Шехр-и Болгара … и Шехр-и Тура – знаменитые владения мангытов» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 83]. В русле сказанного надо рассматривать и уход в первых десятилетиях XV в. из Казанского (Булгарского) вилайета в «Тобол-туру» Чингисида Алтынай-султана.

Тюменское ханство являлось одним из политических наследников Золотой Орды, куда после ряда военных поражений в конце XIV в. бежал хан Тохтамыш. В XV в. за эти территории боролись представители

местной знати – Тайбугиды из клана буркут и разные ветви Шибанидов. Наконец, внук основателя Тюменского ханства Хаджи-Мухаммеда Ибак/Саид-Ибрагим (? – 1494/95), кочевавший по Ишиму, захватил Тюменское ханство, свергнув власть местной татарской знати. Ибак заметно расширил территорию ханства и династия Шибанидов правила Тюменским ханством до конца XV в. Земли на севере, по соседству с Тюменью (Нижний Тобол и Средний Иртыш), оставались во власти Тайбугидов. Шибанид Саид-Ибрагим вначале еще пытался закрепиться в Поволжье, где появился в 1471 г. и даже захватил «Саинов стул», то есть тронное место еще существовавшего г. Сарай, затем спустя десять лет, в 1481 г., при поддержке ногайцев он разгромил Большую Орду и захватил ее «Ордобазар», который увел «с собою в Тюмень» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 95]. Про этого воинственного хана известно, что он не поладил с главой клана буркут Тайбугидом Мамет-беком, которым и был убит около 1494–1495 гг.

Во второй половине XV в. продолжали сохраняться разнообразные контакты Тюменского ханства с Казанским ханством. В отдельных русских летописях есть сообщение о том, что в 1475 г. «Татарове Казаньстии побили Устюжан на Каме…, едучи къ Тюмени торгом» [ПСРЛ: 2000. Т. 12. С. 158]. В 1489 г. тюменский хан Саид-Ибрагим (Ивак) пытался непосредственно вмешаться в дела Казанского ханства [Исхаков: 2006. С. 58]. Группа бежавшей тогда казанской знати вначале оказалась в Ногайской Орде, затем к 1491 г. она жила «у Ибрагима царя в Тюмени» [Там же]. Когда ставший ханом после смерти своего брата Саид-Ибрагима, Мамук в мае 1496 г. при ногайской поддержке наступал на Казань, он имел там какую-то связь с казанской знатью, частично уехавшей с ним после его неудачи [ПСРЛ: 2000. Т. 12. С. 242–243].

После убийства Саид-Ибрагима Тайбугидом Мамет-беком, представители этого знатного клана объединили татарские улусы в государственное образование – княжество на Тоболе и Среднем Иртыше. Мамет-бек перенес свою ставку на р. Иртыш в г. Сибирь (он же Искер или Кышлак/Кашлык). По названию столицы, это политическое образование стали именовать Сибирским государством. В его состав позднее, в 1510-е гг., вошла и территория Тюменского ханства, скорее всего, не полностью, где-то на юге часть этого владения сохранилась как самостоятельное государство, ибо про сына хана Саид-Ибрагима Муртазу, отца Кучума, есть интересный пассаж в «Кара таварих» Утемиша-хаджи: «[сыновья] Айбака<Ибака> Сары султан и Муртаза султан … подчинили себе весь Мавераннахр. Между Инкерек и Сунак, на берегах реки Тур в юртах Элифа стал [Муртаза] ханом» [Утемиш-хаджи: 2017. С. 84]. Из этого сообщения видно, что тюменские ханы вскоре после убийства Саид-Ибрагима ушли на юг, где у

них имелись старинные территории, но само их владение сохранялось, о чем говорят и другие данные. Скажем, в русских летописях есть известие о захватившем в 1496 г. Казань брате хана Саид-Ибрагима Мамуке, согласно которому он именуется «Шибанским царем» [ПСРЛ: 2000. Т. 12. С. 242–243], что говорит видимо о его правлении в Тюмени, что видно также из другого летописного известия: в 1505 (или 1506) г. сообщается о приходе под Казань рати «ис Тюмени, Кулук султана Ивака царева сына с братеею и з детьми» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 99]. К тому же брат Кулук султана, Агалак в отдельных восточных источниках тоже назван ханом [Исхаков: 2006. С. 133]. Поэтому можно полагать, что более четкое обособление Сибирского (Тайбугидского) владения произошло несколько позже, возможно, после массового ухода Шибанидов около 1511 г. в Среднюю Азию [Там же].

О том, что контакты с тюменскими Шибанидами, Искерским юртом (Тайбугидским княжеством) и Казанским ханством сохранялись и в XVI в., свидетельствует сообщение «Казанского летописца», согласно которому, после смерти в 1549 г. казанского хана Сафа-Гирея, одна из его жен, скорее всего, старшая, «поиде в Сибирь, ко отцу своему Сибирскому царю» [Тюменское и Сибирское: 2018. С. 96]. Такие связи существовали и при хане Кучуме. Например, в Сибирских летописях сохранилось известие о том, что «во второе лето [правления] ехав Кучумъ в Казань и дочь Казанского царя Мурата взять в жены и с нею многихъ Чювашъ и абызъ…, приехав на Сибирку прибывавшее славно» [Сибирские летописи: 2008. С. 319–320]. Несмотря на анахронизм, на наш взгляд, в этом сообщении имеется какое-то историческое ядро [История и культура: 2015. С. 190].

Сибирское княжество в начале 1560-х гг. было захвачено Шибанидами Ахмет-Гиреем и Кучумом, вышедшими откуда-то из южных территорий, и стало ханством [Там же]. Оно представляло феодальную полиэтничную конфедерацию, состоявшую из ряда татарских улусов и угорских княжеств (Кодского, Пелымского). Его границы простирались на запад до Уральских гор, скорее всего, выходя и в Приуралье, на севере граничили с р. Тавдой, на юге – с Ишимскими степями, а на востоке доходили до Барабинской степи [Матвеев, Татуров: 2012. С. 54–69]. Столицей государства был город Искер (Сибирь, Кашлык), обозначенный на средневековых западно-европейских картах XV–XVI вв. Во времена Сибирского ханства Искер представлял собой небольшую крепость с надежными защитными укреплениями, для своего времени являясь одним из самых хорошо укрепленных городов Сибири (Подробнее см.: [Зыков, Косинцев, Трепавлов: 2017]).

В настоящее время место расположения древнего Искерского городища в значительной мере утрачено вследствие обрушения береговой линии. Однако находки, собранные на Искере исследователями, дают достаточно

полное представление о традиционной культуре татар периода Сибирского ханства. На городище археологами выявлен двухметровый культурный слой, обнаружено много земледельческих орудий: железных сошников, серпов, кос-горбуш и каменных ручных жерновов. О существовании развитого ремесла – гончарного, ювелирного производства, ткачества, производства железа – в Сибирском ханстве свидетельствуют многочисленные находки железных орудий (наконечников стрел и копий, топоров, игл, удил и пр.), литейных форм, тиглей, обломков керамической, медной и чугунной посуды, перстней, бус, блях, напрясел и пр. На Искере были найдены остатки импортных предметов (в том числе китайского фарфора, стеклянных сосудов) и серебряные монеты с арабскими надписями. Сибирское ханство вело активную торговлю с восточными странами и Русским государством, через Искер проходил древний караванный путь. Вывозились из Сибири меха, кожа, рыба, мамонтовая кость, шерсть и прочее. Из Средней Азии в Сибирь ввозились хлеб, чай, бумага, сушеные фрукты, украшения, железные изделия, сундуки, посуда, зеркала и т.д. [Левашева: 1950].

Кроме столичных центров – Искера (Сибири), Чимги-Туры, выявлен и ряд феодальных укрепленных городков, существовавших во времена Сибирского ханства. Все они упоминаются в Сибирских летописях. Это Сузгун-Тура, Бицик-Тура, Явлу-Тура, Кызыл-Тура, Кысым-Тура, Тунус, Чуваш, Карачин, Ташаткан, Абалак, «город Кучумова брата», Зубар-Тура, «город опасный» есаула Алышая, город мурзы Чангулы, Тархан-кала, Цытырлы, Ялым, Акцибар-кала, старинный город Чубар-Тура на р. Нице и др. Упоминаются в документах «городки» мурзы Аттика, Атый мурзы, «Княжев городок», «заставный город на холме Ятман», Махметкулов городок, Киныр-городок в верховьях р. Туры, Иленский, Черноярский, Катаргулов, Малый город, «крепкий татарский городок» на р. Аримзянке, Обухов городок, Черный городок и др. [Матвеев, Татуров: 2012. С. 100].

Завоевание в 1552 г. Казанского ханства и присоединение к Московскому государству башкирских земель вплоть до Урала серьезно повлияло на политику правителей Сибирского ханства. Тут следует отметить, что Тайбугиды могли быть к этому времени, как это доказывал В.В. Трепавлов [Трепавлов: 2007. С. 101–102], вассалами Казанского ханства, что хорошо объясняет их политику после 1552 г. Стремясь заручиться дружественными отношениями с Московским царством, правившие в Сибирском ханстве братья Едигер и Бекбулат из местной династии Тайбугидов, в условиях усиления в регионе роли казахов и Шибанидов, скорее всего в это время с ними связанных, посылают в январе 1555 г. посольство к Ивану IV в Москву с предложением договора, условия которого ставили Сибирское княжество в вассальную зависимость от Москвы. Сибирские

правители должны были поставлять в Москву дань, размер которой был определен в 1000 соболей, да еще 160 соболей «дорожской пошлины» в год [Исхаков: 2006. С. 148]. Со стороны правителей Сибирского княжества эти отношения стали в значительной степени вынужденными, так как в это время оно сильно страдало от постоянных набегов с юга со стороны ногайских, казахских и узбекских правителей.

В 1563 г. на престол в Сибирском юрте сел Шибанид хан Кучум. Период правления хана Кучума можно определить временем расцвета Сибирского ханства. Во второй половине XVI в. территория ханства простиралась от низовьев Оби до казахских степей [Матвеев, Татуров: 2012]. Государство состояло из улусов, населенных преимущественно «черными» улусными людьми, которыми правила татарская знать. Позднее московские власти воспользовались этой системой для сбора ясака, превратив татарские административные единицы в волости.

Этнополитическая общность государства состояла из двух этносословных страт – «татарской» феодальной верхушки и «черных» ясачных людей. По сообщению послов сибирского правителя Тайбугида Едигера, прибывших в 1555 г. в Москву, численность «черных людей» в ханстве составляла 30700 человек. В грамоте Ивана Грозного об обложении их ясаком приводится другая цифра – 40000 человек [Исхаков: 2009. С. 52].

Сложившийся в Сибирском ханстве слой сибирско-татарской знати носил различные титулы: беев/беков, ясаулов, мурз, огланов. Основное ядро знати составляли родовые князьки небольших татарских кланов. Сюда же входили тарханы и члены семьи самого хана. Видную группу сибирских феодалов составляла служилая знать, находившаяся на содержании самого хана. Из русских летописей известно о существовании при ханском дворе «думчего царева» – карачи. Упоминаются аталыки, сборщики податей – «даруги», иные служилые люди среднего и нижнего звена. Все они и представляли собственно «татарский» слой сибирско-татарской этнополитической общности.

Во главе Сибирского государства стоял хан. Система государственной организации, существовавшая в Сибирском юрте, в основных чертах была схожа с политическими структурами других постзолотоордынских государств – Казанского, Крымского ханств, Государства Шибанидов, Ногайской Орды. Как в Тюменском ханстве, так и Сибирском, власть принадлежала Чингисидам. В Сибирском ханстве существовала система карача-беков, которая была характерна для административно-политической структуры всех татарских ханств. В составе ведущих феодальных кланов Сибирского ханства выявлены Мангыты, Джалаиры, Буркуты, не исключается также существование клана Аргын [Тычинских: 2010. С. 41–44]. Временно в ханстве могли находиться и отдельные представители клана

Ширин. Несмотря на определенные отличия в составе правящих кланов, господствующая страта в Сибирском ханстве, как и в Крымском, Казанском и Касимовском ханствах, генетически восходила к военно-феодальному «татарскому» сословию периода Золотой Орды.

Последний правитель Сибирского ханства – хан Кучум (1563–1601), был потомком Чингис-хана в тринадцатом колене. Большинство историков, рассматривая происхождение хана Кучума, опираются на его родословную, приводимую Абуль-Гази Бахадур ханом, совпадающую с данными других тюркских и арабских хроник. По версии историка М. Сафаргалиева, родословная Кучума выглядит следующим образом: Кучум ← Муртаза ← Ибак ← Кутлубуда ← Махмудек ← Хаджи-Мухаммед ← Али-оглан ← Беккунде ← Менгу-Тимур ← Бадакул ← Джучи-Бука ← Бахадур ← Шайбан ← Джучи ← Чингис-хан. Сибирским престолом хан Кучум владел более 20 лет. При нем, как говорилось, значительно расширилась территория государства, происходило укрепление власти. Видный тюркский историк XVII в. хивинский хан Абуль-Гази Бахадур-хан оценивает хана Кучума как крупного государственного деятеля своей эпохи [Әбделгазый: 2007. Б. 131].

Сибирскому хану платили ясак все «низовые» народы, включая кодских и обдорских князей. На севере ханству были подчинены мелкие татарские улусы нижнего Иртыша, а также мансийские и хантыйские княжества в нижнем Прииртышье, частично – в Нижнем Приобье и лесном Зауралье. Все они были обложены ясаком.

Хану Кучуму принадлежит заслуга широкого распространения ислама среди сибирских народов. Хотя первые шаги в Западной Сибири исламская религия сделала задолго до Кучума (по одной из версий более 600 лет назад, по другой – около 900), но именно при хане Кучуме ислам стал государственной религией ханства. При укреплении новой религии Кучум пользовался поддержкой бухарского хана Абдуллы. В 1567 г. из Бухары и Ургенча в Сибирь прибыла первая мусульманская миссия, за ней последовали вторая и третья. Планомерная политика Кучума определила окончательное закрепление позиций ислама на новой территории [Исхаков: 2011. С. 159–180; Тюменское и Сибирское: 2018. С. 232–255]. В настоящее время сибирские татары, как историко-культурное наследие предков, исповедуют ислам суннитского толка.

На территории обитания сибирских татар находятся многочисленные (около 80) некрополи мусульманских шейхов – астана, которые ими почитаются. Обряд поминовения мусульманских святых – қатым, астана аш обычно проводит астана карауцы (их называют шықлар) (об этом институте см.: [История и культура: 2015. С. 519–532]).

Крутой поворот в истории Сибири произошел в конце XVI в. Он был связан с походом Ермака, который начался в сентябре 1581 г. (по другой версии – 1582 г.). После ряда сражений с воинами Кучума казачья дружина вышла к Иртышу. На правом берегу реки, у Чувашского мыса – на территории современного Тобольска – 23 октября 1582 г. состоялась решающая битва, а 26 октября казаки заняли Искер. Несколько позже сюда прибыли и регулярные русские войска, завершившие процесс присоединения территории Сибирского ханства к Московскому царству [История и культура: 2015. С. 249–256].

После завоевания Сибирского ханства Московским государством, что потребовало значительных усилий, так как наследники хана Кучума продолжали сопротивляться завоевателям, в конце XVI в. значительная часть татарской феодальной знати, как и в других татарских ханствах, перешла на службу новому правительству в качестве служилого сословия. Основная часть населения, «черные люди», по-прежнему должны были платить ясак, но теперь уже Московскому государству [Тычинских: 2010. С. 48–52; Тюменское и Сибирское ханства: 2015. С. 299–327]. Татарские ясачные волости в 1593–1594 гг. известны из работы Г.Ф. Миллера: это волости Курдак, Соргач, Отуз, Тав, Урус, Токуз, Супра, Аялы. К ним по перечню 1595 г. еще добавляются такие волости, как Чангул, Люгут, Люба, Келема, Тураш, Кирпики, Бараба. Известны в самом начале XVII в. и татарские волости Кинырская, Теренгульская, Бичкурская, Терсяцкая, Иленская, Япанчинская, Купкозинская, Ядринская [Тюменское и Сибирское ханства: 2015. С. 304]. Однако, ряд из последних были вначале известны как городки и селения, поэтому их трудно отнести к клановым образованиям, хотя некоторые из названных волостей явно являлись таковыми (например, волости Курдак, Аялы, Бараба, Супра, Токуз и т.д.).

После потери государственной самостоятельности татарское феодальное сословие в Западной Сибири перестало быть объединяющей политической силой. Ясачное население стало подчиняться непосредственно Русскому государству. Структура сибирско-татарской этнической общности вместо вертикальной, основанной на этносословных стратах, стала горизонтальной, правда, далеко не сразу, а только в XIX в., базирующейся на территориальных этнокультурных подразделениях. Разрушение вертикальной социальной структуры сибирско-татарского этноса положило начало процессу стирания граней между названными двумя стратами. Постепенная утрата служилыми татарами привилегированного положения, которым они первоначально обладали, привела к тому, что реальные социальные различия между служилыми и ясачными татарами оказались несущественными, что способствовало дальнейшей внутриэтнической консолидации сибирско-та-

тарской общности. Поэтому, в целом схема развития сибирско-татарской этнической общности в общих чертах схожа с аналогичными процессами, происходившими в этнических общностях других постзолотоордынских тюркских государств, особенно, Волго-Уральского региона. Причем не только в «ханский» период, но и в период российской колонизации. Московское государство в данном случае явилось своеобразным катализатором этнических процессов, оно, как и в Поволжье, в определенном смысле стало для сибирско-татарской общности «формообразующим» началом.

В течение XVIII–XIX вв. наблюдается довольно высокая степень взаимосвязанности различных групп сибирских татар друг с другом, когда создавались условия их консолидации. Однако, значительная территориальная разобщенность сибирских татар не дала возможности для завершения данного процесса. Осложнялась этническая консолидация и активной интеграцией в сибирско-татарскую общность на различных этапах значительного потока бухарского, алтайского и поволжско-татарского компонентов.

Основную массу татарского населения Западной Сибири в течение XVII–XIX вв., вплоть до реформ М.М. Сперанского, составляли ясачные татары – рядовые общинники. В 1822 г. по «Уставу об инородцах» почти все сибирские татары и сибирские бухарцы были переведены в категорию «оседлых инородцев» и приравнены к русским крестьянам во всех правах и обязанностях (кроме рекрутской повинности) [Тычинских: 2010. С. 214].

Помимо ясачных среди сибирских татар сохранялись, как уже говорилось, группы татар служилых и захребетных (в последнем случае в первой половине XVIII в. переведенных в разряд ясачных), а также оброчных чувальщиков (плативших подать с чувала-печи – обычно это были пришлые татары из Поволжья), а также незначительные по численности категории дворян, купцов, мусульманских духовных лиц и др. Категория служилых татар сохранялась вплоть до третьей четверти XIX в. Представители этой группы в Тобольской губернии составляли особый Тобольский казачий полк, просуществовавший до 1868 г. После расформирования полка татары-казаки также перешли в разряд «оседлых инородцев» [Там же. С. 125], то есть в состав крестьян.

Несколько слов скажем о демографии татар Западной Сибири. По сведениям Н.А. Томилова, в конце XVII в. все тюркские группы, относившиеся к сибирским татарам, насчитывали около 16 тыс. чел. В конце XVIII в. их уже было свыше 29 тыс., в конце XIX в. – больше 47 тыс. чел. Численность сибирских бухарцев составляла в начале XVIII в. 1,2 тыс., в конце XIX в. – 11,6 тыс. чел. [Томилов: 1993. С. 107–127]. По уточненным подсчетам С.К. Патканова, число собственно тоболо-иртышских татар в конце XIX в. составляло 37,6 тыс. чел. Как полагают

некоторые исследователи, по переписи 1926 г. сибирских татар насчитывалось до 90 тыс., а всех татар в Западной Сибири, то есть включая волго-уральских – 118,3 тыс. чел. Однако, демографические параметры сибирских татар в 1920-х гг. скорее всего были меньше, в это время уже было затруднительно, в том числе из-за этнических процессов, точно подсчитать отдельную численность сибирских татар.

По итогам Первой Всеобщей переписи населения 1897 г. всех татар в Тобольской губернии насчитывалось 56,9 тыс. чел. Но в общее число «сибирских татар» в 1897 г. были включены до 7,5 тыс. «пришлых» из разных районов страны татар, а также 11,6 тыс. бухарцев. Распределение татарского населения по округам Тобольской губернии по переписи 1897 г.: в Тобольском округе – 22,6 тыс. чел., в Тюменском – 12,3 тыс. чел., в Ялуторовском – 5,4 тыс. чел., в Ишимском – 1,6 тыс. чел. В остальных округах губернии численность татар составила 0,8 тыс. чел. В первые десятилетия XX в. более четверти тюркского населения Западной Сибири составляли бухарцы. В указанный период они определяли себя «бухарцами», даже в 1920-х гг. выделяясь как особая этносословная группа, однако постепенно ассимилируясь с местным населением, они стали осознавать себя сибирскими татарами, но историческая память о «бухарском» происхождении у многих из них жива до сих пор.

Численность волго-уральских татар-переселенцев в Сибирь вплоть до 1860-х гг. росла медленно. По данным Н.А. Томилова, в 1858 г. их на территории Западно-Сибирской равнины было около 1,4 тыс. чел. [Там же. С. 125].

Миграция татар за пределы Волго-Уральского региона, в том числе и в Западную Сибирь, активизировалась в пореформенный период, что было связано с малоземельем и узостью рынка рабочей силы в этом регионе. По данным Н.А. Томилова и Д.М. Исхакова, доля пришлых татар в конце XIX в. в Сибири составляла уже около 17% от общей численности татар региона [Исхаков: 1983]. В результате столыпинских реформ число татар, переселившихся в Сибирь, значительно увеличилось. По подсчетам Д.М. Исхакова, их численность к 1912 г. составляла около 13,6 тыс. чел.

Особую роль волго-уральские татары сыграли в формировании городской прослойки татар Западной Сибири. К концу XIX в. численность татар-горожан в городах Западной Сибири заметно возросла. Наиболее крупные группы татар к этому времени жили в Томске (1,6 тыс. чел.), Таре (0,6 тыс. чел.), Тюмени (0,4 тыс. чел.), Тобольске (0,4 тыс. чел.). В этих городах на протяжении нескольких столетий татары жили в особых татарских слободах. Здесь же оседали и многие волго-уральские татары, составившие к концу XIX – началу XX вв. большую часть городских татар Западной Сибири [Там же. С. 49].

Следующий этап миграции волго-уральских татар относится к началу 1920-х гг., когда тысячи семей переселились в Сибирь спасаясь от голода. Процесс переселения волго-уральских татар в Сибирь продолжался в течение всего XX в. Под влиянием поволжских татар в традиционной культуре местного татарского населения в этот период произошли определенные изменения. В свою очередь, коренные сибирские татары также оказали существенное влияние на переселенцев.

Литература

1. Әхмәтҗанов М.И. Пермь өлкәсе татарлары шәҗәрәләре // Пермь татарлары турында. Барда, 2000. Б. 84–98.
2. Алтайцы. Этническая история. Традиционная культура. Современное развитие / Редколл. Н.В. Екеев (отв. ред.), Н.М. Екеева, Э.Г. Енчинов, НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова. Горно-Алтайск, 2014.
3. Амирханов Х. Таварих-е Булгарийа (Булгарские хроники). М.: ИД Марджани, 2010.
4. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1989.
5. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
6. Башкирские родословные / Сост., предис., поясн. к переводу, перев. на рус. яз., послесловие Р.М. Булгакова, М.Х. Надергулова; указ., факс. Р.М. Булгакова. 2-е изд., испр. и доп. Уфа: Китап, 2016.
7. Башкирские родословные. Вып. I. Изд. на рус. яз. Уфа: «Китап», 2002.
8. Башкирские шежере. Состав., перев. текста, введ., и коммент. Р.Г. Кузеева. Уфа: Башкирское кн. изд-во, 1960.
9. Безсонов А. О говорах казанско-татарского наречия и отношения его к ближайшим к нему наречиям и языкам // ЖМНП. 1881. № 216. С. 200–242.
10. Валеев Ф.Т., Томилов М.А. Татары Западной Сибири: история и культура / Культура народов России. Т. 2. Новосибирск: «Наука», Сибир. изд. фирма, 1996.
11. Валеев Ф.Т. Западносибирские татары во второй половине XIX – начале XX вв. Историко-этнографические очерки. Казань: Татар. кн. изд-во. 1980.
12. Гибадуллин И.Р. Анонимное персоязычное сочинение «Хикаят»: источник по истории Волго-Уралья // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. 2019. № 7(4). С. 687–719.
13. Головнев А.В. Остяк остяка видит издалека: по мотивам книги «Иштяки: приуральско-сибирское пограничье» // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. 2020. Т. 8. № 3. С. 563–575.

14. Дәфтәре Чыңгыз-намә // Мирастан биш сәхифә: XVII – XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре [транск. эшләүче, хәзерге татар әдәби теленә күчерүче, иск. һәм сүз. төз., кереш мәкаләләр авт. С. Гыйләҗетдинов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 38–96.

15. Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар (материалы и исследования). Л.: Наука, 1981.

16. Документы и материалы по истории башкирского народа. (С древнейших времен до середины XVI века). Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012.

17. Дульзон А.П. Диалекты татар-аборигенов Томи // Ученые зап. Томского гос. педагогического ин-та. Т. 15. Томск, 1956.

18. Әбделгазый Баһадир хан. Шәҗәрәи төрек / Кереш мәк. авторы М.Әхмәтҗанов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007.

19. Җәләй Л. Татар телендәге диалектлар // Совет мәктәбе. 1938. №№ 5; 6; 8.

20. Зориктуев Б.Р. Актуальные проблемы этнической истории монголов и бурят. М.: «Вост. лит-ра» РАН, 2011.

21. Зыков А.П., Косинцев П.А., Трепавлов В.В. Город Сибир – городище Искер (историко-археологическое исследование). М.: Наука – Восточная лит-ра, 2017.

22. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. Т. 2. Л–Һ. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990.

23. История и культура татар Западной Сибири. Монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015.

24. История Казахстана в арабских источниках. Т. I. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузером. Под-ка к новому изд., введ., доп. и комм. В.Е. Кумекова, А.К. Мукминова, Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

25. История Казахстана в персидских источниках. Т. IV. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузером и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. ред. М.Х. Абусеитова. Перераб. и допол. Под-ка к новому изд., введ., перевод, комм., состав. указателей М.Х. Абусеитовой и Ж.И. Тулибаевой. Алматы: Дайк-Пресс, 2006.

26. История татар с древнейших времен в семи томах. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009.

27. Исхаков Д.М. «Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәренең бер урынына комментарий // Туган җир. Родной край. 2018, № 2. Б. 25–28.

28. Исхаков Д.М. «Сибирская земля» и «Сибирский князь» в последних десятилетиях XV века // Этническая история и культура тюркских

народов Евразии: сб. научных трудов. Омск: Издатель-полиграфист, 2011. С. 16–19.

29. Исхаков Д.М. Введение в историю Сибирского ханства. Очерки. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006.
30. Исхаков Д.М. Динамика численности татар России в XVIII – начале XX вв. // География и культура этнографических групп татар в СССР. М.: МФ ВТО, 1983. С. 42–64.
31. Исхаков Д.М. Из этнической истории татар восточных районов Татарской АССР до начала XX в. // К вопросу этнической истории татарского народа. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1985. С. 60–67.
32. Исхаков Д.М. Имеется ли связь между понятиями «шибер», «сыпыр», «Себер/Сибирь»? // Туган җир. Родной край. 2021. №1. С. 19–34.
33. Исхаков Д.М. Институт сейийидов в Улусе Джучи и позднезолотоордынских тюрко-татарских государствах. Казань: Изд-во «ФЭН» АН РТ, 2011.
34. Исхаков Д.М. Ислам у татар Прикамья в Средние века: историко-этнографические данные // Ислам в Волго-Камье и Предуралье: ранние страницы истории: Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием в рамках Третьего межрегионального форума мусульманской культуры «Мусульманский мир – 2012» (Пермь, 16 марта 2012 г.). Пермь: ПГГПУ, 2012. С. 46–51.
35. Исхаков Д.М. История племени Кай (Кайы) и вопрос о происхождении династии Османов // Туган җир. Родной край. 2020. №2. С. 52–68.
36. Исхаков Д.М. История рода Яушевых в средневековой период и кимакская проблема. Воронеж: ООО «Фаворит», 2018.
37. Исхаков Д.М. К вопросу о происхождении понятий Ибер-Себер, Ибер / Сибирь // XX Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения», посв. 100-летию Я.К. Занкиева «Национальное образование и культура в полиэтническом пространстве: региональный компонент». 28–29 апреля 2017 г., Тобольск. Тобольск: Тобольский пед. ин-т им. Д.И. Менделеева (филиал) Тюменского гос.ун-та, 2017. С. 172–176.
38. Исхаков Д.М. К вопросу о происхождении понятия золотоордынского времени Ибер–Себер // «Улы дала» II-ші: халықаралық гуманитарлық ғылымдар форумының материаллары. Астана: «Гылым», 2017. С. 219–227.
39. Исхаков Д.М. Комментарий к одному месту из «Таварих-и гузида-нусрат-наме» // Национальная история татар: теоретико-методологическое введение. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 274–278.

40. Исхаков Д.М. Между Булгаром и Казанью: этнополитические процессы в Булгарском (Казанском) вилаяте в 60–70-х гг. XIV – 40-х гг. XV вв. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013.
41. Исхаков Д.М. Некоторые вопросы этнической истории восточных районов Татарстана до начала XX в. // Исчезнувшие и исторические села: изучение, сохранение и возрождение // Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической, историко-краеведческой конференции «Человек и природа в Восточном Татарстане. Проблемы изучения, сохранения и возрождения исчезнувших и исторических сел» (Азнакаево, 23–34 мая 2017). Научное издание / Науч. ред. и сост. – А.А. Бурханов. Казань–Азнакаево, 2017. С. 62–70.
42. Исхаков Д.М. Новые данные о клановой принадлежности «Сибирских князей». 80-летию Р.Г. Кузеева. «Этнос. Общество. Цивилизация: II Кузеевские чтения. Уфа, 17–19 апреля 2009». Уфа, 2009. С. 224–227.
43. Исхаков Д.М. О клановом составе первоначального удела Шибана // Золотоордынское наследие: Материалы Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)». 17 марта 2009 г.: Сб. статей. Вып. 1. Казань: Фэн, 2009. С. 25–26.
44. Исхаков Д.М. О так называемых «остяках» Среднего Приуралья и их этнических связях с населением Западной Сибири // Обские угры. Материалы II-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». (12–16 декабря 1999 г., Тобольск). Тобольск–Омск: ОмГУ, 1999. С. 96–97.
45. Исхаков Д.М. От средневековых татар к татарам нового времени (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.) Научное издание. Казань: Изд-во «Мастер-Лайн», 1998. – 276 с.
46. Исхаков Д.М. Путешествие в Заболотье // Сибирский сборник. Вып. I. Казань: Изд-во «Яз», 2011. С. 136–142.
47. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV – XVI вв. 2009, Казань: Татар. кн. изд-во. – 142 с.
48. Исхаков Д.М., Закирова И.Г. К вопросу о присутствии в Западной Сибири следов домонгольских кыпчаков (на основе анализа дастана «Ак Күбәк») // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. 2022. № 10 (3). С. 504–522.
49. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.). Научное издание. Казань: РИЦ «Школа», 2007.
50. Исхаков Д.М., Тычинских З.А. О шибанидском «следе» в Булгарском вилайете Улуса Джучи // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. 2013. № 2. С. 128–145.

51. Кавелин А. Древние болгары (из бумаг Кафтанникова) // Библиотека для чтения. Т. 82. СПб., 1847. С. 41–65.
52. Катанов Н. О религиозных войнах учеников шейха Багаутдина против инородцев Западной Сибири (по рукописям Тобольского губернского музея) // Ежегодник Тобольского губернского музея. 1904. Вып. XIV. Тобольск, 1905. С. 1–28.
53. Кляшторный Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и Средневековье. СПб., 2000.
54. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М.: Изд-во «Наука», 1974.
55. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1972.
56. Кушкумбаев А.К. Сведения казахских шежере по истории средневековых кыпчаков / Кушкумбаев А.К. // «Дешті Қыпшақтың орта ғасырлық тарихы» атты Халықаралық ғылыми конференция. 2017 жылдың 13–14 қыркуйуті. Павлодар: «ЭКО» ГӨФЖШС, 2018. С. 76–82.
57. Кызласов Л.Р. Ранние монголы (К проблеме истоков средневековой культуры) // Сибирь. Центральная Азия и Восточная Азия / История и культура Востока Азии. Т. III. Новосибирск: Изд-во «Наука», 1975. С. 170–177.
58. Кыргызы / отв. ред. А.А. Асанканов, О.И. Брусина, А.З. Жапаров; Ин-т этнологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Ин-т истории и культурного наследия НАН КР. М.: «Наука», 2016.
59. Кырыми А. Умдет ал-ахбар, Кн. 1.: Транскр., факсимиле. «Серия «Язма мирас. Письменное наследие. Textual Heritage». Вып. 1. / Транскр. Дарья Дерин Пошаоглу; отв. ред. И.М. Миргалеев. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014.
60. Левашева В.П. О городищах Сибирского юрта // Советская археология. 1950. № 13. С. 341–350.
61. Лубсан Данзан. Алтан Тобчи (Золотое сказание). Пер. с монг., введ., комм. и прил. Н.П. Шастиной / Памятники Востока. Т. X. М. 1973.
62. Маслюженко Д.Н., Самигулов Г.Х. Тюркские ясачные волости в Прииртышье в первой половине XVII в. // Вопросы истории. 2017. № 1. С. 57–72.
63. Матвеев А.В., Татуров С.Ф. Сибирское ханство: военно-политические аспекты истории. Монография. / Серия «Этнополитическая история татар». Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2012.
64. Миллер Г.Ф. История Сибири. Изд. втор., дополн. Т. I. М.: Изд. фирма «Вост. лит-ра» РАН, 1999. – 630 с.
65. Монголой нюуса тобшо. Сокровенное сказание монголов. / Ч.-Р. Намжиловай оршуулга. Перевод С.А. Козина. Улан-Удэ: Бурятское кн. изд-во, 1990.

66. Мустакимов И.А. Владения Шибана и Абдул-л-Хайр-хана по данным «Таварих-и гузида-нусрат-наме» // Национальная история татар: теоретико-методологическое введение. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 214–232.
67. Мустакимов И.А. К вопросу об истории ногайского присутствия в Казанском юрте // Национальная история татар: теоретико-методологическое введение. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2009. С. 185–189.
68. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. М.: «Наука». Главная ред. вост. литературы, 1989.
69. Напольских В.В. Вятка, Джулман, Югра и Сибирь в арабском источнике первой половины XIV в. // Напольских В.В. Очерки по этнической истории. Казань: Изд-во «Казанская недвижимость», 2015. С. 257–269.
70. Нәҙерғолов М.Х. Кара-табын ыруы шәҗәрәһе // Башкирское шежере (Филологические исследования и публикации): Сб. статей. Уфа: БФАН –СССР, 1985. С. 77–78.
Плетнева С.А. Половцы. Ответ. ред. акад. Б.А. Рыбаков. М.: «Наука», 1990.
71. Потапов А.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Л.: Изд-во «Наука», Ленинградское отд., 1969.
72. ПСРЛ. Т. 12. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М.: Языки русской культуры, 2000.
73. ПСРЛ. Т. 26. Вологодско-Пермская летопись. М.: Рукописное наследие Древней Руси, 2006.
74. ПСРЛ. Т. 36. Сибирские летописи. Часть 1. Группа Есиповской летописи. М.: Наука, 1987.
75. ПСРЛ. Т. 37. Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. Л.: Наука, 1982. – 227 с.
76. ПСРЛ. Т. 6. Вып. 2. Софийская вторая летопись. М.: Языки и культуры, 2001.
77. Радлов В.В. Наречия тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Наречия барабинцев тарских, тобольских, тюменских татар. Т. IV. СПб., 1872.
78. Рашид ад–Дин. Сборник летописей. В трех томах. М.: НИЦ «Ладомир», 2002. Т. I. Кн. 1–2; Т. II–III.
79. Сәетов Р.С. Бүләр (Бараж) шәҗәрәсе // Туган җир. Родной край. 2018, № 4. Б. 96–116.
80. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти, аның уулу Нурмухаммед. Тарыктардын жыйнагы («Мажму-ат ут-таварих») / котор. М. Добсолов, О. Сооронов. Бишкек: «Акыл» мамконцерни, 1996. С. 43–47, 71.

81. Самигулов Г.Х. Использование этнонимов в качестве названий групп ясачного населения и связанные с этим проблемы изучения истории ясачных волостей: Зауралье XVII в. // Вестник Томского гос. ун-та. 2016. № 5(43). С. 138–142.
82. Самигулов Г.Х. К изучению исторической географии территорий по Исете и Пышме XVII века // Вестник Пермского ун-та. 2016. Вып. I (32). История. С. 84–95.
83. Самигулов Г.Х. Тюркские волости Верхотуринского уезда XVII в. // Научный диалог. 2017. № 1. С. 183–203.
84. Самойлович А.Н. К истории культурных и этнических отношений в волжско-уральском крае. // Новый Восток. 1927. № 18. С. 210–217.
85. Сибирские летописи. Краткая Сибирская летопись (Кунгурская). Рязань: «Александрия», 2008. С. 319–320.
86. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV – XVII вв.: вопросы этнической и социальной истории. М., 1982.
87. Татары. Отв. ред. Р.К. Уразманова, С.В. Чешко / Серия «Народы и культура», М.: «Наука», 2001.
88. Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX вв. Томск: Изд-во ТГУ, 1980.
89. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX вв. Новосибирск. Изд-во Новосибирского ун-та, 1993.
90. Трепавлов В.В. Московское и казанское «подданство» Сибирского юрта // Сулеймановские чтения: материалы X Всероссийской науч.-практ. конф. Тюмень: СИТИ Пресс, 2007. С. 101–102.
91. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань, 1977.
92. Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарларының теле. Грамматик очерк һәм сүзлек. Казан, 1961.
93. Тумашева Д.Г. Этнические связи западно-сибирских татар (по материалам топонимии и антропонимии) // Советская тюркология. 1987. № 2. С. 38–51.
94. Тычинских З.А. Легенды заболотных татар о первых насельниках края // Тобольск научный–2016: Материалы XIII Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием) (Тобольск, 10–11 ноября 2016 г.). Тобольск: Типография «Принт-Экспресс», 2016. С. 159–162.
95. Тычинских З.А. Служилые татары и их роль в формировании этнической общности сибирских татар (XVII – XIX вв.). Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ. 2010. С. 41–44.

96. Тюменское и Сибирское ханства: коллективная монография. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2018.
97. Утемиш-хаджи. Кара таварих / Транскр. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфутдиновой, З.Т. Хаджиева; пер. на рус. яз. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфутдиновой; общ. и научн. редакция И.М. Миргалеева. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017.
98. Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар (с древнейших времен до начала XX века). Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2002.
99. Фахрутдинов Р.А. Очерки по истории Волжской Булгарии / отв. ред. доктор исторических наук С.А. Плетнева. М.: Наука, 1984.
100. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М.: Изд-во МГУ, 1973.
101. Худуд ал-‘алам // Материалы по истории Киргизии. Вып. I. М.: «Наука». Гл. ред. вост. лит-ры, 1979. С. 35–45.
102. Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 г. по 1427 г. Пер. со старонемецкого Ф.К. Бруна. Изд., редакция и прим. акад. АН Азерб. ССР З.М. Буниятова. Баку: «Элм», 1984.
103. Ююкин М.А. К этимологии топонима Сибирь // Rocznik Orientalistyczky. T. XVIII, z. 1. 2015. С. 78–84.
104. Языки мира: тюркские языки. М.: Изд-во «Индрик», 1997.
105. Bregel Yuri. Tribal Tradition and dynastic history: the early rulers of the Qongrats according to Munis // Asian and African Studies. No16. 1982. PP. 357–398.
106. Golden P.B. An introduction to the history of the Turkic Peoples (ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middele East). – Wiesbaden, 1992.
107. Ivanics M., Usmanov M.A. Das Buch der Dschıngıs-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmä). I. (Worwort, Einfüheung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles). Studia uralo-altaica 44. Szeged, 2002.
108. Kirzioğlu F. Yukari-Kür ve Çoruk boylari’nda Kipçaklar. Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1992.
109. The History of Inner Asia. The Chinggisid age. Ed. By Nicola di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden. Cambridge University press, 2009.

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА ФӘННИ МӘКАЛӘЛӘР

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

И.Г. Закирова

«КУЗЫ КӨРПӘ БЕЛӘН БАЯНСЫЛУ» ДАСТАНЫ: МИФОПОЭТИК МОТИВЛАРЫ

Яшьләрнең фаҗигале мәхәббәтен тасвирлаган, мәхәббәт өчпочмагына багышланган әсәрләр һәрбер халыкта популяр. Эчтәлеге белән «Таһир-Зөһрә» кыйссасына якын «Кузы Көрпә белән Баянсылу» әсәре дә мәхәббәт дастанының классик үрнәге. Дастанның күп санлы вариантлары төрки халыкларның күбесенә мәгълүм булган, аның татар, башкорт, казакъ, каракалпак, уйгур, нугай һәм алтай версияләре билгеле.

Дастан поэтик яктан камил һәм халыкта гаҗәеп популяр. «Кузы Көрпә белән Баянсылу» дастаны татар фольклорчылары тарафыннан XX йөзнең 70 елларына кадәр язып алына. Аның күпсанлы көй үрнәкләре дә әсәрнең популярлыгын раслап тора.

Дастанның татар версиясенең утыздан артык варианты Г. Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Язма мирас үзәгендә саклана. Алар сюжеты һәм композициясе, художество үзенчәлекләре буенча бер-берсеннән артык аерылмыйлар.

Татар версиясенең безгә мәгълүм беренче вариантын немец галиме академик В.В. Радлов Новосибирск өлкәсендә Бараба татарларыннан язып алган [Радлов: 1872. Б. 9–20]. Икенче вариантны 1940 нчы елда В.В. Радлов эзләре буенча оештырылган экспедиция вакытында шул ук авылда язып алалар. Хәмит Ярми әлеге ике версиянең генетик яктан бер үк эпоска каравын, әмма аларның гади кабатлану гына булмыйча, тәмамланган сюжет һәм композицияле мөстәкыйль әсәрләр булуын әйтә [Ярмухаметов: 1964. Б. 80].

Әсәрнең сюжет схемасы казах, башкорт һәм Алтай халыклары версияләре өчен уртак, бу аларның уртак башлангычы булуын, бер чыганакка тоташуын күрсәтә. Әсәрнең һәрбер версиясе уртак чыганактан башланып, һәр халыкның үз йола, гореф-гадәтләре, ышанулар, ягъни менталитетына бәйле үзенчәлекләре белән баетып, үз традицияләренә яраклаштырып үстерелгән.

Дастан ике ханның балалары туу, аларның яңа туган балаларын ярәшергә сүз куешулары белән башланып китә. Кайсы гына халыкның версиясен алып карасак та, балалары туасы, аталар ауга китә. Мәсәлән, В.Радлов вариантында: «Ике хан ак киек көтәргә киттеләр. Аулап бардылар, киек үтерделәр» [Радлов: 1872. Б. 9]. Төрле версияләрдә ау мотивына азрак яки күбрәк урын бирелгән. Мәсәлән татар версиясенең вариантлары ханнарның ауда булуын хәбәр итү белән чикләнә. «Кузы Көрпә»дә ханнарның киек үтерүе әйтелсә, «Кузы Көрпә белән Баянсылу» вариантында бары ханнарның ауга китүе генә хәбәр ителә [Татар халык иҗаты: 1984. Б. 136, 46]. Кайсы гына вариантны алсак та, ау мотивы очраклы түгел. Анда ике хан очрашып, балалары туасын беләләр, тумаган балаларын ярәшеп куялар. «Кузы Көрпәч» дастанында да, ике хан ауда очраклы рәвештә очрашалар. Ханнарның алдына буаз җәнлек – болан, марал чыгу алда торган фаҗигаләрнең хәбәре булып тора. Ау мотивы күпчелек версияләрдә үзенең мәгънәсен югалтып, очраклы эпизод буларак кына сакланган. Казах версиясенең В.В. Радлов вариантында ау эпизоды алга таба геройларны көткән фаҗигане ачыктан-ачык хәбәр итә. Кара хан кулына коралын алса да, буаз маралны атмый, өйдә авырлы хатыны калганын искә төшерә. Ә Сары хан «Карны җиргә җиткән буаз маралны» кызганмый атып сала. Буаз маралның ике бозавы туып өлгереп,

Ике бозау иңрәп ятим калды.
Ике бозау иңрәде ятим калып,
Синең балаң иңрәсен миндәй булып [Радлов: 1870. Б. 223].

Бу юллардан күренгәнчә, казах версиясенең В.В. Радлов вариантында ау мотивы тагын да үстерелә, дөньяга ятим булып килгән марал бозаулары Сары ханның әле туып та өлгермәгән баласын каргыйлар. Дастанга каргыш мотивы килеп керә. Сары ханның туар баласының бәхетсез булачагын, фаҗигале язмышын шушы мотив хәл итә дә инде. Сары ханның кеме генә туса да, ул ятим булырга һәм кайгы-хәсрәткә дучар ителә. Атасының гөнаһы туачак баланың язмышын җимерә. Дастанның барлык версияләрендә, Кара-хан кызын ятим Кузы-Көрпәчкә бирү уеннан баш тарта, һәм выруы белән күченеп китә. Кара-ханның сүзеннән баш тартуы төрле сәбәпләр белән аңлатыла. Татар вариантларында хан үзенең бу адымын Кузының эт савытына төшкән ризыкны ашавы, яки эткә таянуы белән аклый.

Кузы Көрпәч үзенең ярәшелгән кәләше булуын белми үсә. Геройның ярәшелгән яки үзенә аталган кәләшен эзләве, аның өчен көрәшү мотивы эпосның архаик үрнәкләрендә үк очрый. Аталган яки ярәшелгән кәләш геройга илаһи көчләр тарафыннан багышланган булырга мөмкин. Ата-аналарның сүз куешуы да кәләшнең геройга аталуына сәбәп була. Батыр,

традицияне бозып, үзенә аталган кызга өйләнми икән, ул бәла-казаларга очрый башлый: үзенә тиешле кәләшне эзләп табар өчен дә аңа күп киртәләр аша узарга туры килә.

Мәхәббәт дастаннарында берничә уртак урын бар. Кызның батырга аталуы, батырның үзенең кәләше турында белүе, кәләшен эзләп юлга чыгуы, юлда очраган каршылыкларын җиңүе, кәләшнең атасы аны башка кешегә бирергә теләве, кияүләр арасындагы бәйге, геройларның фаҗигале үлеме яки бик сирәк очрый торган бәхетле финал – геройларның өйләнешүе. «Кузы Көрпәч һәм Баян-Сылу» дастанында бу уртак урыннарның һәрберсе бар, һәм сюжет шушы схемадан тора да.

Кузы Көрпәчнең балачагы эпик традицияләргә туры килеп, башка дастан яки тылсымлы әкият геройларына охшаган. Ул көчле булып үсә. Уйнаганда «балаларның ладышкаларын отар булды, отса да алыр, отмаса да алыр» [Татар халык иҗаты: 1984. Б. 136]. «Көчле самайчы була, иптәш малайларының суккан берсен үтерә суга» [Шунда ук: Б. 146].

Дастанда геройның «үлемсезлеге» турында мәгълүматлар да шактый. Бу төрки-монгол дастаннарында тотрыклы мотив булып, хәтта тарихи риваятьләргә, эпоска да кергән. Әсәрнең Себер татарлары вариантлары герое Кузы Көрпә дә үлемсез. Әмма аның «йомшак» урыны бар. «Кузы Көрпә белән Баянсылу» дигән татар вариантында геройны бары үзенең коралы белән генә үтерергә мөмкин. «Сез мине азапламагыз, – ди ул. – Минем уң як табан астымда алтын пәке бар, шуның белән үтерегез, пәкене Баянга тапшырыгыз», – ди [Шунда ук: Б. 149]. Татар версиясенең Радлов вариантында да, Кузы Көрпәне агулы ук белән яралау турында сүз бара: «Ул күпер астыннан чыкты бер таз кол. Ук – ягасын тотканча чыкты. Угының соганы (очы) энәдәй, булды, аның башы агулы иде.

Ул таз кол әйтте:

– Тезеңне ялангачлап күрсәт миңа, мин атыйм! – диде. Кузы Көрпәч тезен күрсәтте. Таз кол җәясен алды кулына, агулы соган белән атты, соган Кузы Көрпә тезенә тиде. Кузы Көрпә әйтте:

– Анамнан туган итемдә һич нәрсә авыртканы юк, син авырттырдың [Шунда ук: Б. 143].

Үлемсез Кузы Көрпәчнең якланмаган, ягъни йомшак җире бар – бу аның тезе. Бу эпизод үлемсез геройның үлемен аңлатыр өчен килеп керә. Кузы Көрпәч бер үзе гаскәргә каршы яуга чыкканда да яраланмый. Аны бары ук белән генә үтерә алалар. Эпизод версия-вариантларның күбесендә кабатланып килә. Әмма ул кайберләрендә үзенең асыл эчтәлеген югалтып, очраклы күренеш булып тоела. Ә батырның тезе – аның йомшак урыны. Кузының җаны аның хәнҗәрендә булуы да эпос традицияләренә туры килә. «Кузы Көрпә белән Баянсылу» дигән татар вариантында ге-

ройны үзенең алтын пәкесе белән үтерергә мөмкин булу да шушы мотивның чагылышы.

Геройның үлемсезлеге аның гадәти кеше булмавын раслый. Гадәти түгел, димәк, башка дөнья белән, ягъни аллалар дөньясы белән бәйләнеше бар. Геройның икенче дөньяга каравын Кузы Көрпәчнең алтын чәче дә раслый. Алтын – аллалар атрибуты, чәченең алтын булуы, йөзенең нурлы, күзенең утлы булуы – илаһиларны аерып торучы билгеләр. Бу – тотем-баба архитипларына хас билгеләр, борынгы эпос-миф геройлары гадәттә тотем-баба яки аның варисы буларак тасвирлана. Кузы-Көрпәч тә, шушы сыйфатларның эзен саклый. Татар версиясенең Радлов вариантында да Кузы Көрпәнең алтын чәчле булуы турында сөйләнә: «Алтын ураган толымын чыгарып куйды киез такыясыннан. Төн уртасында уянды Баянсылу, өйнең эче ярык (якты) булган» [Шунда ук: Б. 141]. Бу вариантта да, Кузы Көрпәнең алтын чәче – икенче дөнья вәкиле булуы атрибуты сакланган. Шушы ук күренеш Казах версиясенең Радлов вариантында да бар: Кузы Көрпәш тирмәгә кереп яткач, тирмә эче яп-якты була. Баян таң аткан дип белеп чыга, әмма урамда караңгы төн була. Кире кереп, Баян Кузының алтын йөзен күрә. Кузының алтын йөзе тирмә эчен кояш кебек яктырта. Бу очракта да, Кузы Көрпәштә аның икенче дөньяга караучы билгесе сакланган:

Ер Козыкәм тундо сокда цатип
алтын дайдары шыгып царик болду дейди [Радлов: 1870. С. 243].
(Ир Козыкәм төнлә йоклап ятканда
Алтын йөзе ачылып якты булды диде).

Тирмәдә йоклап яткан Козыдан чыккан нурны күреп, Баян кояш чыккан дип уйлый.

Дастандагы иң үзенчәлекле, шул ук вакытта каршылыклы мотив, ул Кузы Көрпәчнең әнисе белән каршылыкка керүе, әнисенең Кузы Көрпәчнең юлына аркылы төшүе. Әнисе, улының юлы уңышсыз булуын башта ук сизенә, аны үлемнән саклап калырга теләп, юлын бүләргә омтыла. Эпос традицияләре буенча, герой ата-анасына зур ихтирам белән карый, аларның сүзен тота. Бу төрки халыкларның яшәү рәвешенә дә туры килә. Төркиләрдә өлкәннәргә хөрмәт белән карау, алар белән киңәшләшү, өлкәннәрнең сүзен тоту язылмаган канун булып тора. «Кузы-Көрпәч» дастаны каһарманының әнисе белән конфликтка керүе, аның сүзен санламавы сирәк очрый торган мотив. Кайбер версияләрдә конфликт шул дәрәҗәдә кискенләшә: ана үзенең баласын каргауга барып җитә. Ана каргышы – кире кайтмый торган зур сихри көчкә ия сүз. Бу мотивның үрнәкләрен, фольклорда очратырга мөмкин. Ана сүзен тотмаган геройның фаҗигасе, һәлакәте, әлбәттә, табигый.

Юлга чыккан геройның юлындагы иң беренче каршылыкны анасы тудыра. Татар версияләрендә Кузы-Көрпәчне анасы бик озак юлга чыкмаска үгетли. Әмма әнисе белән икесе арасында барган поэтик диалогтан Кузы-Көрпәчнең үз фикереннән, теләгеннән кире кайтырга теләмәве аңлашыла.

Әнисе улының юлы уңышлы чыгу-чыкмавын белергә теләп юл төше күрә. «Юл төше», яки «төшлек салу» татар халкында бүгенге көнгә кадәр сакланган традиция. «Тукта: Мин төш күрим синең китә торган юлыңа!» – ди. Төштә юлның һәлакатле булуы, Кузының тормышына куркыныч янавы аңлашыла. Шуңа күрә ана улын бу турыда кисәтә:

– Бүген дә яман төш күрдем, балам,
Өем артында байтирәк күрдем, балам,
Өй өстенә егылды, балам,
Ишегем алдында сары елан, балам,
Юлыңа сузылып ятты, балам!

Дастанда дөнья агачы – Бай-тирәк/Бай-каен образына зур урын бирелгән. Бай-тирәк ике дөнья чигендә үсә, үлеләр һәм тереләр дөньясын тоташтырып тора. Тамырлары җир астында – үлеләр дөньясында, кәүсәсе, гөмбәзе – тереләр дөньясында. Геройның Бай-тирәк ягына килеп җитүе ике дөнья чигендә торуын, бер дөньядан икенче дөньяга күчәргә әзерләгән символлаштыра. Ак-Боко Бай-тирәк янында бер дөньядан икенчесенә күчә – үлеп китә. Алга таба Кузы-Күрпәчнең дә, Бай-тирәк яки Чук-тирәк янында – ике дөнья – яшәү белән үлем арасында калганын күрәбез.

Агач – төркиләр өчен дөнья картинасының семантик үзәге дә. Әлеге образ һәм аның алломорфлары аша барлык пространство-вакыт бәйләнеше аңлатыла. Ул дөньяның үзәге – вертикаль буенча бөтен дөньяларны бәйләп тора. Шул ук вакытта ул горизонталь дөньяның да үзәгендә. Эпик герой Бай-тирәк яныннан уңга-сулга, алга-артка юл тота. Димәк, Дөнья агачы – вертикаль һәм горизонталь дөньяларны бәйләп торган үзәк.

Бу очракта Байтирәк образы ике символик мәгънәгә ия. Беренчедән, ул яшәү агачы, шәҗәрә символы[1]. Байтирәкнең егылуы нәсел җебенең өзелүенә ишарәли. Икенчедән, Байтирәк ике дөнья чигендә үсүче агач. Бу образ геройның яшәү белән үлем чигендә торуын аңлата. Анасы да, Байтирәкне төштә күрүен әйтеп, улын кисәтә.

Кузының җавабы, беренче карашка, битарафлык булып та яңгырый ала:

Бүген дә яман төш күрдең, инәй,
Өем артында Байтирәк, инәй,

---

[1] Төркиләрдә һәрбер кабиләнең үз агачы булып, ул шушы ыру-кабиләнең әһәмиятле атрибуты да саналган (ред.).

Илемдә егылып калгайлы, инәй,
Ишегең алдында сары елан, инәй,
Юлымда сузылып калгайлы, инәй!

Ярәшелгән кәләшен табу – эпос героеның төп максаты. Герой өчен максатыннан баш тарту үлемнән дә куркынычрак, шуңа күрә ул үлемгә дә битараф. Әнисе Кузыны юлда күп төрле куркынычлар сагалавын әйтә: аны бүреләр сагалап тора, тычкан да үтмәс кара урман, атлар да әйләнмәс ала тау аша үтәргә кирәк булачак. Эпик геройны эпик каршылыклар туктата алмый, ул бу каршылыкларны җиңеп үтәсенә, үзенең көченә ышана.

Әнисе юлга чыккан Кузы Көрпәчне, икенче дөньяга, үлеләр дөньясына озатып кала. Ул китү белән, ыру юкка чыга, аның ут-учагы сүнә, ананың каргышы шуның белән аңлатыла. Теге дөньяга юл бер үк вакытта бик ерак та, якын да. Кузы Көрпәч Бай-тирәк яныннан яки өеннән чыгып киткәч, күп каршылыклы, озын юл үтә. Әмма Баян-Сылу иленнән дә, үзенең Бай-тирәгенә кайтып сыена. Димәк, үлеләр белән тереләр дөньясының чигенә кире кайта.

Кузы Көрпәчне юлда, әйтелгәнчә, төрле каршылыклар көтә. Аларның бер ишләрен сихерче яки үзенең әнисе махсус рәвештә тудыра, икенчеләрен кара көчләр барлыкка китерә. Гомумән, күпчелек каршылыклар икенче дөнья вәкилләре яки аларның ярдәмчеләре тарафыннан оештырыла. Төрки эпоста герой өч төрле каршылыкларны җиңеп үтәргә тиеш. Аның беренчесе – кәләшен эзләп юлга чыккач, юлда очраган каршылыклар, икенчесе – кияүләр арасындагы бәйге, өченчесе – батыр өйләнгәннән соң, кайнатасының йомышларын үтәгәндә туган киртәләр. Кузы-Көрпәч шушы традицион каршылыкларның беренче ике төрен җиңеп үтәргә тиеш.

Кузы Көрпәчнең юлында очраган бер төр каршылыклар әнисе тудырган каршылыклар булса, икенчеләре традицион эпик каршылыклар.

Татар версиясенең В.В. Радлов вариантында Кузының юлында очраган каршылыкларга, аларны җиңүенә урын аз бирелә. Алар текстта кайчандыр булса да, XIX гасырда онытылуга барганнар: «Юлда уйның утыз бүресе килде, кырның кырык бүресе килде. Кузы Көрпә кылыч белән аларны үтерде. Аннан ары китте, кара урманга барды, кара урманны кисте кылыч белән, юл ясап чыкты аннан. Аннан ат әйләнмәс ала тауга барды, кылыч белән чапты җимерде, юл ясап үтеп китте» [Татар халык иҗаты: 1984. Б. 139]. Өзектән күренгәнчә, әлеге вариантта Кузы Көрпәчнең юлына бүреләр чыга, ул аларны җиңә, урманны да, тауны да үтә. Әмма аларны тасвирлауга урын бирелмәгән. Ә дастанның бу эпизодка күбрәк урын бирелгән версияләре дә бар.

Күпчелек вариантларда Кузы-Көрпәчнең үлемен көтеп йөргән кошлар да очрый. Бу – саескан, кара һәм ала каргалар, козгын. Кузы Көрпәч юлда очраган әлеге кошларга юл сорап мөрәҗәгать итә:

Атам диим сине, козгын,
Анам диим сине, козгын,
Кара ханның өе кайдадыр, козгын?
Кара таш өй кайдадыр, козгын?

Козгын әйтеп ята:

Атам дисәң мине, балам,
Анам дисәң мине, балам,
Кара хан үтерсә сине, балам,
Кашыкча каныңны эчәрмен, балам [Шунда ук].

Бу вариантта Кузы Көрпәч козгын белән саесканны атып үтерә. Козгын – үлем символы, Кузы-Көрпәчнең үлемен көтеп яши. Димәк, өеннән чыгып киткән мизгелдән Кузы-Көрпәчне үлем сагалый. Бу очракта әлеге кошлар шушы күренешкә бигрәк тә символик мәгънә бирәләр. Үлем кошлары герой янына төрле вариантларда төрле вакытта киләләр, һәм алар Кузы-Көрпәч үлемгә иң якын торган мизгелдә пәйда булалар.

Беренчесе – Баян-Сылуның атасы корган киртәләрне үткәндә, Кузы-Көрпәч үлемгә якынлаша. Икенчесе – агулы сары диңгез, биек янган тау аша чыгарга тиеш булганнар, һәм өченчесе, Кузы-Көрпәч яраланып, үлем көткәндә. Эпос традициясе буенча, диңгез, елга, тау, үтеп чыкмаслык урман –алар барысы да ике дөньяны аерып торучы чикләр.

Кара хан иле Кузы Көрпәч өчен ят, ягъни, икенче дөнья. Герой монда килер өчен ике дөнья чиген үтеп чыга. Ул бер үк вакытта ике дөнья өчен ике статуста – урта дөнья өчен – үле, ә Кара-хан иле өчен – тере. Баян-Сылуның атасы – Кара-хан. Кара төс үзе үк үлеләр дөньясын, җир асты дөньясын характерлаучы эпитет. Алтайлылар җир асты дөньясы хуҗасы Эрликне дә, исеме белән түгел, ә «Кара намә» дип атыйлар [Золотарев: 1964. С. 265]. Кара төс – төн, караңгылык, түбән дөнья, явызлык-мәкер белән бәйле төшенчә. Кара хан кара йортта яшәүче, карадан киенгән, кара сакаллы герой. Бу да аның түбән дөньяга каравын аңлатучы күренеш. Эпос традициясе буенча, герой үзенә кәләшне икенче дөньядан эзләп таба, икенче дөньядан ала. Әлеге мифопоэтик традициядә борынгы кешеләрнең аерым фратрияләргә аерылып, экзогам ырулар хасил итүе, ягъни дуаль оешма барлыкка килүе чагыла. Борынгы һәрбер ыру өчен үз фратриясе – «үзенеке» булып, теләсә-кайсы башка ыру – «ят», «чит», хәтта дошман да булган. Үз фратриясе – яхшылык, иминлек, чит фратрия – явызлык, мәкер дөньясы итеп каралган. Бер-берсеннән аерылган тотем төркемнәр озак вакытлар дошманлашып яши һәм алар арасында

экзагам мөнәсәбәтләр урнашу, икенче төркемнән хатын алу да, араларындагы дошманлыкның тиз генә бетүенә китерми. Ике арадагы дошманлык алга таба ритуалга күчә. Дуалистик җәмгыятьтәге экзогамия кануннары кияү белән кәләшнең икесенең ике фратриягә каравын таләп иткән. Ә икенче фратрия – дошман, ят фратрия, бөтенләй икенче дөньяга да карарга мөмкин.

Кара-хан җирләренә килеп җиткән Кузы-Көрпәчне монда да яңа сынаулар көтә. Күпчелек версияләрдә ул үзен танытмый, Кара-хан йортына көтүче кыяфәтендә килә. Күпмедер аралашканнан соң гына Баян-сылу Кузы-Көрпәчне танып ала. Яшьләр үзара аңлашып, күңелләрендә бер-берсенә карата мәхәббәт хисләре уяна, бергә яши башлыйлар. Баян-Сылуның атасы Кара-хан һәм агалары аны икенче бер кешегә бирергә вәгъдә иткән булалар. Әлеге герой версияләрдә ике төрле тасвирлана. Беренчесе – Кара-ханның көтүчесе булса, икенчесе – күрше ханның улы булып, ул Баян-Сылуга өйләнергә теләүче кеше. Күпчелек версияләрдә икейөзле мәкерле кеше буларак тасвирлана. Кузы Көрпәч төрле версияләрдә төрле вакыт дәвамында Кара ханның көтүчесе вазифасын башкара.

Кузы Көрпәчнең Баян-Сылу янына яшәвен күреп, кызның җиңгәсе (казах, телеут версияләре), яки кияү булырга тиешле Кара Калмак (татар версияләре) бу турыда Кара ханга барып әйтә. Кара хан Кузы Көрпәчне үзенә кунакка чакырып үтерергә ниятли һәм Кузы Көрпәчне үтерер өчен аңа агу салынган эчемлек бирелә. Әкият традицияләре буенча, Баян-Сылу Кузы-Көрпәчне аңа әзерләнгән агу турында кисәтә, әмма герой кәләшен тыңламый. Кәләшнең үзенең киявен атасы әзерләгән сынаулар һәм куркыныч турында кисәтүе – татар халкының тылсымлы әкиятләрендәге традицион мотив. Ә геройны мәкер ярдәмендә, ягъни агулы эчемлек биреп юк итәргә омтылуны төрки халыклар эпосына тормыштан алынган күренеш дип уйлыйбыз. Шушы ук күренеш «Идегәй» дастанында да бар. Туктамыш хан Идегәйне агу салынган эчемлек биреп үтерергә тели. Идегәй агулы эчемлекне хәнҗәре белән болгатып, аның агуын бетерә. Үлемсез Кузы Көрпәчне исертеп яки агу белән аяктан егып үтерергә телиләр. Яки «йомшак» җиренә ук тигән Кузы Көрпәч Бай-тирәк янына китә һәм шул ике дөнья читендә кала. Тургай яки сыерчык, тукран Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу арасында арадашчы, хәбәр йөртүче булып, ике арада хәбәр йөртә, геройга ризык китерә. Кузы Көрпәчнең Бай-тирәк янына килүе, алдарак әйтелгәнчә, символик мәгънәгә ия. Бай-тирәк ике дөньяны тоташтырып торган агач, бу үлем һәм тереләр дөньялары чиге, Кузы-Көрпәчнең хәле дә яшәү белән үлем арасында. Дөресрәге ул тереләр дөньясы белән арасын өзеп, үлеләр дөньясына күчәргә әзер. Кошларның

арадашчы булуы да очраклы түгел. Ат һәм кошлар гына үлеләр дөньясыннан тереләр дөньясына һәм киресенчә сәяхәт итә алалар. Әсәрнең күпчелек версияләрендә Кузы-Көрпәч шушы агач төбендә үлә дә, Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу арасында хәбәрче булган кошны тотып, аннан геройның кая булганын әйттерәләр һәм Кара ханның гаскәре барып Кузы Көрпәчне үтерә. Бу турыда белеп Баян-Сылу да, Кузы Көрпәчнең кабере яки үле гәүдәсе янында үз-үзен үтерә. Бу финал иң борынгы версияләргә хас һәм ул беренчел чыганактан килә дип уйлыйбыз. Аерым версияләрдә финалның башка вариантлары да бар.

Дастанның татар версиясе геройларның эчке кичерешләренә, хис дөньясына зур игътибар бирә. Геройларның диалоглары шигъри формада бирелгән. Радлов вариантында Баян-Сылуның шигъри монологы аша атасының, агасының мәкер-хыянәте, кансызлыгы ачыла. Аның өзгәләнүен күреп ата белән ага да үзләренең кара эшләренең бөтен тирәнлеген аңлый башлый. Радлов вариантында геройларның диалогы аша аларның бөтен хис-тойгылары ачыла.

Баян-Сылу:

– Аргалар барып ни аттың, атам,
Мараллар атып килдеңме, атам?
Мараллар ите татлы дип, атам,
Миңа нәрсәсен китердең, атам?
Аргалап барып ни аттың, атам,
Азаулар атып килдеңме, атам;
Азаулар ите татлы дип, атам,
Миңа нәрсәсен китердең, атам? – дип атасына мөрәҗәгать итә.

Татар версияләре Баян-Сылуның үз-үзен үтерүе белән тәмамлана. Баян-Сылу Бай-тирәк янында Кузы Көрпәчнең үле гәүдәсен таба һәм үз-үзен үтерә.

Шулай итеп, күпчелек төрки халыкларның уртак мирасы булган «Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу» дастаны, иң беренче чиратта, борынгы төркиләрнең дөньяга карашларын, мифологиясен саклаган әсәр. Эпос үзе дә шактый борынгы булып, Алтын Урда чорында төрки халыкларның уртак мирасына әверелә, үзенең таралу ареалын киңәйтә. Әсәрдәге мифологик мотивларның күбесе танылмаслык булып үзгәргән, һәм борынгы мифологик әсәр тормыш-көнкүреш эпосына якынайган. Шулай да аерым мотивлар әсәрнең борынгылыгы эзен яхшы саклаган. Дастанда ике чорга караган ике катлам сиземләнә. Беренчесендә – борынгы катлам – һәр образ мәгънә белдерә, роль уйный, кош, ат, кием, юл, агач һ.б. – очраклы түгел. Алар әсәрнең сюжетын барлыкка китерүдә мөһим роль уйныйлар. Икенче катламда мифологик образларның беренчел вазифалары

онытылып, алар очраклы образ булып калган. Димәк, төркиләрнең уртак мирасы булган «Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу» дастанында борынгы катламнар да сакланган.

Әдәбият

1. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология / А.М. Золотарев. – М.: Наука, 1964.
2. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Часть IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменьских татар – СПб., 1872.
3. Татар халык иҗаты. Дастаннар / Томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы Ф.В. Әхмәтова – Казан: Тат. кит. нәшр., 1984.
4. Ярмухаметов Х.Х. Сказание «Козы-Корпеш и Баян Сылу» в устном народном творчестве сибирских татар // Народный эпос «Кузы-Курпес и Маян-Хылу». – Уфа, 1964.

Р.Х. Рахимов

ПОХОД ПЕРВЫХ ИСЛАМСКИХ МИССИОНЕРОВ В СИБИРЬ: ПОПЫТКА ЛАНДШАФТНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Особенностью ислама сибирских татар является почитание захоронений первых исламских миссионеров. Их мавзолеи известны среди местных жителей под названием «*астана*». К настоящему моменту на территории юга Западной Сибири выявлено около 80 подобных памятников. Проведенные исследования позволяют говорить о почитании *астана* как о сформировавшемся социокультурном институте сибирских татар [см. подробнее: Рахимов: 2006]. Среди его неотъемлемых элементов: закрепленные за мавзолеями хранители и важный символический атрибут последних – рукописные грамоты (*сачара*).

Карта расположения астана.

В нескольких сохранившихся грамотах хранителей астана [Катанов: 1904. С. 1–28; Рахимов: 2006] с некоторыми вариациями описывается поход в Сибирь 366 шейхов – первых исламских миссионеров. Этот легендарный поход по разным историческим версиям мог состояться в 1394–1395 гг. [Катанов: 1904. С. 18] или по другой версии в начале – первой половине XIII в. [Рахимов: 2006. С. 15–21].

Так, в рукописях Сагъди Вакаса-ибн-Реджеба и Кашафа-ибн-Абу-Саида [АПИ ТГИАМЗ. № 61. Кп. 12890], переведенных Н.Ф. Катановым,

описывается, как в «священную Бухару … изо всякого рода городов восточных и западных стран» собрались 366 шейхов перед ишаном Ходжей Багаутдином. Оттуда «366 конных шейхов пришли к хану Шейбану в степях Средней Орды. Шейбан-хан и его 1700 воинов присоединились к шейхам и на лошадях «спустился к реке Иртышу и учинил там великое сражение за веру». О шейхах и воинах Шейбани-хана говорится: «Сражались тут истинные храбрецы. Язычников и татар они истребили несметное количество, сражаясь так, что по берегам Иртыша не осталось ни оврага, ни речки, где бы они не бились, и тем язычникам не дали даже возможности бежать». В войне за веру 300 шейхов и 1448 воинов пали. Хан Шейбани с остатками воинов вернулся в Среднюю Орду и стал называться святым ханом. Трое шейхов остались в Сибири обучать основам веры новообращенных, а 60 шейхов отправились в Бухару. Далее из текста следует, что один из 60, оставшихся в живых и вернувшихся в Бухару шейхов, «господин ишан Ходжа Давлет-шах, сын шаха Абду-ль-Ваггаба», снова вернулся в Сибирь и открыл 18 мавзолеев. Позже из Хорезма прибыл шейх Искандер из Мамляна и открыл еще 9 мавзолеев. Еще 12 мавзолеев было открыто одним из троих оставшихся – шейхом Шерпети – младшим братом шейхов Назыра и Бирия (Искерская Астана).

В грамоте хранителя Юрумской Астаны уточняется, что к Иртышу миссионеры вышли по реке Ишим. «Известные святые разошлись от устья р. Ишима до Иртыша … Народ Прииртышья … был многочисленным ... от их враждебного отношения 360 святых приняли мученическую смерть, стали шахидами кто в поле, кто в воде, которые в болоте … остальные 60 святых вернулись в почтенную Бухару…».

Кроме того, в обоих текстах упомянуты местные топонимы – места захоронений исламских миссионеров. Практически все они вписываются в современную географическую карту Тюменской и Омской областей, что поможет нам в воссоздании предполагаемого маршрута первых исламских миссионеров в Сибири.

№	Из текста «Рукописи Катанова»	Из текста «Грамоты хранителя Юрумской Астаны»	Современный адрес
1	в Бурбаре Дауд из Кандагара, он из детей имама Джафара	сначала в Бурбаре – Дауд шейх дервиш газиз, из потомков Джагфар Садыйка был	АСТАНА ВАРВАРИНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Ярковский район, д. Варвара

№	Из текста «Рукописи Катанова»	Из текста «Грамоты хранителя Юрумской Астаны»	Современный адрес
2	в Искере почтенный шейх Айкани; там-же перед Искером шейх Бирий; шейх Назар; шейх Шерпети…	второй – шейхи в Эзгаре: один из них Назир, брат его Шариф шейх, лежат у ног своих старших братьев.	АСТАНА ИСКЕРСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Тобольский район, с. Преображенка.
3	шейх Мусса в Кучя-Ялане, был из детей имама Малика	в Кужайлане Уба овраге лежит Муса шейх газиз, потомок имам Халида	АСТАНА ЕПАНЧИНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский р-н, с. Загваздино.
4	на холмах есть господин шейх Юсуф, был из внуков имама Абу-Юсуфа	в Кулларах могила хазрата Юсуфа шейха газиза, был из потомков имама Абуйусуфа	АСТАНА КУЛАРОВСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский район, д. Куларово.
5	внутри Вагая есть почтенный господин Касим-шейх, был из детей имама Ахмеда	в Вагае в местности Атбаш могила Касим шейха, был из потомков Ахмеда	АСТАНА КОБЯКСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский район, д. Кобякская.
6	на Баише господин Хаким шейх, был из детей имама Шафии	в Баише могила Хаким шейха газиза. Меккинские мужавиры говорили, кто посещает могилу Хаким хазрата, тот получит уважение паломника в Мекку.	АСТАНА БАИШЕВСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский район, д. Баишевская.
7	у устья Ишима, именно в селении Большой Буран мавзолей шейха Бигач-ата,	в местности Приишинья Улуг Буран могила Бикач ата шейха газиза, он был из потомков Мавляна Джалялитдина	АСТАНА ТЮРМИТЯКСКАЯ. Адрес: Омская область, Усть-Ишимский район, д. Тюрмитяки.
8	…с левой стороны шейх Дервиш-Алий	в Субра могила дервиша Гали шейха	АСТАНА СУПРИНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский р-н, д. Луговое.
9	в Увате шейх Турсун-Алий	в Увеке могила Турсун Гали шейха	АСТАНА МАЛОУВАТСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский район, д. Малый Уват.

№	Из текста «Рукописи Катанова»	Из текста «Грамоты хранителя Юрумской Астаны»	Современный адрес
10	у реки Вагая на Юруме шейх Девлет-Алий, все четверо – сыновья одного отца…	в Юруме Давлет Гали шейха (могила), все трое от одного отца сыновья, из потомков шейха Абульхасана	АСТАНА ЮРУМСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Аромашевский район, с. Аромашево.
11	в Вагае почтенный старец шейх Баграм	в Вагае могила Бахрам Гали шейха, из потомков Хусаен ата	АСТАНА ВТОРОВАГАЙСКАЯ Адрес: Тюменская область, Вагайский район, с. Второвагай.
12	у озера Лючюк почтенный Науф	в Наджик Куле (Лячек) – Суфа шейх	АСТАНА ТАХТАГУЛЬСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Тобольский район, д. Тахтагул.
13	в Атяле почтенный Аляф, они родные братья, были из детей султана Баязида	в местности Ат ял Тубул - Зай могила Голук шейха газиза	АСТАНА НОВОАТЬЯЛОВСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Ялуторовский район, с. Новоатьялово.
14	в Бекятуне господин шейх Мир-Кямал	в Бикатине – Миркамал шейх, из потомков Бахти ата. Шейх Султан, потомок Баязид Бустами	АСТАНА БЕГЕТИНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский район, д. Бегетино.
15	в селении Каш шейх Абду-ль-Азиз	В ауле Каш Габдельгазиз шейх Канджибарди (Ханпослал) шейх оба сыновья одного отца, потомки Хобби хаджи	АСТАНА КАШАУЛЬСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Ялуторовский район, с. Аслана.
16	в Эрум-джине почтенный шейх Дауд, из внуков имама Гусейна	из Армиджана – Удкантар шейх – оба сыновья одного отца Из потомков имама Хусаена…	АСТАНА АРЕМЗЯНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Тобольский район, с. Нижние Аремзяны.
17	в Карбине шейх Омар-Алий	в Карбинах Гумар шейх, из потомков Гумер аль-Фарука…	АСТАНА КАРБИНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Уватский район, д. Карбино.

№	Из текста «Рукописи Катанова»	Из текста «Грамоты хранителя Юрумской Астаны»	Современный адрес
18	в Иш-Тамале Акыл-биби	в Иштигальде Гакыйл Биби, Хадича Биби – дочери Аллакул ахуна.	АСТАНА ИШТАМАНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Тобольский район, д. Иштаманы.
19	в Канн-Чубари шейх Абдуль-Менаф, оба родные братья, были из детей мудрого Сулеймана		АСТАНА КОНЧЕНБУРГСКАЯ Адрес: Тюменская область, Нижнетавдинский район, д. Конченбург.
20	в Карагае Ходжай – шейх, они – родные братья, были из детей Бахти-ата		АСТАНА КАРАГАЙСКАЯ Адрес: Тюменская область, Вагайский район, с. Большой Карагай.
21	в Тебенди шейх Анджетан, был из внуков шейха ба-Мачин		АСТАНА ТЕБЕНДИНСКАЯ. Адрес: Омская область, Усть-Ишимский район, д. Тебендя.
22	на возвышенной стороне селения Карагай, у Красного Яра, на местности Оба-Бактари, в селении Кюмюшли шейх Кепеш-Алий…		АСТАНА ЕЛАНСКАЯ. Адрес: Тюменская область, Вагайский район, д. Елань (тат. Кюмюшлэ).
23	шейх Муслиху-д-дин из Керама, с двумя дочерьми… старшая Салиха-биби, она пала в овраге, называемом Чарбий, у селения Саургач..		АСТАНА САУРГАЧИНСКАЯ Адрес: Омская область, Усть-Ишимский район, д. Саургачи.
24	младшая Афифа-биби, она пала в овраге Агут выходящем из Вагая…		АСТАНА ВЕРШИНСКАЯ 1. Адрес: Тюменская область, Вагайский район, д. Вершины

Остатки сруба и декоративных элементов на Иртышатской астане.

Все выявленные нами памятники местным населением признаются не просто как святые места, а именно в качестве их отдельной категории – астана. То есть имеется четкое разделение святых мест сибирских татар на доисламские природные или легендарные и могилы первых исламских миссионеров. На большинстве мавзолеев практикуется периодическое восстановление традиционных сооружений. Те астана, на которых не сохранились деревянные 4-х, 6-ти или 8-ми угольные срубы, имеют ориентиры в виде холма, мыса, высокого берега или огромного дерева, часто высаженного на могиле согласно древней традиции сибирских татар.

Сопоставив все данные из собранных материалов, мы предполагаем, что миссионеры после соединения в Средней Орде (территория нынешнего Казахстана) с Шейбани-ханом вышли к р. Ишим и двигались вдоль нее (возможно, и непосредственно водным путем) на север. Пройдя степную и лесостепную зоны нынешней Тюменской области, миссионеры вышли в лесной зоне к левому берегу Иртыша (Усть-Ишимский район Омской обл.). В текстах говорится, что у берегов Иртыша шейхи «учинили великое сражение за веру». А как же бассейн реки Ишим? Ведь это были исконные территории предков сибирских татар. В текстах о Приишимье говорится: «Там имели кочевья: народ Хотан, также народы Ногай и Кара-Кыпчак… – всё это были татары, поклонявшиеся куклам». Тем не менее, в рукописях информации о сражениях на р. Ишим нет. Это подтверждается и отсутствием астана в бассейне р. Ишим (не считая ее устья). Однозначных объяснений этому нет. Возможно, к приходу данной группы миссионеров население лесостепной зоны бассейна р. Ишим уже было мусульманами, либо оно добровольно приняло ислам, или же им было известно о предстоящем походе миссионеров, и они «…бежали и построили свои дома за Иртышом. Некоторые в Хотайскую (китайскую – Р.Р.) сторону…» [Рахимов: 2005. С. 178–191].

Первые астана на пути следования миссионеров появляются на Иртыше близ устья р. Ишим. Это у современного селения Большой Буран

(Тюрмитяки) Усть-Ишимского района Омской области. Выйдя к Иртышу, миссионеры двигались в основном в северо-западном направлении, что подтверждается наличием мавзолеев у селений Большая Тебендя, Саургачи, Малая Бича Усть-Ишимского района Омской области и далее на запад по Иртышу (Вагайский и Тобольский районы Тюменской области). Вверх по течению Иртыша они продвинулись на незначительное расстояние – около 85 км (Кипколлары и Кускун Тевризского района Омской области). Вниз же по Иртышу (на протяжении около 1100–1200 км от устья Ишима до селения Цингалы Ханты-Мансийского района ХМАО) и далее по его притокам нами выявлено и изучено 77 мавзолеев.

Малоуватская астана.

Путь мусульманских подвижников неслучайно проходил по водным артериям – население Сибири издревле селилось по берегам рек и озер. Водоёмы не только обеспечивали людей питанием, но и служили транспортными путями. Дороги, соединяющие селения, также прокладывались вдоль рек. Постепенно спускаясь по Иртышу, миссионеры попадали в его притоки, поднимались по ним и продвигались вглубь региона.

Когда водный путь кончался, до отдаленных поселений предков сибирских татар «шейхи» с завидным упорством добирались по труднопроходимым лесам и болотам. Неслучайно, некоторые мавзолеи находятся среди болот в 30–40 км от рек и, зачастую, к ним ведут лишь пешие тропы. Если считать расстояние от Иртыша, как основного пути продвижения миссионеров, то до самых южных мавзолеев (окрестности нынешнего Ялуторовска) по прямой линии будет около 300 км, а если проложить предполагаемый маршрут по руслам рек Тобола и Туры, получится 600–700 км. Отметив расположение мавзолеев на карте, получим условный четырехугольник площадью более 3000 кв. км: его северо-восточный угол будет у селения Кускун Тевризского района Омской области, северо-западный – у селения Цингалы ХМАО, юго-западный – у оз. Андреевское в окрестностях Тюмени и юго-восточный – у с. Аромашево Тюменской области. Данный условный квадрат располагается в пределах двух зональных областей: лесостепной и лесной с подтаежной и южно-таежной подзонами с разнообразными природными комплексами со множеством, крупных и малых рек, озер, болот и лесов.

Большинство астана расположены на берегах рек или в непосредственной близости к пойме. На берегу Ишима – 2, Иртыша – 35, Тобола – 13, Вагая – 4, Агитки (правый приток Вагая) – 6, Туры (левый приток Тобола) – 3. Вдали от рек находятся 14 мавзолеев, большинство из них расположены на берегах озер, лежащих в труднодоступных болотисто-лесных массивах подтаежной зоны.

Аллагуловская астана. Тюменская обл.

По местонахождению мавзолеи можно разделить на четыре категории: 1) в черте поселений; 2) на кладбищах; 3) вблизи поселений; 4) вдали от поселений. Из 77 выявленных и паспортизированных нами астана в черте деревень и сел находятся 11; на кладбищах – 18; в лесу, в поле и на болотах в пределах 2/3 км от населенных пунктов (в т.ч., ныне нежилых) – 23; вдали от поселений – 25. При этом необходимо учитывать, что некоторые астана категории 1 и 2 являются относительно поздними перезахоронениями.

По каким критериям выбирались места для устройства астана? Вероятно, на выбор места влияло множество факторов: иногда это происходило в процессе военных столкновений, маршей. Возможно, в некоторых случаях смерть настигала шейхов в местах со сложными ландшафтными условиями (болота, тайга), что затрудняло перемещение покойного. Но можно с уверенностью говорить, что во всех случаях мавзолеи располагаются на сухих возвышенных местах, даже если находятся на берегах болотистых озер. В большинстве же случаев мавзолеи устанавливались по тем же принципам, что и кладбища. Возможно, на выбор места влияло и традиционное представление древних тюрков о ландшафтной модели мира, в которой равнинная часть – это территория для жизни и деятельности человека, а все что выше (горы, холмы, высокий берег) или ниже ее (река, озеро, болото) имеет своих хозяев. Берег реки, озера или край леса являлись границей человеческого и других миров. Все выделяющиеся над общим ландшафтом объекты (холм, овраг, лес, река, озеро) выделялись не только как ориентиры на местности, но и как маркеры территорий, где живут духи-хозяева мест. Возможно поэтому именно в таких «пограничных» местах устраивались кладбища и отдельные мавзолеи.

Таким образом, документальные источники в виде грамот хранителей астана, народные легенды и сама локализация выявленных мавзолеев, а также публикации путешественников, историков и картографов XVII – XX вв. свидетельствуют в пользу реальности похода мусульманских миссионеров, позволяют реконструировать предполагаемый маршрут экспедиции, а также рассмотреть ландшафтную приуроченность мавзолеев к природным объектам.

Источники и литература

1. Архив письменных источников Тобольского государственного историко-архитектурного музея-заповедника № 61. Кп. 12890.
2. Ремезов С.У. Хореографическая чертежная книга. 1697–1711 гг. Л. 107.
3. Катанов Н.Ф. О религиозных войнах учеников шейха Багаутдина против иноверцев Западной Сибири. // Ежегодник Тобольского губернского музея. Вып. XIV. Тобольск, 1905. С. 1–28.
4. Рахимов Р.Х. Грамота хранителя Юрумской Астаны (новый источник об исламизации Сибири). // Ежегодник Тюменского областного краеведческого музея «Земля Тюменская». Выпуск 18. Тюмень, 2005. С. 178–191.
5. Рахимов Р.Х. Астана в истории сибирских татар: мавзолеи первых исламских миссионеров как памятники историко-культурного наследия. Тюмень, 2006.
6. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980.

ФӘННИ-ПОПУЛЯР ЯЗМАЛАРДА ТӨБӘК ТАРИХЫ

КРАЕВЕДЕНИЕ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ

Фәүзия Бәйрәмова

«БУТАН» БӘЕТЕ – ТАТАР ЯЗМЫШЫ...

Себердә татарларның төрлесен очратырга була – Урал тауларыннан Алтай краена кадәр, таралып, үз туган туфракларында себер татарлары яши, әмма аннан ары алар юк, Новосибирски өлкәсендә бараба һәм чат татарларының соңгы авыллары... Ә Сахалинда, Ерак Көнчыгышта, Камчатка-Магаданнарда, Байкал буйларында, хәтта Себер саналган Красноярски краенда да себер татарлары түгел, кайчандыр язмыш шушы якларга китереп ташлаган казан татарларының нәселләре яшәп ята... Аларның тарихы аз өйрәнелгән. Югыйсә, һәрберсе турында китап язарлык тетрәндергеч язмышлы татарлар яши бит монда! Тел галимнәре моңа кадәр урыннарга чыгып, гел себер татарларын өйрәнделәр, тарихчылар да шул юлдан китте. Себергә сөргеннәргә сөрелгән, Транссиб тимер юл төзелешенә килгән, патша заманында Столыпин реформасы буенча чарасыздан туган җирләреннән шунда күчәргә мәҗбүр булган, совет заманында комсомол төзелешендә катнашкан, эшкә барып урнашкан һәм нәселе дә анда яшәп калган дистә меңләгән татар, аларның язмышы турында милләт белми диярлек. Мин үзем дә соңгы унбиш-егерме елымны себер татарларына багышладым, алар турында тарихи романнар, дистәләгән китап яздым. Бары тик «Сахалин утравы һәм татарлар» (2014), «Котыпта татар тормышы» (2015) китапларым һәм «Ерак Көнчыгышта татарлар» тарихи хезмәтем (2016) Салехардтан Сахалин-Владивостокларга кадәр таралган Идел-Урал татарлары турында урыннарга барып, өйрәнеп язган хезмәтләр иде...

Ә менә Красноярски крае миннән дә, Казан галимнәре игътибарыннан да гел читтә кала килде. Югыйсә, биредә 1926 елда гына да 71 татар авылы булган, шуның утыз икесе хәзер дә бар. Биредә себер татарлары яшәмәгәч, монда татар авыллары ничек барлыкка килгән соң? Болар барысы да диярлек, 1906–1911 елларда, Столыпин реформасы сәбәпле, Идел-Уралдан Себергә күчкән һәм шунда тамыр җибәргән, авыллар бу-

лып оешкан милләттәшләребез. Ул елларда безнең як татарлары хәзерге Красноярски төбәгендә иллегә якын авылга нигез салалар. Бу тирәдә бары тик Шулдат һәм хәзер Кемерово өлкәсенә кергән Серебряково авыллары гына алар килгәнче була, боларына нигезне Пенза төбәгеннән килгән мишәрләр сала. Дөрес, кара урманнардагы бу татар авыллары турында «Татарстан – яңа гасыр» телевидениесе тапшырулар әзерләде, Казан хәбәрчеләре бераз язды. Әмма алар да сөргенгә сөрелгән татарлар темасын әйләнебрәк уздылар...

Мин үзем Красноярски краена барырга, сөргенгә сөрелгән татарлар язмышын өйрәнергә озак еллар җыендым, әмма гел җай чыкмады. Аннан дөньяда шушы чир башланды һәм бетәсе дә күренми. Шуңа күрә 2021 елның көзендә тәвәккәлләп, Красноярски якларына чыгып киттем, аның да төньягында урнашкан Енисейски шәһәренә. Һәм мин өйрәнә торган тема да шактый ерак чорга – XIX гасырның икенче яртысына карый. Енисейски шәһәре – заманында Көнчыгыш Себернең башкаласы булган, аңа 1619 елда, хәрби острог буларак нигез салынган. Татарларның биредә XVIII гасырдан яшәүләре билгеле, берәүләре чирүле хезмәтендә булса, икенчеләре монда сөргенгә сөрелгән. Заманында әби-бабалары көчләп чукындырылганнан соң, аларның нәсел дәвамчылары рөхсәтсез ислам диненә кайтканга күрә, 1867 елны Казан губернасының Свияжски өязеннән 45 татар Турухан краена сөргенгә сөрелә. Хатыннары артларыннан җәяү китә... Алар менә шушы Енисейски шәһәрендә очрашып, полиция һәм хәрбиләр күзәтүе астында сөрген тормышларын башлыйлар... Һәм мин бирегә аларның нәсел дәвамчыларын эзләп, Себер архивларында бу хакта нидер табасыма өметләнеп килдем.

Әлбәттә, моннан 150 еллар элек булган хәлләрне монда инде хәтерләмиләр, дин өчен сөрелгән татарлардан ядкәр булып таш мәчет һәм мөселман зираты гына калган. Әмма татар зиратындагы 1919 елга кадәр булган гарәп язулы борынгы кабер ташлары совет заманында юк ителгән. Патша заманында сөргенгә сөрелгән татарлар турында җирле архивта һәм музейда да берни юк. Шулай да, шәһәр китапханәсендә һәм төбәк тарихын өйрәнү музее фондларында, урыс халкының туган якны өйрәнүчеләре хезмәтләрендә ул чорлар турында шактый мәгълүмат таптым. Шулай ук Красноярски краеның дәүләт архивында да ул вакытларда төбәктә яшәгән мөселманнар турында саллы чыганаклар саклануын ачыкладым, хәзер аларны өйрәнү дәвам итә... Һәм болар хакында аерым язмам булыр әле, ин ша Аллаһ!

Себер хәтле Себергә, бигрәк тә аның иң ерак төбәге булган Красноярски якларына килгәч, үз темаңны гына өйрәнеп утырмыйсың, татарлар турында барысын да беләсе килә. Енисейски шәһәрендә дә мин патша

заманындагы сөрген белән генә кызыксынып калмадым, Сталин чорында Себергә сөрелгән татарлар тарихын да өйрәндем. Унҗиде мең кешелек кечкенә генә шәһәрдә биш йөзләп татар яши, аларның бер өлеше патша заманында сөрелгәннәрнең нәселе булса, бер өлеше – Столыпин заманында ихтыяри-мәҗбүри күчүчеләр, калганнары – узган гасырның утызынчы елларында Идел-Уралдан сөрелгәннәрнең нәсел дәвамчылары. Менә алар, әби-бабалары, ата-аналары, туганнары сөйләп калдырган буенча бик күп нәрсәләрне хәтерлиләр! Җан тетрәткеч бу тарихны өйрәнүче, барлаучы, теркәп калдыручылар гына юк...

Енисейски шәһәрендә мин бер нәсел белән таныштым, алар – 1930 елларда Татарстанның Югары Тәкәнеш авылыннан салкын Себергә сөрелгән Мөхәммәтхаҗи Әхсәновның оныклары.

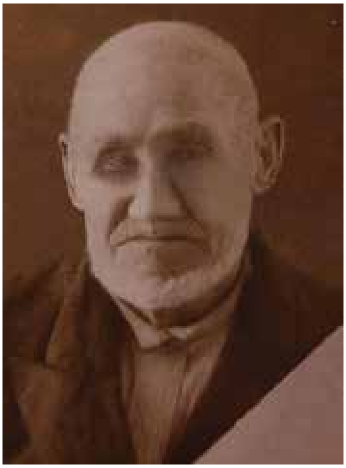

Мөхәммәтхаҗи Әхсәнов.

Рауза һәм Галия үзләре Енисейскида туганнар, ә аларга кадәр аталарына һәм бабайларына Себердә каторжан юлын үтәргә туры килгән. Мөхәммәтхаҗиның атасы Әхсән авылында мулла була, улы исә, дини гыйлем алу белән бергә, сәүдә белән дә шөгыльләнә, кибет тота. Оныкларының әйтүе буенча, ул авылда мулла була, хаҗ кылгач, исеменә хаҗи атамасы да өстәлә. Инкыйлабтан соң Мөхәммәтхаҗи сәүдә эшләрен туктатырга мәҗбүр була, мәчетләр дә ябыла, әмма бу аны барыбер сөргенгә сөрелүдән коткарып калмый. Яхшы кирпеч йорты һәм күп мал-туары булган өчен, башта аны гаиләсе белән өеннән мунчага куып чыгаралар, аннан барысын да сөргенгә сөрәләр. Мөхәммәтхаҗиның беренче хатыныннан туган улы Шакирны, гаиләсе белән, Магнитогорскига сөрәләр. Бу вакытта Мөхәммәтхаҗи инде алтмышны узган була, ә төпчек кызы Мөэминәгә нибары бер яшь тулып узган. Аның беренче ике хатыны, ишле балаларын калдырып, үлеп китәләр һәм ата кеше сөргенгә өченче хатыны Хәсбикамал белән кузгала...

Кешеләр белән дыңгычлап тутырылган товар вагонында сабый уллары Хәмит үлә, аны Красноярскида подвалга ыргытылган мәетләр арасыннан эзләп табып, ата-анасы төнлә ка-

Мөхәммәтхаҗи бабайның төпчек кызы Мөэминә.

ча-поса барак тирәсенә күмә. Яңа гына кул арасына керә башлаган Мирзанәгыйм белән Сәитзадәне, үсмер балалары Хәбир белән Хәкимне, биш яшьлек Сәхипҗамалны, бер яшьлек Мөэминәне, аларның ата-аналарын кышкы поезд Кытай чигендәге Бутан дигән котсыз җиргә илтеп ташлый. Торырга урын юк, исән каласың килсә, җир куышы казып керәсең, чөнки кышкы баракларны төзеп өлгермәгәннәр. Һәм ил өчен алтын эзлисең, алтын юдырасың. Алга таба алар шушында яшәргә яки үләргә тиеш булалар...

Мөхәммәтхаҗи бабайның балалары:
Хәбир, Шакир, Хәким, Мөэминә.

Мин бу Бутан дигән җирне картадан да, интернеттан да эзләп таптым, ул хәзерге Забайкалье краеның Сретенски районындагы ташландык алтын базлары урыны икән. Ул чагында Ерак Көнчыгыш крае (Дальне-Восточный край) дип аталган һәм анда 1930 елның җәендә генә дә 4243 гаилә (21609 кеше) сөрелгән, шулардан 1614 гаилә – Татарстаннан, 1561 гаилә – Башкортстаннан, 307 гаилә – Урта Иделдән, 314 гаилә – Себердән. Һәр гаиләдә кимендә 7–8 бала һәм һәр төбәктән сөрелүчеләрнең күпчелеге татарлар була. Бу бәхетсезләргә Югары Тәкәнеш авылыннан Мөхәммәтхаҗи Әхсәнов гаиләсе дә килеп кушыла.

Әйе, бәхетсезләр... Чөнки ашарга юк, кешеләр ачтан үлә башлый, күпләр катып-өшеп үлә. Монда кышын салкыннар 40–50 градуска җитә, ә җәйләрен көйдергеч эссе, самум җиле, чебен-черки... Тоткыннарга медицина ярдәме күрсәтелми, халыкны, бигрәк тә балаларны тиф, скарлатина, кызамык кыра. Болар хакында хәтта «кулаклар»ны махсус тикшерергә килгән ОГПУ комиссиясе дә танырга мәҗбүр була:

«Сводка ПП ОГПУ по Дальне-Восточному краю о положении «вселенных в ДВК кулаков». 4 июля 1930 г.

В приисках Бутан и Лужанка кулаки живут в землянках, т.к. строительство зимних бараков еще не закончено. Люди живут в землянках с двойными нарами и на чердаках. … В силу такой скученности, мы отмечаем огромный рост инфекционных заболеваний (корь, скарлатина, тиф) и смертности. Организация раздачи продуктов безобразная, в силу чего выселенные простаивают в очередях по 7–10 часов. Катастрофическое положение создалось с довольствием нетрудоспособного контингента, которого имеется всего 88 семей – 472 человека, в составе которых нет ни одного трудоспособного, и 21 семья – 208 человек, имеющая по одному работнику. В составе этих же семей имеется 29 семей, которые совершенно не обеспечены продовольствием, а поэтому обречены на голодовку» (https://istmat.info/node/51993).

Идел-Уралдан сөрелгән гаиләләрнең саннарыннан күренгәнчә, биредә күпчелек тоткыннар татарлар булган. Бу хәл шул чор документларында да ачык чагыла. Әйтик, шул ук ОГПУның белешмәсеннән күренгәнчә, татарларга хәтта медицина ярдәме дә күрсәтергә теләмәгәннәр, аларны кыйнау очраклары да булган:

«Отношение к кулакам со стороны отдельных лиц технического и административного приискового персонала носят ненормальный характер. Имеется грубость и даже рукоприкладство, так например: 31/У на прииске Лужайка смотритель ГРИГОРЬЕВ за неисполненное выселенным ХАЛИУЛИНЫМ (татарин) приказание, которого последний не понял[,] – избил ХАЛИУЛИНА. Случаи грубого отношения к кулакам отмечены также со стороны медперсонала. Такие явления, как нанесение оскорблений при осмотре, заявления о том, что «мы вас татар вообще лечить не намерены», отказы в медпомощи и т.д. – имеют довольно распространенный характер. Между русскими, татарами и чувашами остро развит национальный антагонизм. Бывшие крупные торговцы, муллы, татарские учителя устраиваются обособленно. Остальная часть выселенных относится к ним враждебно. Категорически отказываются с ними жить вместе, предпочитая селиться на чердаках и под открытым небом» (https://istmat.info/node/51993).

Адәм баласы чыдамаслык шушындый шартларда – ачлыкта, зәмһәрир салкында, кыйналып, кара төнгә хәтле эшләп, ничек исән калырга мөмкин? Берсеннән-берсе кечкенә алты бала белән?! Заманында Мәккә-Мәдинәләрдә булып, хаҗ кылган, намаз-ниязлы Мөхәмммәтхаҗи бабай Аллаһ ярдәме белән үзе дә, гаиләсе дә Бутанда исән кала. Үзләренең Себергә сөрелү тарихын, Бутанда күргәннәрен ул бәет-мөнәҗәт рәвешендә туган авылына язып җибәрә. Мөхәмммәтхаҗи Әхсәновның бу бәетен, аның уллары Габделхәбир белән Габделхәким 1963 елда авылга кайткач, Юга-

ры Тәкәнештәге туганнарыннан Енисейскига алып киләләр. Бу вакытта инде Мөхәммәтхаҗи бабай үлгән була, бәет-мөнәҗәт аның улларыннан кызларына, оныкларына күчә. Һәм, әлбәттә, мин дә аны Себердән алып кайттым һәм сезгә тәкъдим итәм:

«Бутан» бәете

«Сабан туе көннәрендә
Без йөрибез шатланып,
Начальник килде атка атланып.
Әйттеләр безгә – китәргә сезгә,
Әзерләнегез төнге сәгать бергә.
Булды сәгать бер, хәзерләндек без,
Туган илләрдән чыгып киттек без.
Атлар җигелде, халык җыелды,
Өйдән чыкканда яшьләр коелды.
Без бәхетсезләрне Себергә озаталар,
Авылдан чыкканда калдылар карап.
Авылдан чыкканда карадым каерылып,
Туган илкәем калды аерылып.
Бар туганнарым карап калдылар,
Кайсы берләре озата бардылар.
Җиттек заводка, яптылар бер йортка,
Безне озаталар ялкынсыз утка.
Бер атнадан соң илттеләр поездга,
Ике чиләк су бирделәр юлга.
Вагонга яптылар, бикләп алдылар,
Туганкайларым карап калдылар.
Җиттек Бутанга, ямьсез бер тауга,
Үзе урманлык, күренми бер карга.
Өйләре ямьсез, сулары тәмсез,
Безләр йөрибез Бутанда хәлсез.
Безнең Бутанның таулары биек,
Безләр йөрибез Бутанда көеп.
Үзебез тоткында, төннәр юк монда,
Ипиләргә ач, акча юк кулда.
Карап калдылар безне кешеләр,
Себер киттек без бәхетсез кешеләр.
Болынлыкта печән чабалар,
Һич гөнаһысыз сабый балалар.
Тормыш начар, һәркем күрсә, качар,
Тәрәзә ватык, йоклыйбыз катып.
Безнең Бутанда алтын юалар,
Авылга барсак, ябып куялар.
Карлыгач илә сайрый сандугач,
Туганнар, җыларсыз, моны укыгач.
Моны яздым мин 9 нчы мартта,
Кошлар да очмый безнең бу якта.
Хуш, туганнарым, исән булыгыз,
Кауша алмасак, бәхил булыгыз.
Каты агамы сезнең суыгыз,
Намаз артыннан дога кылыгыз.
Бардым урманга җиләкләр пешкәч,
Өзелә үзәкләр исләргә төшкәч...»

Бутанга алтын бетә башлагач һәм күпләп үлү сәбәпле эшләргә кеше калмагач, могҗиза белән исән калган тоткыннарны, шул исәптән Мөхәммәтхаҗи карт гаиләсен дә башка урынга күчерәләр. Бабайның Магнитогорскидагы оныклары әйтүе буенча, бу – хәзерге Красноярски краеның төньягындагы Северо-Енисейски тирәсе була. Монда патша заманыннан бирле алтын чыгаралар, әле аның хәзер дә беткәне юк, илдәге алтынның чиреге шунда табыла. Енисейскида яшәүче нәсел дәвамчылары фикеренчә, аларны бу шәһәр аша Шайтанка дигән җиргә озатканнар, рәсми документларда ул Ларионовка дип атала. Анда илдән сөрелгән тоткын-

нар яшәгән. Әмма Шайтанкага барып урнашканчы Мөхәммәтхаҗи карт гаиләсе зур кайгылар кичерә...

Мөхәммәтхаҗи бабайның Енисейскидагы оныкчыгы Фәрит Хәйруллинның әйтүенчә, тоткыннарны бер приискадан икенчесенә күчергәндә, аларны бик нык тенти торган булганнар. Алтын комын яшермәгәннәрме дип, күлмәк якаларына кадәр кисеп караганнар, өс-башларын, мендәрюрганнарын ярганнар. Гөнаһ шомлыгына каршы, Мөхәммәтхаҗи карттан да шикләнәләр, аны төрмәгә алып китәләр, кышкы салкында урамга алып чыгып, яланөс чишендереп, алтынын кайда яшергәнен әйттерергә тырышалар. Бабай тәмам өшеп, катып үлә башлагач, кул селтәп, төрмә ишегалдыннан урамга куып чыгаралар. Анда аны хатыны Хәсбикамал каршы ала, Аллаһ рәхмәте белән исән калган ирен җан җылысы белән җылыта...

Ә менә уллары Сәитзадәне коткара алмый алар. Үсмер малайны, ялган азык-төлек карточкасы ясауда гаепләп, төрмәгә утырталар һәм шунда кыйнап үтерәләр. Моны башкаларга сабак булсын өчен эшлиләр. 1933 елдан Әхсәновлар гаиләсе Шайтанкада яши башлый, монда да ирекле булып түгел, тоткын булып, чөнки гел күзәтү астында булалар, авылдан бер җиргә китә алмыйлар, һәр кичне комендатурада теркәлү үтәргә тиеш булалар. Шайтанка – Енисейскидан йөз чакрымнар еракта, кара урман уртасында, Шайтан суы буендагы тоткыннар авылы, монда урысы-татары бергә яшәгән. Башта Мөхәммәтхаҗи карт гаиләсе дә салкын, ташландык баракта яши, аннан соң гына үз өйләрен салып чыгалар. Кулы эш белгән татар карты колхозда яхшы исәптә була, уллары белән бергә кирпечен дә суга, ашлык киптергечне дә төзеп куя, колхоз умарталыгын да ул оештыра. Әмма ничә еллар җир куышларында, салкын баракларда яшәү тагы ике баласының гомерен өзә – Мирзанәгыйм белән Сәхипҗамал сөяк туберкулезыннан үләләр. 1938 елны авылның барлык ир-атларын диярлек Енисейскига алып китәләр һәм халык дошманы дип, атып үтерәләр, аларның күпчелеге татарлар була. Мөхәммәтхаҗи картны һәм аның улларын Аллаһы Тәгалә саклап кала. Ул арада сугыш башлана, сөргенгә сөрелгәннәрне башта сугышка алмыйлар, алар ышанычсыз элементлар булып санала. Әмма 1942 елны Мөхәммәтҗан картның Габделхәбир һәм Габделхәким исемле улларын да сугышка алалар. Бабай аларның исән калуларын сорап, һәр намазыннан соң Аллаһка ялварып дога кыла, шөкер, уллары сугыштан исән-имин әйләнеп кайталар... Алга таба тормыш авырлыгын алар үз җилкәләренә алалар һәм инде тоткын булып түгел, сугышта җиңеп кайтучылар булып саналалар.

Әйе, сугыштан соң тоткыннарга бераз ирек килә, комендатура бетерелә, кешеләргә башка урынга күчеп китәргә мөмкинлек бирелә. Һәм авыл тарала башлый, кемдер туган якларына кайтып китә, кемдер шәһәргә барып урна-

ша. Ташландык авылда бернинди киләчәге булмаган 17 яшьлек Мөэминә дә, әти-әнисенең фатихасы белән, олы юлга кузгала. Алдан ук килешү буенча, ул этисенең беренче хатыннан туган олы улы Шакир абыйсы янына барырга ниятли, аны да теге елларда гаиләсе белән Магнитогорскига сөргән булалар. Әмма кулында бер тиен акчаң булмаган килеш Себер урманнарыннан Урал итәкләренә хәтле ничек барып җитәргә? Бу гаять авыр мәсьәләне болай хәл итәләр – Мөэминәгә бирнәгә дип әзерләнгән сыер була, кыз балага шуны тоттырып, ерак юлга чыгарып җибәрәләр. Бу яз көне була, ә Енисейскига кадәр йөз чакрым! Сыерын җитәкләп, җәяүләп юлга чыккан Мөэминә Себер елгаларының тулып аккан чагына туры килә, Тыя елгасын ул сыеры белән бергә йөзеп чыга, чак кына батмыйча кала. Көч-хәл белән Енисейскига килеп җитеп, сыерын шунда базарда сатып, Магнитогорскига билет ала. Анда исә аны туганнары, язмышы көтеп тора... Биредә Мөэминә үзенең булачак ирен очрата, алар гаилә корып, өч бала тәрбияләп үстерәләр. Әтисе Енисейскида картаеп үлгәч, Мөэминә әнисен дә үз янына алдыра, хәзер аларның икесенең дә каберләре Магнитогорски шәһәренең татар зиратында...

Инде тагы сугыштан соңгы елларга, Шайтанка авылына кайтыйк. Әйткәнебезчә, коллык богаулары өзелгәч, авыл таралып бетә, биредән соңгы кешеләр булып Мөхәммәтхаҗи карт гаиләсе кузгала. Оныкларының хәтерләвенчә, бу хәл 1951 елның ноябрендә, салкын кыш кергәнче, әмма кар төшкәч була. Ат чанасына үгез җигеп, шунда бар булган йорт кирәк-яракларын төяп, сыер, сарыкларны куалап, җәяүләп озын юлга – Енисейски тарафына кузгалалар. Бераз баргач, сарыклар авыл ягына карап кирегә чаба башлыйлар, ирләр алар артыннан йөгерә. Сарыкларны куып алып килгәндә, үгез туарылган, чанадагы печәнне ашап тора торган була... Карт ата-анасын һәм энесе Хәкимне, хатыны һәм яшь баласы белән сөрген авылыннан олы уллары Хәбир алып чыгып китә. Ул гаиләсе белән Ялан дигән җирдә яшәп, умарталыкта эшли торган була. 1958 елда Хәбир Енисейски шәһәрендә йорт салып чыга, Мөхәммәтхаҗи бабай белән Хәсбикамал әби алар белән яши. Бер елдан бабай бакыйлыкка күчә, Аллаһ аңа озын гомер бирә – сөргендә дә намазын, уразасын калдырмаган татар карты, Себердә үз өендә, якыннары янында, 90 яшендә мәңгелеккә күзләрен йома... Кабере – Енисейскиның мөселман-татар зиратында, мин анда да булып, рухына дога кылдым. Мөхәммәтхаҗи бабайның үзеннән соң иманлы балалары, намазлы нәселе, догачылары кала, үзе белән бергә бөтен сөрген юлын үткән Коръәне, бик күп дини китаплары кала. Һәм үзәкләрне өзгән «Бутан» бәете кала...

«Хуш, туганнарым, исән булыгыз,
Кауша алмасак, бәхил булыгыз.
Каты агамы сезнең суыгыз,
Намаз артыннан дога кылыгыз.

Бардым урманга җиләкләр пешкәч,
Өзелә үзәкләр исләргә төшкәч…»

Әйе, бөтен Рәсәе – татар каберлеге...

Кытай чикләреннән Урал итәкләренә кадәр татар сөякләре сибелгән...

Билгеле һәм билгесез каберлекләр...

Тәкәнештән бер итәк бала белән Себергә сөрелгән Мөхәммәтхаҗи Әхсәновның сабый улы Хәмит Красноярскида ятып кала, кабере билгесез. Сәитзадәне төрмәдә кыйнап үтерәләр, кабере билгесез. Мирзанәгыймне Шайтанкадан Енисейскига больницага озаталар, ул шунда җан бирә, кабере билгесез. Гүзәл кыз Сәхибҗамал Шайтанка авылында сөякләре череп үлә, хәзер инде ул тоткыннар авылы үзе дә юк, аңа юл да юк. Мөхәммәтҗан карт һәм аның уллары Габделхәбир белән Габделхәким Енисейски татар зиратында яталар, хатыны Хәсбикамал белән төпчек кызы Мөэминә, олы улы Шакир Магнитогорскида, оныклар-онықчыклар дөнья буйлап таралган. Югары Тәкәнештә дә Мөхәммәтхаҗи Әхсәновның ир туганнары Муллахмәт белән Колләхмәтнең нәселе яшәргә тиеш, әмма алар белән элемтә өзелгән инде...

Мөхәммәтхаҗи Әхсәновтан калган дини китаплар.

Енисейски шәһәрендә һәр ике гаиләнең берсендә – менә шундый аянычлы язмыш, сөрген тамгасы сугылган тарих. Аларның илдән куылган бабайлары Себердә алтын базларында эшләсәләр дә, нәселләренә алтын түгел, алтыннан да кыйммәт мирас калдырганнар. Үзләре белән сөргенгә бары тик дини китапларын гына яшереп алып килгән татарлар бүген дә шуның белән яшиләр, һәр йортта, һәр гаиләдә каторжан бабайлардан калган Коръән – иң кадерле мирас. Шулай ук Енисейскиның татар зиратының элеккеге намаз йортында да сандык-сандык борынгы дини һәм мәдәни китаплар, көндәлекләр саклана. Шәһәрнең «Туган тел» татар мәдәни үзәге һәм мөселман оешмасы Енисейскида милли музей булдырып, бу китапларны да шунда куярга җыена. Бу бик яхшы эш булыр иде, әмма Казан галимнәре дә бирегә килеп, бу кадерле ядкәрләрне өйрәнсеннәр иде. Шулай ук заманында Себергә сөргенгә сөрелгән Идел-Урал татарлары буенча аерым проект төзеп, фәнни эзләнүләр алып барылса, яхшы булыр иде. Алар да бит милләтнең аерылгысыз бер өлеше, хаксызга рәнҗетелгән, яраланган, әмма нинди шартларда да кеше булып, мөселман-татар булып калган затлы өлеше!

А.Г. Ахунов

ТАТАР ДӘҮЛӘТЛӘРЕ КУЛЛАНГАН СӘҮДӘ АКВАТОРИЯСЕ

Аннотация: *Укучыга тәкъдим ителгән мәкалә урта гасырда оештырылган татар дәүләтләре сәүдәгәре кулланган елга – «тартан» сәүдә юллары системасын өйрәнүгә багышлана. Авторның эзләнү максаты – татар сәүдәгәрләре кулланган су юлларын, аларның атамаларын һәм борынгы «волок»ларның иске атамаларын ачыклау. Мөмкин булган очракта, җирле топонимнар, риваятьләр аша аларның урыннарын билгеләү. Шулай ук Идел, Дона һәм Обь елгалары бассейннарында барлыкка килгән дәүләтләрнең нигезләнүе, географик урнашуы, сәясәте турында үзенчәлекле аңлатмалар бирелә. Дәүләт-ара чикләрне билгеләүдә елга бассейннары роле дә ассызыклана. Шулай ук топонимика проблемалары да кузгатыла. Автор, бүгенге көндә инде татарлар торып калмаган, әмма заманында Алтын Урда дәүләте территориясенә кергән барлык төбәкләрдә дә, җир-су атамалары килеп чыгышын ачыклаганда татар теле читтә калмаска тиеш дип саный. Мисал өчен кайбер гидронимнарның мәгънәләре татар теле аша аңлатыла. Мәкаләдә аерым атамаларның бүгенге һәм тарихи атамалары параллель кулланыла. Кадими белемнәрдән «җир кендеге», «казык уртасы» кебек онытылып торган төшенчәләр яңадан кулланышка кертелә.*

Терәк сүзләр: *сәүдә, су юлы, «тартан», «тартарчы», «волок», су көймәсе йөреше, йөзгеч, җир кендеге, казык уртасы, болак, лиман, расиф, Ателькуза, сәүдә факториясе.*

Кереш сүз

Сүз башы итеп «тартан» яки урыс телендәге «волок» сүзләренә аңлатма биреп китәрбез. Шунсы кызганыч, «Татар теле аңлатмалы сүзлеге»нә «тартан» сүзе кертелми калган. Моның сәбәбе гади һәм аңлашыла. Берничә гасыр буе барган Болгар – Суздаль, Казан – Мәскәү сугышларының төп сәбәбе – сәүдә юлларын кулга төшерү өчен булган дисәк, хата булмас. Казан ханлыгы яулап алыну белән мәскәүлеләр тарафыннан татарларны сәүдә эшеннән тулысынча читләштерү сәясәте алга сөрелгән. Колонизация вакытында ук стратегик әһәмияте булган су юлларын, кичү, күпер, «волок»ларны беренче чиратта кулга төшергәннәр. Шул урыннарда тоташы белән яңа урыс авыллары нигезләнгән дисәк, хата булмас. Яңа кануннар буенча, татар кешесенә шәһәрләрдә яшәү, сәүдә су юлларына биш чакрымнан да якын арада авыллар нигезләү һәм сәүдә

кәсебе катгый тыелырга тиеш була. Бары тик ике йөз елдан соң гына, Рәсәй империясе өчен кискен ихтыяҗы туганга, мөселман илләре белән сәүдә итүдә арадашчылар буларак, татарларны сәүдә эшенә җәлеп итү башлана. Нәтиҗәдә, халкыбыз эчендә яңадан сәүдәгәрләр катламы пәйда була. Шактый тукталып торган булса да, урта гасырларда кулланылган су юлларында яңадан татар сәүдәгәрләре идарә иткән йөзгечләр пәйда булган. Онытыла башлаган төрки телдәге кайбер сәүдә терминнарын яңадан искә төшерергә туры килгән. Шул исәптән бер елга бассейныннан икенчесенә сәүдә корабларын күчерә торган урын атамасы да. Урыс телендә ул «волок» дип аталган. Интернет-ресурсларны файдаланып, «волок» сүзенә бихисап күп аңлатма таптык. Мөһимрәк, тулырак аңлатма бирелгән кайбер тасфирламаларны оригинал телендә китерүе дөрес булыр дидек:

«Волок» – «участок между двумя судоходными реками, через который в старину перетаскивали судно для продолжения пути».

«Волок» – «участок водного пути (сухопутье). Низкие водоразделы между верховьями судоходных рек, по которым в старину «волочили» судна и грузы из одной реки в другую, из одного бассейна в другой».

«Волок» – «участок суши, обычно с переволоком, между двумя озёрами или реками, через который тащили суда – «волоком».

«Волок» – «это дорога через водораздел и связанные с ней поселения, одиночные или образующие гнездо».

«Волок» – «обобщенное название для участков перехода с одной речной системы на другую».

«Способы перехода судов через «волоки»: 1) волочили по мелководью, 2) несли на руках, 3) катили на бревнах. В качестве тягловой силы использовались люди («бурлаки), лошади и олени, колёсами служили торцевые части брёвен (роспили)» (төрле интернет-ресурслардан). Димәк, корабларны икенче елга үзәненә күчерү эше субүләр сыртларда башкарылган. Төрле бассейннарга караган елгалар бер-берсенә бик якынлашкан урында, арада булган күлләрне, сулы чокырларны, сазлыкларны файдаланып, йөзгечләрне бер елгадан икенчесенә тартып күчергәннәр. Йөзгечләр җиңел булган очракта – махсус арбаларга салып, авыр булса – ватылмас өчен агач «чаналарга» утыртып, бүрәнәләр өстеннән шудыру юлы белән, күчерелгән. «Телебездә бу төшенчә ничек яңгыраган соң?» – дигән сорауны алга куеп шактый эзләнергә туры килде. Аңлатмалы сүзлектә «волок» сүзенең мәгънәсенә якын булган «ТАРТАРЧЫ» сүзе бар [Татар теленең: 1981. Б.45]. Элгәре, нефть чыгару промысельләрендә, пар, электр двигательләре кергәнче, механизмнар ат көче, йә күмәк кешеләр көче белән хәрәкәткә китерелгән. Элекке бурлаклар сыман, туры мәгънәсендә дирбияләргә җигелеп, хезмәт салучы кешене «тартарчы» дигәннәр. Ә менә

төрки телле халыклардан долганнар телендә бар икән андый сүз. Элек «тахынар» сүзе белән долганнар «волок»ны атаганын ачыкладык. Аурупа мосафирлары тарафыннан язылган хезмәтләрдә теркәлгән һәм бүгенге тарихчыларга табышмак төсле тоелган «тартарис тагурис» халкын без тартаннарда артельләргә оешып кораб-көймәләрне бер елга үзәненнән икенчесенә сөйрәп-тарттырып күчерүче сословие кешеләрен атаганнар дибез. Эзләнә торгач, татар каласы «Тартаннлы» атамасыннан чыгып, без «волок» сүзенең татарча тәрҗемәсенә тап булдык. Мәкаләдә «волок» сүзе урынына артабан чын татар телендәге атамасын – «тартан» сүзен кулланырбыз.

Сәүдә юллары турында

Сәүдә юллары дәүләт өчен әһәмиятле булса да, башкаланы провинция-төбәкләр белән «бәйләүче» «ара юллары» мөһимрәк булган. Шулай да дәүләтнең үсешен, икътисади яшәешен сәүдә тәэмин иткән дисәк, хата булмас. Сәүдә юллары «географиясе» дәүләтара чикләрне генә билгеләп калмый, еш кына яңа дәүләтләр барлыкка килүгә дә сәбәп булган. Күрше яшәгән дәүләтләрнең үзара нинди мөнәсәбәттә яшәвен дә билгеләгән! Беренчедән, сәүдә бәйләнеше күрше дәүләтләр белән дустанә, тату яшәүгә, аралашып яшәүгә булышлык итсә, икенчедән, сәүдә юлларына үзе генә хуҗа булу теләге тарткалашу, сугышлар чыгуга этәргеч тә биргән. Икенче төрле әйткәндә, сәүдә юллары «низаг алмасына» да әверелгән! Сәүдә юлларын урта гасырларда ике төргә бүлгәннәр: 1) җәяүләп, атлар, үгезләр, дөяләр, ишәк-качырлар, боланнар, этләр җигелгән арба-чаналарда уза торган коры җир юллары; 2) су чыганаклары буйлап төрле йөзгечләрдә йөзеп бара торган су юллары. Гадәттә, турырак һәм якынрак юл сайлар өчен мосафирлар бу ике төр юлны аралаштырып кулланган. Борынгы су юллары һәм андагы «тартаннар» янәшәсеннән, кагыйдә буларак, коры җир юлы да уза торган булган.

Урта гасырларда бердән-бер зур күләмдә товар ташый торган транспорт төрен су юлларындагы йөзгечләр тәшкил иткән. Билгеле, арба белән, йә дөя, ишәк, качыр сыртында, зур-зур кәрваннар оештырып та берьюлы бер кораб трюмына сыйган кадәр йөк төяп булмаган. Тарихи чыганакларда су юллары белән хәрәкәт итү вакытын «су көймәсе йөреше» («дневная дорога на лодке») төшенчәсе белән үлчәгәннәр. Бу берәмлек, билгеле, елга агымы буйлап йөзү һәм агымга каршы йөзү очракларына бәйле ике төргә бүленгән. IX гасыр фарсы географы Әбү Зәид әл-Бәлхи хезмәтендә: «От Итиля (столица Хазарии) до Булгара расстояние по степям около одного месяца пути; водою же, вверх по реке, около двух месяцев, вниз по реке – около 20 дней... От Болгара до Куябы (Киева) около 20 дней пути» [Беркутов: 1987, ББ. 51–52] Урта гасыр чыганагы Әбү Габдуллаһ

Мөхәммәд әл-Идриси картасы (1154 нче елда төзелгән) буенча, «су көймәсе йөреше» ераклыгы түбәндәгечә исәпләнелгән: елга агымына каршы бер көнлек юл – 25 км тәшкил иткән, ә агым уңаена бер көндә 75 км йөзеп булган [Шунда ук: Б. 52].

Йөзгеч төрләре турында

Сәүдә су юлларында йөк ташу өчен кулланылган йөзгеч төрләреннән корабларны, көймәләрне (кәмәләрне) һәм каякларны санарга мөмкин. Юешләнми һәм бүртми торган агач-ише тауарны үзләреннән сал ясап, яисә сал өстенә төяп елга агымы буйлап агызып ташыганнар. Кайбер тауарлар бурдюкларга бәйләп, калкавыч сыман көймәгә тагып та ташылган. Кораб һәм көймә – чынлыкта җыелма конструкция, такта һәм бруслардан җыела. Мондый төр йөзгечләр, гадәттә, тыныч һәм мул сулы тирән елгаларда йөзү өчен кулланылган. Йөзү ысулларыннан: 1) су агымы буйлап «агып бару», 2) йөзгеч бортларына беркетелгән ишкәкләр белән ишеп йөзүне тизләтү, 3) җил уңаена җилкәннәр белән тизләтү, 4) агымга каршы ишкәкләр белән туктаусыз ишеп йөзү, 5) елганың салмак агымлы «тоба» урыннарына күчә-күчә йөзеп бару, 6) яр буеннан аркан ярдәмендә атлар, үгезләр, «бурлак» хезмәтен башкаручы «тартарчылар» тарафыннан тартып бару ысулларын санарга була. Каяк – бер юан бүрәнә кәүсәсеннән генә чокып калын стеналы итеп ясалган йөзгеч төре. Күбесенчә, шашкын агымлы, төрле шарлавыклы, кыя-таш арасыннан агучы, бормаланып аккан елгаларда йөзү өчен кулланылган. Каякчы ике башы да ишүгә җайланган ишкәкне кулыннан төшермичә, йөзгечнең як ягыннан тиз-тиз ишеп, каякның маневрлыгын тәэмин иткән. Калын стеналы булуы аркасында мондый йөзгечкә кыя-ташка бәрелеп ватылу куркынычы да янамаган диярлек.

Тарихи экскурс

IX–X гасырлар чоры – «Хазар ханлыгы»ның көчсезләнүе һәм илдә дин сугышлары, сепаратизм хәрәкәте башлану белән үзенчәлекле булган. Югары Иделнең (Волга; Булгы Иделе) көнбатыш өлешендә яшәгән һәм елга үзәнендә сәүдә юлларында олаучылар, «тартан», кичүләрдә, күперләрдә, көймә-корабларда матрослар булып хезмәт салып, кәсеп итеп яшәүче җирле фин һәм славян кабиләләре христиан дине йогынтысына эләккән. «Варяг» яки «Викинглар» дип Балтыйк диңгезе тирәли утырган норман дәүләтләре – Дания, Швеция, Норвегия һәм Пруссия халыклары бабаларын атаганнар. Татарча аларны «карманнар», ягьни «кар кешеләре» дип йөрткәннәр. Безнең региондагы тәүге христианнар да «карманнардан» булган. Төньяк Увал сырты арьягында гына яшәүче карман-варягларга буйсынган фин, славян кабиләләренең дә чукынды-

рылган булуы моңа булышлык иткән, күрәсең. Боларга өстәп, көнбатыш күршеләр – Днепр бассейнында оештырылган Киев Русенда да дәүләт дине итеп христиан дине сайлануын өстәргә кирәк. Хазария таркалган чорда Идел бассейны тоташы белән болгар, саба (сувар – сабир, себер) һәм буртас исемле төрки кабиләләр кулына күчсә дә, әйтелгән дин сайлау сәбәпләре аркасында, бүгенге Суздаль, Ростов, Тверь шәһәрләре урнашкан төбәк Ростов-Суздаль кенәзлеге буларак аерымланган. Алар Киев Русеннан хакимлек итәргә легендар Рюрик династиясеннән «бөек кенәзләр» чакырып китереп «тәхеткә» утырткан. «Илаһияттән яңа мөрсәлим пәйгамбәр җибәрелүен танымаган», әвәлгечә несториан һәм яковит чиркәвендә («Гайса дине» мәзһәбләре) гыйбәдәт кылган төрки чыгышлы кайбер аксөякләр дә, ислам дине таралуыннан шүрләп бирегә күченеп килгән. Мисалга, Кастра каласын (бүгенге Кострама шәһәре) Чет-морза биләгән һәм шәһәрдәге Ипатьев монастырен төзеткән. Тифәр каласына (хәзерге Тверь шәһәре) кенәз Бахмет һәм улы Бикләмеш нигез салган диләр. Бикләмеш чукынгач «Михаил» исемен алып чиркәү салдырган. 1754 нче елда Ананий Федоров тарафыннан төзелгән җыентыкта Сусудал каласына (хәзерге Суздаль шәһәре) – Асан «премудрый», ә аның бертуганнары Сан белән Авесарханның – Бөек Новгород каласына нигез салулары турында хәбәр бар [Фёдоров: 2012, Б. 304]. Венгр чыгышлы Ефим исемле керәшен кешесе Торжок («Новый торг») каласына нигез салган һәм анда Борис-Глеб монастырен төзеткән. Беренче эш итеп «суздальлеләр» сәүдә юлларын болгарлардан тартып алуга омтылган. «Сәүдәгәр халык» буларак танылган, сугыш эшен бик өнәмәгән болгарлар «ныгытылган калаларда гына каты торганнарын» яхшы белгән «суздальлеләр» эшне болгар шәһәрләрен һәм сәүдә факторияләрен юк итүдән башлаган. Сәүдә юллары өчен туктаусыз барган сугышлар нәтиҗәсендә болгар, аннан аларның варислары булган казан сәүдәгәрләре башта Иделнең Булгы Иделе (Волга), соңрак Ука (Ока) бассейннары елгалары буйлап узучы сәүдә юлларыннан колак какканнар. Батый явына кадәр үк Булгы Иделенә коючы өске агым елгалары Кече Китеж каласы (хәзерге Городец-Радилов) торган урынга кадәр «суздальлеләр» кулына күчкән. Алтын Урда чорында, берникадәр чигенеш булып, бу өч дәүләт уртак дәүләт эчендә яшәп алып үзара каршылыксыз сәүдә итешкән. Әмма бу уртак дәүләт таркалу белән, сәүдә юллары, яңа җирләр өчен сугышлар яңадан кабынып киткән. Төньяктан Бөек Новгород вече республикасы (ас-Славия) бер туктаусыз «ушкуйник» (елга пиратлары) отрядлары җыеп, финанслап, талау походлары оештырган. «Ушкуйниклар» Идел Болгары җирләрендә бәйсез Вятка (Хлынов) вече республикасы һәм Бөек Пермь дигән «бәйсез төбәкләр» төзүгә ирешкән. Ул гына да түгел, «ушкуйник» отрядларының

кайчак ныклап көчәеп китеп Новгородның үзенә каршы талау походлары оештырганы да билгеле. Казан ханлыгы оешкан вакытка, элекке Владимир-Суздаль кенәзлеге нигезендә барлыкка килгән Московия дәүләте, Булгы Иделенең хәзерге Түбән Новгород шәһәре торган урынга кадәр, өске агым буйларына хуҗа булып өлгерә. Христиан динлеләрнең «Сарай епархиясе» дә бу төбәккә күчерелгәч, Московия дәүләте, магнит төсле, керәшеннәрнең туплану үзәгенә әверелгән. Ике арадагы чик Керженец, Унжа, Кострома елгаларының өске агым буйларыннан узган була. Идел Болгарының пайтәхете дә сугышлар нәтиҗәсендә акрынлап көнчыгышка таба «чигенергә» мәҗбүр ителгән. Башта башкала Артан (Арт-Болгар) каласыннан Брәхимгә күчерелгән. Аннары Брәхим яндырылгач, берара Биләр (Олы-Болгар) каласында булып торган. Батый хан явы барышында бу башкала да тар-мар ителгәч, ахыр чиктә пайтәхет Кече Болгар каласында урнашканы мәгълүм. Казан ханлыгы башкаласы башта Иске Казанда (Болгар-әл-Җәдид) һәм аннан Казан каласында урнаша.

Бүгенге көндә урыс халкы яшәгән төпкел төбәкләрдә урнашкан «тартаннарны», су юлы булырлык елгаларны, санап чыгуны кемдер бәлки кирәксенмәс тә. Аларның да безнең тарих өчен мөһимлеген аңлатып китсәк дөрес булыр. Төрки халыклар идарә иткән Бөек Төрки һәм Хазар ханлыклары чорларында да бу төбәк халкы белән уртак ватанда яшәгәнбез. Идел Болгары һәм Казан ханлыгы чорларында, биредә татар сәүдәгәренә сәүдә итешү бәлки мөмкин булмагандыр. Әмма Алтын Урда чорында, «Залесский стан» (Владимир-Суздаль кенәзлеге җирләре) базарлары татар сәүдәгәрләре өчен ачык булган. Өстәвенә, төпченеп китсәң, кенәзлекнең көнчыгыштагы җирләрен элек болгар бабаларыбыз биләгәне ачыклана. Җучи олысы җирләре көнчыгышта Енисей елгасы үзәнен үз эченә алып, көнбатышта шартлы рәвештә «Батый линиясе» дип аталган чиккә кадәр барып җиткән була. Бу «линия» Әдрән (Адриатик) диңгездән төньякка табан Эльба елгасы буйлап Данияга – Балтыйк диңгезенә кадәр сузыла. 1245 нче елда «Кабку-саин иясе» Батый хан яулары нәкъ шушы чиктә тукталган. Аерым тарихчылар тарафыннан тискәре бәя бирелгән бу яулар, көнчыгыш Европада 200 ел дәвамында эчке низагларны туктатып торуын ассызыкларга кирәк. Шушы бихисап территориядә татар сугышчысының ат тоягы эзләре калган икән, димәк, мәкаләдә искә алынган топонимнарны татар теле аша аңлатып карау бер дә хата булмас.

«Җир кендеге төене» төшенчәсе турында

Дөнья океаннары өлешләрен тәшкил иткән диңгезләргә коючы «бөек» елгаларның күп очракта бер тирәдән башлануларына борынгыдан игътибар иткәннәр. Алар җир асты сулары аша бер-берсенә «тоташкан» төсле тоелган. Төрле елга системаларына караган берничә елганың бер калку

җирдән башлану урынын элгәре «җир кендеге» дип атаганнар. Елгаларны, шартлы рәвештә, кан тамырлары яисә җепләр итеп күз алдына китерсәк һәм аларның «очларын» бергә «төйнәп» куйсаң – шуның моделе күз алдына килер. Мисалга, «Алаун тавы»ннан (урысча «Валдайская возвышенность») төньяк Боз океанына коючы Төньяк Двина елгасы башлана. Янәшә диярлек, шул ук урыннан, Днепр елгасы башлана, ә анысы Кара һәм Урта диңгезләр аша Атлантик океан белән «тоташа». Татар халык иҗатында кулланылган «җир кендеге» сүзтезмәсе тарихи чыганакларда теркәлгән «пуп земли» төшенчәсе белән тәңгәл килә төсле.

Җирне, бар тереклекне туйдыручы, мифологик кеше – «Җир-ана» образы белән тиңләштерү гадәте бар. Кеше гәүдәсе кебек җир өстендәге табигый объектларга да кеше әгъзасы атамалары бирелгән. Мисал эзләп ерак барасы түгел, һәркемгә диярлек әйләнә-тирәбездәге яхшы таныш исемнәр. Чишмәләрне «яшьләре агып чыккан кеше күзенә» охшатып «күзләү» яки «кизләү» (кырым-татарча «гизлев») дип атаганнар. Диңгезләрдә, күлләрдә тоташ кеше әгъзалары атамалары – «борын», «авыз» (урыс телендә күбрәк «ирен» – «губа» дип кулланыла), «бугаз», «култык» һәм башка шундыйлар. Елгаларны бабаларыбыз мифологик «Җир-ана»ның йә тамырлары буйлап аккан кан әйләнеше белән тиңләштергән, йә имчәгеннән агып чыккан сөт, угыз төсле сыекчалар агымына тиңләгән. Һәр елганың «башы», «кулы», «якасы», «куентылары» һәм «тамагы» бар. Елгалар башланган калку урыннарны «каш» диләр, күз өстендәге каш сымак. Бер үк урыннан төрле елга бассейнына караган елгалар башланган җирне кендек төененә охшатып «кендек тавы» яки «җир кендеге» дип тә атау гадәте булган дидек. Аерым төбәкләрдә «җир кендеге» тауларын, елга башы чишмәләрен «туендыручы» җир асты су чыганагына бәйләптер күрәсең, «йөрәк тау» дип атау гадәте бар. Мондый очракта елгаларны, кендектән яисә йөрәктән тәннең бар әгъзаларына «челтәр сыман» таралучы, кан тамырлары буларак күзалланганы аңлашыла. Әгәр шундый уртак чыганактан агып чыккан, төрле елга бассейны системаларына караган, елга-инешләр «берничә икълим аша агып узып», ахыр чиктә төрле «дөнья океаннарына» койсалар – шул су башы таулары «дөнья төене» булалар да, ахры. Аурупа иске язма чыганакларында теркәлгән «Петля мира» төшенчәсе шул булырга мөмкин.

Теманы яктыртуда кирәк булган кайбер «җир кендеге төене» тауларын («төен таулары») санап китәбез:

«Алаун тавы» («олау» сүзеннән булса кирәк) (урыс телендә «Валдайская возвышенность») – бу таудан Булгы Иделе (Волга) һәм аның кушылдыклары Молога, Тверца елгалары, Даугава (Көнбатыш Двина) һәм Днепр (Вар; Варух) елгалары башлары, Волхов елгасына коючы Сясь инеше, Илмень күленә коя торган Ловать, Мста, Пола елгалары

башланып, агып чыга. «Булгы Иделе» дигән атаманың килеп чыгышы антик чорда булып узган «Бу галәмәте» («паровый катаклизм», грек-эллин мифологиясендәге «Аквилон») вакыйгасы белән бәйле. «Бу җире» дигән макротопоним да шуннан калган. «Болгар тарихы» авторы Хисаметдин бине Шәрәфетдин Мөслими дә «Булгы Иделе» атамасын куллана. Татар халкын формалаштыруда катнашкан Буртас кабиләсе атамасы белән Иделнең урысча «Волга» дигән атамасы да «бу» яки «пар» сүзе белән бәйле. Аурупа тарихларында буртасларны «пароситлар» дию, ә Кара диңгезне – «Понт диңгезе» (шәрыкъ чыганакларында «Бунтис диңгезе» – А.А.) дию – «бу» сүзенең тәрҗемәсе булган «пар» сүзеннән алынган булса кирәк.

«Ишерим тавы» – Урал таулары белән Төньяк Увал сырты тоташкан урындагы иң почмакта «Ишерим тавы» урнашкан. Хантлар аны «Асерум» тавы дип атый, алар телендә атама «салкынлык», «суыклык» дигән мәгънәдә икән. Шушы тау артыннан Кама елгасына коючы Колва һәм аның кушылдыгы Вишера елгалары, Обька коючы Лозьва, Сосьва, Пелым елгалары һәм Печора башланып китә. Шушы урында Урал сыртының көнчыгыш итәгенә чыга торган тарлавык буйлап «тартан» юлы узган була. «Ишерим-Асерум» атамаларын төрки халыкларга кардәш булган этрусклар кулланган «крит-микен язу системасы» буенча аңлатып була кебек. Шул ук ысул белән Урта Уралның иң биек түбәләренең берсе – «Качканар тавы» атамасы – җиңел аңлатыла. Фонетик яңгырашына нигезләнгән беркатлы аңлатма буенча «качкыннар шайкасы» дигәннән түгел, әлбәттә. Этрусклар мирасы өчен бәхәс тынганы юк, һәр халык үзләренең борынгы бабалары белән бәйләргә маташа. Мәшһүр грек философы Синеканың «Шәрык этрускларга дәгьва итә!» дигән канатлы әйтемен исләренә төшерсәк, фәнни яктан беренче чиратта кайсы тел белән чагыштырма анализ ясалырга тиешлеге аңлашылыр дибез. Этруск язмаларын уку буенча якташым Фәрит Латыйпов тәкъдим иткән ПЕПЛОС методикасы да шул ук «крит-микен язуына» нигезләнгән [Латыпов: 1999 (2000)]. Без, үзебездә булган белем багажыннан чыгып, югарыда искә алынган атамаларга түбәндәге аңлатма бирәбез: «Ишерим» («Асерум») атамасында тамыр сүз иҗекләр итеп АС – «аскы як», ЕР – «җир» һәм УМ – «өм – өммәт – халык» дигән өлешләргә таркатырга мөмкин. Нәтиҗәдә – «аскы җир халкы» сүзтезмәсе килеп чыга. Хант-мансилар яшәгән төбәк – Обь елгасы тамагы, ул диңгез өсте тигезлеге белән чагыштырганда түбәнге, аскы агым була. Мансилар телендә Обь елгасы «Ас» дип аталганын да искә төшерергә кирәк. «Качканар» атамасы КАЧ – «чик», КАН – «көн – көнүк – гун» һәм АР – «ир – кеше – халык» өлешләренә таркатып, сөземтәдә «Көнүк (гун) халкы чигендәге тау» ди-

гән мәгънәдәге сүзтезмә чыгарабыз. Шушы ук методиканы куллансак, ушкуйниклар «оештырган» Бөек Пермь «ирекле төбәгенең» тәүге башкаласы Чердынь шәһәре нинди болгар каласы урынында нигезләнгәне ачыкланыр. Бүгенге атама төбәкчеләр уйлаганча коми-пермяк теле аша түгел, ә урыс теле аша аңлатылырга тиеш. Төп тамыр сүз «черта» булып, шуннан «чертыня»/«чертынь» сүзе тора-бара «Чердынь» формасын алган. Әл-Идриси картасында Каср (атама варианты – Касирә) һәм Маср (вариантлары – Масира, Масра) исемле болгар калалары теркәлгән. Масра каласы татар халык риваятьләре буенча, бүгенге Мөслим поселогы янындагы Кызыл-таудагы (Әкәй тавы) Урыс-Шуган шәһәрлеге (Базарлы-Шуган авылы янында, Мөслим районы, ТР) һәм «калатау зираты» (Иске Вәрәш авылы янында, шул ук район) дигән археологик һәйкәлләр урынында булганы турында элек язган идек инде. Әйтелгән Ишерим тавы тирәсендә башланган, Кама белән Караидел арасыннан узып, аннан Ык белән Сөн арасыннан дәвам иткән, азак Дим белән Ык арасыннан сузылучы һәм ахыр чиктә, ике Сарайга (Сарай-әл-Мәхруса һәм Сарай-әл-Җәдид) бара торган коры җир юлы булган. Төньякта, әйтелгән юл башында, бүгенге Чердынь шәһәре урынында Каср яки Касира каласы булган да инде. «Крит-микен язуы» нигезендә, башта кала атамасын «КАС» һәм «(Е)Р» тамыр сүзләренә таркатабыз. «КАС» шул ук югарыдагы «КАЧ» («чик») сүзе булуын, ә «ЕР» – «җир» сүзе дип кабул итеп, сөземтәдә «чик җир каласы» сүзтезмәсен китереп чыгарабыз. Урыс телендәге «черта» һәм татар телендәге «чик» сүзләре бер үк мәгънәдәге сүзләр булуы ышанычлы дәлилдер. «Роджер китабы» авторы әл-Идриси: «Идел елгасы башы – Оскаска тавы» дип тә теркәгән. Югарыда язылган ысул белән бу «Оскаска» тавы атамасы мәгънәсенә төпченеп карыйк. Атаманы «ОС» (татар телендәге «ас», «аскы» сүзләре туры килә), «КАС» (шул ук «кач» – «чик» сүзе) һәм «КА» (бу иҗек – кушымча булса кирәк) тамыр-сүзләренә таркатып, нәтиҗәдә «аскы җир чиге тавы» дигән сүзтезмә чыгарабыз. «Аскы» дигәндә, әлбәттә, без, «северная покатость» («төньяк авышлык»), «Обь тамагы» һәм легендар «Тартар чокыры» төшенчәләрен күздә тотабыз.

«Себер капкасы» иңкүлеге («Средний Урал») – Урал тавы тезмәләренең «өзек» урыны, Ямантау, Калкантау һәм Ирәмәл таулары тирәләре. Урта Урал тоташ сыртлардан тормыйча, күбрәк утраусыман ялгыз таулардан тора. Өстәвенә, мондагы тау тезмәләре, Көньяк, Төньяк һәм Поляр Урал сыртлары белән чагыштырганда, иңкүлек сыман түбәнрәк булуы белән аерыла. Чама белән, борынгыдан бирле чик билгесе булган «Ара ташы» кыясын («Арский камень» шифаханәсе янында, БРның Белорет районы) һәм Трёхгорный шәһәрен (Чиләбе өлкәсе) ориентир ит-

сәк тә дөрес булыр. Бу урыннан Иделгә коючы Өфе иделе (Караидел) һәм аның кушылдыклары – Әй, Йөрүзән (шәҗәрәләрдә «Үзән» исемендә теркәлгән – А.А.) елгалары, Объ елга бассейнына караган – Исәт елгасына коючы Миәс белән Тубылга коючы Уй елгалары да башлана. Шушы урыннан ерак түгел, Калкантаудан Каспий диңгезенә коючы Җаек елгасы да баш ала. Янәшәдәге Ирәмәл тавы итәгеннән Агыйдел елгасы да агып чыга. БРның төньяк-көнчыгышында, Белорет һәм Кыйгы аралыгында гына, берничә «капка» дигән топоним очрый. Караидел (Өфе иделе) елгасының төп агымы («русло») һәм аның кушылдыклары Йөрүзән белән Әй елгалары үзәннәре – татар дәүләтләре тар-мар ителгән соңгы чорга кадәр татар сәүдәгәрләре, мосафирлары өчен, Урал таулары аша чыга торган, төп «капка» хезмәтен үтәгән. Чөнки, исемләнгән елгалар Урал таулары артыннан, аның көнчыгыш итәкләрендә башлана. Елганың ике төрле атамасы төньякны белдергән «кара» һәм зират, курганны белдергән «уба» сүзләреннән ясалган [Ахунов: 2019. №40–42 (1251–1253)]. Караидел елгасы борынгы металлургия үзәге булган Иртәш күле буендагы Сагатин (Чаготин) каласы (хәзерге Кыштым, Кәсли, Озёрск шәһәрләре урынында булган) яныннан ук башланып, әйтелгәнчә, Урал тауларын аркылы кисеп чыга. Елгасы башланган сыртны «Юрма тавы» диләр, ул хәзерге Карабаш шәһәре тирәсе була. Юрма тавы атамасы татарчадан «Йөрмә тавы», ягъни «йөри торган тау» дигәннән алынган. Сыртны «Чертовы ворота» дигән тарлавык кисеп чыга. Кагыйдә буларак, урыслар атаган «чёрт», «шайтан» кебек җен-пәриләр белән бәйле атамаларга очрасаң, заманында татарлар белән бәйле һәйкәлләргә юлыгасың. Димәк, Юрма тавындагы тарлавык аша, борынгы коры җир юлы узган. Югарыда тасфирланган, төньяк-көнчыгыш диагональ буенча узган, Касира – Масира – Сарай юлының бер чаты ул. Караидел һәм Кама елгалары арасындагы субүләр буйлап барып, бер тирәдән Тулва, Төй, Танып, Буй елгалары, һәм Ирән суы кушылдыклары башланган «субүләр төенгә» (урысча әйткәндә «водораздельный узел») килеп чыгылган (Пермь крае Чернушка шәһәре тирәсе). Аннан, Йөрүк Танып елгасының ике ягыннан да елга агымы уңаена юлны дәвам итергә булган. Танып елгасының борынгы атамасын бүгенге көндә татар теленә «Җитез Таныл», башкорт теленә «Тере Таныл», урыс теленә «Быстрый Таныл» дип «аударырга» тырышыла. «Книга Большому чертежу» авторы А. Мезенцев та кайбер елгаларның (Ыргыз, Сал, Сакмар, Самар сулары санала) «Юрикъ» («Урюкъ») кушымтасы булуына игътибар иткән һәм аны «резвая» дип тәрҗемә иткән. Чынлыкта исә бу – бары тик олы юллар уза торган елгаларга гына, ориентир өчен бирелә торган атамадыр. Кышларын боз өстеннән, ә җәйләрен – шул елга буйларыннан йөрелә торган елгалар, димәк. Атамадагы «йөрүк» кушымтасы «йөри

торган елга буе (яры, якасы)» дигәнне аңлата. Хан заманнарында Танып елгасының һәр ике як субүләре буйлап «Аргыш юлы» узган. Сул як яр буйлап барсаң – Агыйдел буендагы Аргыш авылы (БРның Дүртөйле районы) аша узасың һәм «Әңгәсәк кичүенә» килеп төртеләсең. Әгәр Танып белән Буй арасыннан узып Агыйделгә төшсәң, БРның Калтасы районындагы Аргыш инеше (Кәлтәй суына коя) буйлап узып, ахыр чиктә Иске Аю авылы тирәсендәге «Андреевский брод» кичүенә (Андреевка авылы янында, БРның Илеш районы) барып төшәсең.

«Җиремҗә кыры» («җир-ана түше») – Агыйделнең уң ягындагы, «урман як» яки «идел эче» дигән төбәктә, Агыйделгә коючы Танып, Камага коючы Буй, Тулва елгалары һәм Караиделгә коючы Төй елгалары бер тирәдән башлана торган ялан. Бу урын Пермь краеның Чернушка шәһәреннән бераз төньяктарак урнашкан. Өстәвенә моннан Сылвага коючы Ирән елгасының берничә кушылдыгы да башлана. Борынгыдан олы юллар кисешкән юл чаты булган урын. Су юлларын кыскарту һәм көймәләрне Кама бассейны елгалары арасында бер-берсенә күчерү максатында бу урынны файдалану бик тә отышлы булган. Идел елгасын борынгы бабалар шартлы рәвештә Җир-ананың «гәүдәсе» белән тиңләштергән дидек. Идел башында «күз», «күз яшьләре» төшенчәләре топонимнарда кулланылса, бу тирәләрдә «имчәк тавы», «җир түше» атамалары очрый. «Җиремҗә» атамасы да «җир имие» дигән сүзтезмә булуы тоемлана. Бу очракта елга сулары имчәктән агып чыккан сөт агымы буларак күз алдына китерелгән, димәк. Ирәктәй волостының ике урында җире булып, берсе – Ык буендагы «Абдалби җире», икенчесе – бу тирәдәге «Җиремҗә җире» («Исәнби аймагы») була. Гали Чокрый һәм Гарифулла Кииковлар хезмәтләренә таянып, без бүгенге БРның Тәтешле районы территориясен «Җиремҗә җире» белән тиңләштерергә гадәтләнгәнбез. Чынлыкта исә, саналган елгалар башланган урын тарихи бу җирнең «үзәген» тәшкил итүе аңлашыла. Пермь краендагы Тюш посёлогы, БРның Балтач районында Тушкыр авылы (башта «түш кыр» булганга охшый) атамаларын дәлил итеп китерәбез. Борынгы «Истәк үзәге» дә булган урын ул. Риваятьләрдә искә алынган Зәй-кәтүн һәм Истәк калаларының берсе шул тирәдә урнашуы мөмкин.

«Көягеш сыртлыгы» («Бәләбәй-Бөгелмә калкулыгы») – сыртлыктан башланып, төрле якка агып китеп, Кама, Агыйдел һәм Идел елгаларына коючы кушылдыкларны аерып торучы субүләр дә «җир кендеге төене» дисәк була. Бу урында Калмашбаш авылыннан (Чакмагыш районы, БР) Нигъмәтулла мулла Ибәтуллиннан (1901 – 1987) 1986 нчы елда язып алган хәтирәләрен китерү урынлы булыр: «*...Безнең тирәдәге бик зур тау – Көягеш сырты, ул Чәрмәсәннән башлап*

Ык суына тиклем сузыла. Сыртның бу ягыннан Күчәрбай, Абзан, Ламу, Көягеш сулары, Түреш елгасы, Идәш, Яңа Хәҗимән елгасы, Кабык-күпер (Иске Гусево) елгалары агып чыга. Ә теге ягыннан – Аблай елгасы, Көсәкәй, Сәвәде, Калмаш сулары, Макар, Каразирек елгалары, Яңа Әлмән елгасы, Яңа Почкак суы, Каратал, Зонник, Күәш, Байбулат елгасы – Өрекмән сулары агып чыга. Безнең авыл да Көягеш сыртында утыра!» Кадими мондый белемнәр турында тәүге сабакны бирүче зат, заманында мәдрәсәдә белем алган гади авыл карты иде. Археографик эзләнүләр барышында, интеллект буенча чагыштырганда «мәдрәсә бетергән картлар» белән «совет картлары» арасындагы аерма җир белән күк арасы кебек икән дигән нәтиҗәгә килдек. Көягеш сыртлыгында урнашкан ТРның Бөгелмә шәһәре һәм Акбаш авылы тирәсендә Иделгә коючы Сок, Камага коючы Шешмә белән Зәй елгалары, Ыкка коючы Дим елгасы башланып китә. «Бөгелмә» атамасы «буга (үгез) алмак» дигәннән булырга тиеш. Сәүдә корабларын икенче елга үзәненә күчерер өчен җиккән үгезләр яллау урыны булырга мөмкин. Нәкъ шушы тирәләргә заманында К.М. Тәфкилев крестьяннары урнаштырылуы да күп нәрсә хакында сөйли, колониаль хөкүмәткә турыдан-туры буйсынган җирләр булган, димәк. Дәүләт милкенә әвереләдерелгән «тартан»-ның монда урнашуы да мантыйкка туры килә. Кораблар салынган арбаларны (чаналарны) тартып баручы үгезләр (яисә алашалар) килүен алдан кисәтү өчен малларга кыңгыраулар тагылган була. Дим һәм Ык елгалары арасында болак-каналлар булуга ишарәләр бар дидек. БРдагы район һәм авыл исеме булган «Бишбүләк» атамасы да биш болак булганны күрсәтеп, «кычкырып тора» шикелле. Акмый торган сулыкларда йөзгечләрне хәрәкәткә китерүче көч – әлбәттә, нәрсә беләндер тарттырып бару булган. Кушымчасы төшеп калган «кыңгырау» һәм «буга» сүзләре борынгы «тартаннар» урынын күрсәтүче топонимнар дияргә була. Бу тирәләрдә Ык бассейнына караган Кыңгыр елгасы ага. Урал ягында сөйләнелгән риваятьләрдә «Куңгыр буга юлы» искә алына. Пермь краенда Кунгур шәһәре атамасы да «кыңгырау» дигәннән үзгәрүе мөмкин. БРның Бакалы һәм Бөгәбаш авыллары атамалары да «буга» сүзеннән булса кирәк. Монда утыртылган керәшеннәр һәм чувашлар бабалары «тартан» хезмәтен башкаручылар булмас димә.

«Мөһаҗирләр тавы» яки «Йөрүк (йөреш) тавы» («Мугоджарские горы») – бу калкулыктан Җаекка коючы Орь елгасы, Каспийга коючы Җим (Эмба) елгасы һәм элек Арал диңгезенә койган Тургай (Саук) елгасы кушылдыгы Йөрүк Ыргыз елгасы башлана торган калкулык. Калкулыкның исеме әйтеп тора: моннан борынгы төркиләр юлы узган. Урысчага «гора эмигрантов» дип тәрҗемә ителергә тиеш.

«Олы тау» («Улытау») яки «Аргынат тавы» («Арганаты») – монда, Киндерлек (казахлар Кара-кинер диләр) елгасы буенда Җучи олысының тәүге башкаласы Орду-Базар каласы (элекке Кангар – көнүкләр башкаласы урынында яңартыла) урнашкан булган. Бүгенге көндә чүллектә урнашкан Сәмәрканд һәм Ашхабад шәһәрләре диңгез буенда урнашкан порт-лиманлы калалар булуын күпләр белми дә. Берничә тапкыр кабатланган җир тетрәве нәтиҗәсендә борынгы диңгез суы җир ярыкларына сеңеп бетеп, нәтиҗәдә күлләр сыман ике зур су чыганагы – Каспий һәм Арал диңгезләре торып калган диләр. Шушы «уртак» диңгезне төрле чор тарихи чыганаклар «Хазар диңгезе», «Хвалис (Хвалын) диңгезе», «Гиркан (Җүрҗән) диңгезе» дип атый. Борынгы «уртак» диңгез үзе дә антик чорларда «монда борынгы кешеләр килгәндә» Обь (Тартар) елгасы урыныңдагы «диңгез бугазы аша Төньяк боз океаны белән тоташкан» булуы турында риваятьләр калган. Ул диңгезне галимнар шартлы рәвештә «Сармат диңгезе» дип йөртә. Шуңа охшаш легендаларда Балтыйк диңгезе дә, уртак диңгез хасил итеп, Азов диңгезе (Азак яки Әҗәк диңгезе) белән тоташкан булуы турында бәян ителә. Ягъни, бу диңгезләр борынгы мифларда телгә алынган легендар «Тетис океанының» өлешләрен тәшкил иткән.

Заманында Олы-таудан агып чыккан мул сулы елгалар буйлап, Сырдарья елгасына йөзеп төшеп, аннан Баласагун, Семекне калаларына су юлы белән барып җитеп булган. Әмма риваятьләр буенча, «тәңре җәзасы», «гөнаһ шомлыгы аркасында» катаклизмнар нәтиҗәсендә югарыда әйтелгән климат үзгәрешләре күзәтелгән. Елга сулары кибә башлагач та, әле шактый еллар сәүдә су юлларын йөзәрлек булсын өчен корабларны йөздереп күчерә торган махсус «болак-каналлар системасы» казылган. Бу хакта күп сөйләп тормый интернет-ресурстан цитата китерү белән чикләнсәк, хилафлык булмас: «По археологическим раскопкам реки Сарысу, Иргиз, Тургай и Чу имели общий сток – в бассейне Сырдарьи. По мере нарастания засушливости климата, и тектонического поднятия коры, обширный бассейн Аральского моря распался на несколько отдельных систем. Вместе с тем, вследствие тектонических явлений река Узбой перестал впадать в Каспийское море и направились на север в Аральское море» [https://ru.wikipedia.org/wiki/Сарысу].

Казахстандагы Семипалатинск (Алаш) шәһәре атамасы да шул «болак-каналлар системасы» булуга ишарә итә. Каспий һәм Арал уртак диңгез булган чорда, диңгездән Тургай елгасы һәм җиде болак-канал аша Обь елгасы кушылдыклары – Тубыл, Ишим башларына кадәр йөзеп барырга мөмкин булган. Археологик казынулар гына түгел, җирле топонимика да шундый «болаклар» булуны исбатлый. Мисалга: 1) Җим (Эмба)

буенда Жагабулак авылы һәм коры елгасы бар; 2) Шул ук Семей (Семипалатинск; Алаш) шәһәре тирәсеннән Егиндыбулак елгасы ага һәм Жарык дигән авылы бар; 3) Казахстан картасыннан «болак» сүзе кергән топонимнар – Айнабулак, Бетбулак, Мибулак, Ембулак атамаларын табарга мөмкин. Тора-бара чүлләнү процесслары үзенең критик ноктасына җитә. Югары температура аркасында, каналлардагы сулар тулып та өлгерми, бик тиз парга әйләнеп бетә башлаган. Мондый шартларда, әлбәттә, су юлларында йөзгечләр куллану тукталган. Җүчи олысы башкаласын Орду-Базар каласыннан мул сулы Идел буйларындагы калаларга күчерү сәбәбе – климат үзгәреше булган дибез.

«Казык уртасы тавы» яки «җир уртасы» төшенчәләре турында. Казахстандагы Чемкент (казахча Шымкенд) шәһәре янындагы тарихи тау – аны Казахлар «Кузыгурт тавы» диләр. Урта гасыр латинча чыганакларда тау «Монс Таурус» буларак теркәлгән. Урыс телендә тауны «Быкова гора» дип атаганнар. Күрәсең, угызлар белән бәйле рәвештә, «угыз» һәм «үгез» сүзләренең фонетик охшашлыгы буенча шулай атаганнардыр дибез. Төрки «урталык халыклары» риваятьләре буенча, тау башына «Туфан суы кайтканда Нух нәби көймәсе туктаган» һәм урта гасырларда тауны «җир уртасы» итеп санаганнар. Чынлыкта, Нух нәби өч улына җир йөзен Арарат тавы (хәзерге Ирактагы тау сырты) түбәсендә торып бүлгән имеш. Бүгенге Чемкент урынында, «дөнья яратылганнан бирле» Семекне дигән кала урнашкан булган. Татар кешесе колагына ятышлы итеп «Самныкы» яки «Сам каласы» дип бераз үзгәртсәк дөрес булыр. Шәһәрнең бүгенге атамасы да «Сам (Чем, Шым) каласы» («канд» – «кала», «шәһәр», «торак пункт») буларак яңгырый. Тау башында эре тау ташыннан тәре-хач сыман итеп өелгән борынгы тарихи корылма бар. Нәкъ менә шушы, «Урта таш» дип билгеле корылма, «җир уртасын» күрсәтүче билге булып исәпләнә дә инде. Борынгы төрки бабаларның географик «башлангыч ноктасы», «җир котыбы»! Риваятьләр буенча, Сам баба үзенә бүленгән җир өлешен балаларына бүлү нияте белән шушы урында тәүге чик казыгы каккан урын. Шушы тәүге казыкка «бәйләп», межа таяклары һәм ориентир булырдай табигый объектлар ярдәмендә, үз биләмәсен дүрт кисәккә бүлгән имеш. Көнчыгыш тармак төркиләре өчен, «тәүге исәп башы» булган урын! Әвәлге чикләрне билгеләү нияте белән кагылган «тәүге межа казыгы» дисәк тә дөрес булыр. Коры җир сәүдә юллары турында бәян иткәндә, без шул «өлешләргә» ныклап тукталырбыз.

(Дәвамы бар)

Әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, Казан, ТКН, 1981, III том.
2. В.М. Беркутов «Народный календарь и метрология булгаро-татар», Казань, ТКИ, 1987.
3. Фёдоров Ананий, «Историческое собрание о богоспасаемом граде Суждале», Владимир, 2012.
4. Ф.Р. Латыпов «Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов», Уфа, Китап, 1999 (2000);
5. Айдар Ахунов, «Уфа каласының атамасы», «Мәдәни җомга» гәзите, №40–42 (1251–1253), 11, 18, 25 октябрь саннары, 2019, Казан;
6. Википедия/ https://ru.wikipedia.org/wiki/Сарысу.
7. Н.П. Барсов «Очерки русской исторической географии», Варшава, 1885.
8. Айдар Ахунов, «Урал алды татарларының формалашуында мадьяр компоненты», «Историко-культурное наследие» гәзите, №4–6 (15–17), IV–VI, 2010, Яр Чаллы.
9. Улоф фон Далин, «История Шведского государства», СПб., 1805.
10. А.В. Галанин «Волоки Северо-Восточной Европы»// Вселенная живая [Электронный ресурс] – Владивосток, 2009–2013, http://ukhtoma.ru/volok4.htm.
11. Лызлов А. «Скифская история» / Подг. текста, комм., указ. А.П. Богданов; Отв. ред. Е.В. Чистякова – М.: Наука, 1990.
12. Александра Исаева «От Волги к Дону», «Волгоградская правда», 10.08.2012 ел, https://vpravda.ru/kultura/mesto-dlya-vvoda-teksta-3473/.
13. «Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.», Т. IX–XX, СПб., 1830. Уфа: 2022–2023.

Ф.М. Зиннәтуллина

МУЛЛАШ АВЫЛЫ ТАРИХЫ

Муллаш авылы. Дуван елгасы.

Бөтен Себер буйлап,
Орлык кебек,
Татар авыллары сибелгән.
Гасырларның
Изге туфрагына
Тамырлары тирән күмелгән.
Б. Сөләйманов

Кереш

Төмән өлкәсе, Төмән районында урнашкан Муллаш авылына быел 305 ел була. Төмән шәһәреннән 50 чакрым ераклыктагы себер татар авылы ул. Муллаш матур табигатькә бай җирдә, калын урман эченә кереп урнашкан. Авылның уртасыннан Индерәй күленнән агып чыккан Дуван елгасы акса, Урал тауларыннан агып килгән Пышма елгасы авылның бөтен ягыннан диярлек уратып алган. Бу урын элек-электән җиләк-җимешкә, төрле җәнлекләргә, балыкка мул булган.

Муллаш башка авыллардан табигате белән генә түгел, төзеклеге белән дә калышмый. Монда киң күңелле кунакчыл себер татарлары яши. Авылда мәчет электән салынган, халкы динле булган, татарларга гына хас гореф-гадәтләрне, йолаларны тотып яшәгән. Хәзер дә авылга килеп керү белән мөселман авылы икәнен белдереп, соңгы елларда яңадан салынган матур мәчет ерактан ук күренә.

Авылның килеп чыгышы

Һәр авылның үз язмышы, сикәлтәле тарихы бар. Тарихи чыганаклардан, әби-бабайлар тарафыннан язып алынган истәлекләрдән чыгып карасак, авыл элек бер-береннән 1–2 чакрым ераклыкта урнашкан берничә урыннан торган. Моның сәбәбе: ике елганың якын урнашуы, яз көннәре су ташуы. Халык өйне биегрәк урыннарга салырга тырышкан. Беренче авыл хәзерге төп авылдан 2 чакрым ераклыкта, Дуван елгасы буенда урнашкан һәм ул «Дуван-авыл» дип аталган. Анда балыкчылар, аучылар гомер сөргән, мәчет тә булган дип сөйли иде авыл картлары, авылның зират урыны әле дә билгеле. Дуван халкы хәзерге авыл урынына язгы ташкыннар булу сәбәпле күчә башлый. Гаиләләр яңа йорт урыны эзләргә мәҗбүр була.

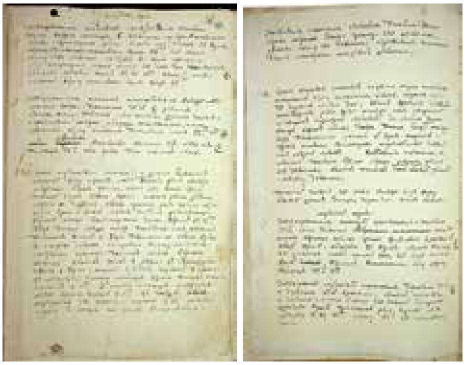

Описание деревни.

Архив документларына карасак, безнең авыл тирәсендәге җирләр Шыкча авылында яшәгән йомышлы һәм ясаклыларга XVII гасырның ахырында ук бирелгән булырга тиеш [ГАТО. Ф. И 7а. Оп. 2. Д. 329]. Бу җирләрне, ул чорда Шыкча авылында яшәүче кайбер гаиләләрнең «җәйге йорты» булгандыр һәм ул гаиләләр берничә дистә еллар дәверендә хәзерге Муллаш тирәсенә күчеп яши башлагандыр.

«Муллаш» топонимы кеше исеме белән бәйле. Муллаш дигән бабай авылга төп нигез салучы. Якынча, 1710–1740 елларда ясаклы татар Муллаш Айтякович (туу елы билгеле түгел) бу җирләргә килеп утырган булырга кирәк. 1743 ел «Ревизкая сказка» документына карасак, ул үзенең уллары белән «Юрты Муллашинские»да теркәлгән [ГАТО. Ф. И 47. Оп. 1. Д. 4982], ә 1710 елның Ясак китабында ул әле «Юрты Чикчинские»да санала. Бу документта аның хөкүмәткә күпме ясак түләгәнлеге билгеле:

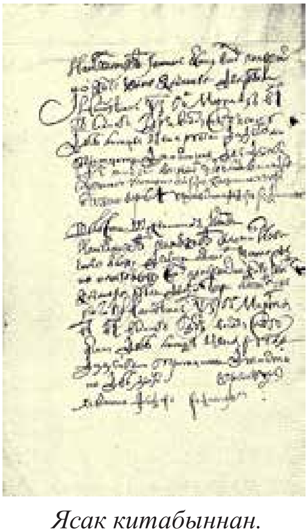

Ясак китабыннан.

«Волости Шикчинских юрт ... Муллашко Айтяков платил новичного(?) ясаку десять алтын и наложено на него ясаку вновь по переписной книги Ивана Качанова рубль 23 алтын две деньги и на нынешний 1706 марта 21 дня Великого Государя в казну с него ясаку две лисицы ценой в рубль да деньгами 30 алтын две деньги в прием у целовальника Федора Родионова» [ГАТО. Ф. И 47, Оп. 1, Д. 885].

Шул ук елдагы «Ревизская сказка»да Муллаш йортында 21 хуҗалык турында язылган. Бу документка нигезләнеп, 1718 елга караган Беренче ревизия булуын да дәлилли алабыз, ләкин бу документ архивлардан элегә табылмаган [ГАТО. Ф. И 47. Оп. 1. Д. 4982].

Аксакаллар сөйләве буенча, Муллаштан бер чакрым ераклыкта Пышма һәм Дуван елгалары кушылган җирдә дә муллашлылар йорт салып яшәгән. Бүген бу урын истәлекле, аны авыл халкы «Бозкарау» дип атаган. Борынгы истәлекләр шуны сөйли: «Боз киткән вакытны авыл халкы җыелышып бәйрәм ясаган. Яше-карты киенеп-ясанып, ризыклар төяп, елгада балык тотып, учаклар ягып, чәйләр эчеп боз озатуны бәйрәм ит-

кән. Анда төрле халык уеннары, көрәш, ат чабышы үткәргәннәр. Иске әйберләрне җыеп, бозга салып озатканнар. «Авырулар, кайгылар, авырлыклар, күз тиюләр агып китсен», дип им-том иткәннәр.

Бу яр башының тагын бер истәлеге Гражданнар сугышы елларына бәйле. Ул урыннардан Колчак армиясе үткән. Кызыллар һәм акларның бер-берсенә каршы сугышуы билгеле. Сугыш коралларының һаман да табылуы –сугыш кайтавазы. Пышма елгасы ярында Гражданнар сугышы истәлеге итеп, ике һәйкәл куелган. Берсенең исеме билгеле түгел Кызыл командирга багышланган, икенчесе – сугышта һәлак булган кызылармеецларга. Авылдашлар өчен бу урынның тагын бер үзенчәлеге: Бөек Ватан сугышы башлангач, ир-егетләрне Пышма ярбашыннан озатканнар һәм сугыш беткәч, шуннан каршы алганнар.

Хәзерге көндә авылның төп атамасы Муллаш (русча Муллаши), шуның белән беррәттән Пышмы дигән топоним да бик таралган. Авыл халкы ясаклы һәм йомышлылардан торган. Зур токымнар бүген дә авылның нигезен тәшкил итә. Бабшановлар, Нәҗметдиновлар, Хәлиуллиннар, Ярмухаметовлар, Шаргабдуллиннар һәм башкалалар – ясаклылардан, Уразумбетовлар, Уразаевлар, Зөлбохаровлар, Байчуриннар, Йосыповлар, Якиннар һәм башкалар йомышлылардан чыккан.

Авылның башлангыч чорын күзалласак, халыкның борынгы шөгыле турында да әйтеп китәргә кирәк. Бу җирләрнең табигый үзенчәлекләренә бәйле халыкның төп шөгыле балыкчылык, аучылык, җиләк-җимеш җыеп эшкәртү, печән, утын әзерләп сату була. Моның сәбәбе: авыл халкының күпчелеген ясаклы татарлар тәшкил иткән һәм алар үз көннәрен үзләре күргән. Су алу сәбәпле, бәрәңге утырту, ашлык чәчу авырлык тудырган.

Моны 1783 елга караган «Описание деревень Тюменского уезда» дигән документ та исбатлый. Бу чыганактан күргәнебезчә, игенчелеккә яраклы булган җир, барлык җирнең 1/3 генә тәшкил иткән. Шулай ук XVIII гасырда табигать баерак та булган икән. Мәсәлән, нельма балыгын бездә инде онытып та өлгергәннәр.

«№ 99 юрты Муллашевские состоят над речкой Дуваном на правом берегу на низком месте. Выпала речка из озера Андреевского от юрт выпала верст 20, впала в реку Пышму от юрт в одной версте, шириной речка десять сажен, а глубиной вовсе аршин; рыба чебаки, щука, окунь, ерш, весной бывает и нельма; разливается версты на три; от Ялуторовской дороги верстах в 10. Зверь, птица, ягода тоже показаны, как и выше писанных юртах (в бору есть ягода брусника; зверь – заяц, белка, горностай, волк; птица – журавли, утка, перепела, филины, щеглята, жаварята), бор Пышминский в одной версте из которого на дрова, на строение и на поделки довольствуются, шириной против селения верст

восемь, в дачах у них 4 озера: 1-е Бурашкуль длиной 1 верста, шириной 1 верста, глубиной 4 аршина, 2-е Тегайкуль длиной 1,5 версты, поперек 1 верста, глубиной 4 аршина, 3-е Малый Тигайкуль окружностью на 2 версты, глубиной 4 аршина, 4-е Иткуль окружностью две версты, глубиной 4 аршина, рыба в них караси из которой они рыбой и питаются.

Удобнейшей под данным селением пашенной земли серого и черного от части грунта 130 десятин, сенного покосу 100 десятин; неудобнейшей под пашню земли с 460 десятин» [ГАТО: Ф. И 10. Оп. 1. Д. 632].

Авырлыкларга карамастан, кайбер гаиләләр иген чәчу эшен алып барган. Шуларның берсе – Бабшанов Заман (Саман бай). Ул иген игүдән кала, күп итеп мал-туар да тоткан. Аның оештыру сәләтен халык әле дә искә ала. Саман байның үзенең эшчеләр сайлау ысулы булган: булачак эшчене алдан ашатып алган, яхшы аппетит белән ашаганнарны гына эшле иткән. Әкрен ашаганнардан: «Әйдә, энем, син әле эшкә ярамыйсың икән, башта ашарга өйрәнеп ал», – дип көлгән. Ул үз заманына күрә алдынгы карашлы кеше була. Авылда Саман байның кешелеклелеген, юньлелеген һаман да искә алалар. Аның ярлыларга, ятимнәргә үзеннән өлеш чыгаруын, ятим калган туганнарын үз канаты астына сыйдыруын онытмыйлар.

Муллаш халкының элек-электән килгән тагын бер шөгыле: киез итек басу, тире эшкәртү. Муллаш хатыннарының кәҗә мамыгыннан бәйләгән шәлләре күрше-тирәдә бик популяр булган. Соңрак, XX гасыр урталарында, талның кабыгын суеп, аны киптереп сату да халыкка керем китергән.

Күмәкләштерү-колхозлаштыру еллары

Руссиядә барган революция, Гражданнар сугышы, коллективизация шаукымы безнең Себергә дә килеп җитә.

1929 елда авылда телефон, радиолар кулланылышка керә һәм үзәк саналган Төмән шәһәре, тирә-юнендәге авыллар белән элемтәгә чыгуны арттыра. Шулай итеп, илдә барган үзгәрешләр Муллашка да килгән.

1932 елда авылда беренче коммуна төзелә. Хуҗалыктан хайваннар җыеп алына, ләкин аңа халык каршы чыга. Коммуна ике ай гына була һәм тарала. 1933 елда «Свой труд» исемле беренче колхоз төзелә. Башта ул 10 кешедән тора. Билгеле булганнары: Сәгыйдуллин Чәгвәр, Хәлиуллин Сабур, Кармушев Сәфәргали, Ярмухаметов Әбделхай, Нәҗметдинов Яхъя, Айнуллин Арипчан, Речапов Хәлиулла, Хәлиуллин Хәлим. Колхоз председателе булып Сәгыйдуллин Чәгвәр, соңрак Хәлиуллин Сабур сайлана.

1938 елларга кадәр колхозда балыкчылык артеле эшли: балык тоту, эшкәртү, аны сату белән шөгыльләнәләр. Артель башлыгы – Бабшанов Мәхмүт. Ул оста балыкчы, оештыру сәләтенә ия булуы белән башкалар-

дан аерылып тора. Сугышка китеп, һәлак була. 1938–1939 елларда колхоз председателе итеп Шәргабдуллин Фәйзиәхмәт сайлана. Укымышлы, таләпчән җитәкче, сугыш кырыннан кайтмый.

Дәһшәтле сугыш елларында колхоз рәисләре еш алышына. Авыл тарихында билгеле Уразумбетов Янабай баба колхоз рәисе вазыйфасын үтәгәндә ач-ялангач халыкка аш бүлеп биргәне өчен 10 елга төрмәгә ябыла һәм шунда гомере өзелә. Хәлиуллин Сабур баба да, сугышка кадәр һәм сугыштан соңгы авыр елларда колхоз рәисе булып эшли.

Бабшанов Максут Мәхмут улы.

1951 ел илебездә зур үзгәрешләр – колхозларны берләштерү елы булып тарихка кергән. Муллаш авылы колхозын 20 чакрым ераклыкта урнашкан Новый Барок авылындагы «Первое мая» колхозына бүлекчә рәвешендә кушалар. Бүлек җитәкчесе – Бабшанов Максуд. 1954 елда Муллаштагы бүлекчәне «Коммунизм»га дип аталган татар Шыкча авылындагы колхоз белән берләштерәләр. Колхоз председателе – Миннибаев Тимербай. Бүлекчә җитәкчесе булып Бабшанов Максуд кала.

Шул ук елда «Яшь комсомол» исемле тракторлар бригадасы төзелә, аның идарәчелеге Червишево авылында урнаша. Авылга беренче трактор 1946 елда ук кайта. Беренче тракторчы – Аблехсанов Рауф баба.

1960 елда колхозларны берләштерү, зурайту тагын да алга китә. Борки, Созоново, Щербак, Шыкча, Талмы, Явызбы, Криводаново, Муллаш авыллары зур «Россия» колхозына кушыла. 1961 елда колхозлар совхозга әверелә. Муллаш авылы бүлекчәсен «Калинин» исемен йөрткән совхозга кушалар. Үзәге – Ямбай авылы. Совхоз директоры Галиев Әбделмалчан исемле кеше була. Бу совхозда Муллаш 10 нчы бүлекчә санала. Авылда яшелчә үстерү, хайван үрчету эшен башкаралар. Бүлекне Бабшанов Максуд җитәкли. 1963 елда Муллаш бүлекчәсен үзәге Богандинка поселогындагы «Тюменский» совхозына күчерәләр. Бүлекчә хайваннар симертү, ит җитештерү үзәге санала.

Шул ук 1963 елда тагын бер истәлекле вакыйга – җирле электр станциясе куела. Хәлиуллин Шамил белән Нурмухаметов Биктимер беренче электр утын кабызучылар буларак авыл тарихына кереп калган. Беренче электр станциясе, 1965 елда «Государственная линия» кергәнче, төнге сәгать уникегә кадәр генә эшләгән.

1969 елда Муллаш бүлекчәсен ОПХ (опытно-производственное хозяйство) «Тополя»га күчерәләр. Аның үзәге – Московский поселогы. 1980 елларда авылда тагын зур үзгәрешләр башлана. «Сибкомплектмонтаж» берләшмәсе Муллашта ПСХ «Монтажник» төзи башлый. Бу совхоз Төньякта урнашкан нефть чыгару предприятиеләрен азык-төлек белән тәэмин итә. Авылда заманча зур ферма барлыкка килә. Саф татар авылында хәтта дуңгыз асрау һәм ит эшкәртү цехлары ачыла.

Авылда зур төзелешләр башлана: кирпечтән салынган йортлар, балалар бакчасы, зур кибет, ашханә, медпункт, спортзал төзелә. Муллашка башка милләт кешеләре күчеп килә башлый. Бүген дә авылга башка милләт кешеләре килүе дәвам итә. Авыл үсә, зурая, ләкин гореф-гадәтләр, йолалар онытылмый.

Авылның дини-рухи тормышы

Муллаш авылын да болганчыклы вакыйгалар читләтеп үтмәгән. Шул ук революция, алдан искә алган Гражданнар сугышы, репрессия еллары... Мәчетләр җимерелгән, дин әһелләребез нахакка җәберләнеп төрмәләргә утыртылган, ләкин халкыбыз рухында дин сакланып калган.

«Авылыбызнын рухи тормышы
Манарадан нур ала,
Мәчетле, иманлы авыл
Тарихка кереп кала!» – дигән шигырь юлларында әйтелгән кебек, мәчет авыл халкының рухи тормышына зур йогынты ясый, чөнки халкыбыз элек-электән дингә ышанган.

Архив документларында безнең авыл мәчете XIX гасыр башында искә алына. 1815 елда «Ведомости о магометанских мечетях по уездам» дигән документ буенча, Муллашта авыл халкы акчасына агачтан мәчет салына. Мәчеткә йөрүчеләр санын 37 кеше тәшкил итә. [ГАТО. Ф.И 329. Оп. 2. Д. 54. Л. 45] Әмма авыл картлары сөйләве буенча, моңа кадәр Дуван авылында да мәчет булган. Шул мәчетне Муллашка күчергәннәр дигән фикер дә бар.

Әлегә мәгълүм булган материаллардан чыгып бу мәчеттә 1832–1856 елларда имам вазифасын Ярмухамет Аллабердиев (1789–1858) үти. 1856 елдан алып аның улы Тачетдин Ярмухаметов (1822 – билгесез) якынча XIX гасырның 60 нчы елларына кадәр бу эшне башкара, ә 1970 елларда – Кульмухамет Юмачиков. Шул ук гасырның 80 нче елларында Муллаш һәм Манат авылларында Айтмухамет Шамсутдинов имам була. [Кабдулвахитов: 2005. С. 93; Гарифуллин: 2004. С. 63] 1882 елда Муллаш мәхәләсендә 106 ир кеше һәм 92 хатын-кыз була [Гарифуллин: 2004. С. 61]. Революциягә кадәр һәм аннан соңгы елларда Мухаметгариф Шаргабдуллинның имам-хатыйп эшен алып баруы билгеле. [Кабдулва-

хитов: 2005. С. 120; Гарифуллин: 2004. С. 77]. Архив документлары буенча 1923–1924 елларда Хакимов Абдулхаким муллалык эшен алып бара. Мәхалләдә кеше саны 169 булган [Кабдулвахитов: 2005. С. 125].

«Тобольский статистический комитет» материаллары буенча, 1903 елда Муллаш авылы мәчете каршында мәдрәсә эшләп килгән [Гарифуллин: 2004. С. 68].

Бу болганчык елларда авыл халкы динне саклап калу өчен үзенчә көрәшә һәм гыйбадәтханәне саклап кала. Төбәкче И.Б. Гарифуллин үзенең хезмәтендә мондый фактлар китерә: «В исламском храме Муллашах были организованы красный уголок, школа ликбеза. Как свидетельствуют архивные бумаги, отец с сыном избили бывшего председателя Муллашовского сельсовета за закрытие мечети, затем «группа лиц выбросила из здания мечети все оборудование красного цвета и школы ликбеза. Трое подстрекателей было арестовано, но население их увезти не дало, заявив, что их под суд не отдадим, а актив весь перебьем. Как бы в подтверждение своих слов стали кидать кирпичами» [Гарифуллин: 2004. С. 111].

Әмма соңрак мәчетне барыбер ябарга карар кылына. Тулы дога кылу, хатым ашлары, ураза тоту, дини йолалар һәм бәйрәмнәр үткәрү катгый тыела. Шуңа да карамастан, авыл халкы яшерен рәвештә дини йолаларны, гореф-гадәтләрне тотып яши. Хәтта Бабшанов Сабах һәм Байчурин Сәфәр бабалар җомга намазына атна саен 30 чакрым ераклыкта урнашкан Шыкча авылына җәяүләп йөрүләрен авыл халкы әле дә искә ала.

Бу елларда илдә барган дингә каршы агитация безнең авылны да читләтеп үтмәде. Дингә каршы агитбригадалар төзелә һәм алар Төмән янында урнашкан татар авылларында агитация эшләрен алып бара. Агитатор блокнотыннан:

«...В деревнях Муллаши, Чикча Тюменского района исполняют намаз до 46, а соблюдают уразу (пост) до 70–75 человек... В деревне Муллаши Тюменского района из 194 опрошенных 108 назвали себя верующими, 47 из них знают Коран, 125 человек отмечают Курбан-Байрам, 73 – соблюдают уразу, 79 проводят «хятем-хуча». В 24 домах имеются шамаилы – картины видов Константинополя и Мекки с изречениями Корана. Среди верующих женщины составляют примерно 60–70% ...» [Кабдулвахитов: 2005. С. 154–155; Гарифуллин: 2004. С. 123].

Чыннан да, бу сүзләргә дәлил итеп, мондый фактларны китерергә мөмкин: дини мәҗлесләрне, йолаларны үткәрү хатын-кызлар җилкәсенә төшә. Аларны үткәргән вакытта гаилә башлыгы партия әгъзасы булса, өйдән чыгып торган.

XX гасырның 60 нчы елларында хакимият мәчет биналары урынына мәдәни үзәк булдыру карарларын чыгара башлый. Безнең авылда да 1965

елның 9 июлендә мәчетне сүтеп, клубка нигез салалар һәм бинаның нигезенә хат куеп калдыралар. Бу хат 1991 нче елда клубны сүткәндә табыла. Аның эченә истәлеккә 20 тиен акча да кыстыралар. Хат шул елларга хас булган киләчәккә якты өмет белән язылган. Анда күрсәтелгәнчә, бу эштә ун авыл кешесе һәм читтән килгән ике хакимият вәкиле катнаша. Хатны язучы – Ярмухаметов Тачигали.

Яңа клуб бинасында китапханә, кызыл почмак (изба-читальня) булдырыла һәм кино күрсәтелә.

Үткән гасырның 90 нчы елларында – үзгәртеп кору чорында өлкәбездә яңадан мәчетләр торгызыла башлады. Безнең авыл картлары да җыелышып, авылда иске мәчет урынындагы клубны сүтеп, яңа мәчет салырга уйлыйлар. Шул елларда Авыл советы рәисе булган Хәлиуллин Мухаметсабир Сабур улы җитәкчелегендә администрация карары белән клуб урынында мәчет торгызу турында карар кабул ителә. Яңа мәчетне салуга башыннан ахырына кадәр башлап йөрүчеләрдән Бабшанов Махсуд Мәхмут улы була. Гыйбадәтханәне урынына кире кайтару аның өчен намус эше иде. Чөнки, 1960 нчы елларда Бабшанов Махсуд, авыл управляющие буларак, партия карары буенча, иске мәчетнең манарасын кисү эшен оештырырга мәҗбүр булган. Ул бөтен соңгы гомерен мәчетне торгызу, авылда дини тормышны җайга салу эшенә багышлый.

Халык бу изге эшкә акча туплауны башлап җибәрә һәм 1991 елның 3 июлендә клубны сүтеп, 13 июльдә мәчеткә фундамент салына. Картлар бер айлык пенсияләрен, ә яшьләр хезмәт хакларын бирәләр. Байтак акча беренче өлкә Сабантуенда җыела. Махсуд Махмут улы һәм Ярмухаметов Тачигали баба мәчет төзелешенә акча җыю өчен бәйрәм мәйданчыгына тартма куйдылар. Кешеләр бик теләп сәдака итеп акча бирделәр. Бер таныш булмаган татар хатыны үзенең эш адресын әйтеп, урыс булган түрәсеннән акча алырга булыша. Яңа мәчет өчен беренче зур сумманы Төмән районы комитеты рәисе Валерий Бугаев бүлеп бирә.

Махсуд баба хәтта Россиянең югары мөфтие Тәлгат Таҗетдин белән очрашырга тели. Уфа шәһәренә ул өч мәртәбә бара һәм соңгы баруында гына морадына ирешә. Мөфти аны бик җылы каршы ала, заманасы өчен зур сумма – 25 мең сум акча бүлеп бирә. Шуннан кала әле бер КамАЗ машинасы белән Муллашка Коръән китаплары, ислам дине йолаларына багышланган уку әсбаплары килә. Бу китапларны сатудан кергән акча мәчет төзелешенә тотыла. Шулай итеп бер ел эчендә мәчет салынап бетә һәм 1992 елның 17 нче июлендә мәчет ачу тантанасы үтә.

Авыл халкы яңа төзелгән мәчетнең имамы итеп, 1975 елда ук сайланган Нәҗметдинов Муса Исмәгыйль улын (1910–1999) билгели. Бу вазифаны ул 1999 елга кадәр башкара. Муса баба кечкенәдән үк ата-бабалардан калган

дини йолалар тәэсирендә тәрбияләнгән, иске татар язуын белгән һәм бер намазын, уразасын калдырмаган карт буларак авылдашларына үрнәк иде.

2000–2003 елларда мәчеткә имам итеп Ярмухаметов Зәкәрия баба сайлана. Ул да үзлегеннән дини белем ала, оста вәгазь сөйләүче була, яшьләргә дини тәрбия бирүдә актив эш алып бара. 2004–2014 елларда имамлык эшен Нурмухаметов Биктимер Нәҗметдин улы алып бара. Ул да үзлегеннән дини белем ала, тыныч холыклы, итәгатьле, яшь буынга һәрьяктан үрнәк дин әһеле була. Бүгенге көндә Биктимер бабаның эшен аның бертуган энесе Нурмухаметов Хәмзә Нәҗметдин улы башкара. Алар икесе дә муллалар нәселеннән, гаиләдә дини тәрбия алып үскәннәр. Хәмзә баба бүген авылның рухи тормышында иң актив эш алып баручы имам.

Мәктәп тарихыннан истәлекләр

Бик борынгы заманнардан ук авыл халкы балаларын белемле, мәгърифәтле итүгә зур көч куя. Муллаш авылы мәчете каршында мәдрәсә булганлыгы билгеле, ләкин күп кенә шәкертләрнең заманасында дан тоткан Ямбай, Кыштунлы авыллары мәдрәсәләренә барып белем алулары да истәлекләрдә сакланып калган.

Совет мәктәбе (4 еллык башлангыч мәктәп) Муллашта 1924 елда ачыла, шул ук елны пионер оешмасы барлыкка килә. Беренче укытучылар – ирле-хатынлы Ибляминов Хәсән абый һәм Әминә апа. Мифтахов Чиәнкә Фәттах улы да сугышка кадәр Муллаш башлангыч мәктәбендә белем бирә. Хәсән һәм Чиәнкә абыйлар Бөек Ватан сугышына китеп, әйләнеп кайтмыйлар. Сугыш вакытында, сугыштан соңгы елларда балаларны озак вакыт Хисмәтуллина Майкамал Хәйрулла кызы укыта. Аңа иң авыр елларда эшләргә туры килә. 40 ел дәвамында бик күп балаларга белем һәм тәрбия биргән бу апаны авыл халкы онытмый. Мәктәп тарихында тирән эз калдырган укытучы ул. Бишенче класстан укучылар 25 чакрым ераклыкта урнашкан Кыштунлы жидееллык мәктәбендә интернатта торып укыйлар. Сугыш чоры елларында күп кенә балалар авыр тормыштан укуларын дәвам итә алмый. Муллаш авылында 1963 елда халык көче белән яңа мәктәп бинасы төзелә. Бу елларда дүртенче класстан соң балалар 20 чакрым ераклыктагы Шыкча авылының 8 еллык мәктәбендә (шулай ук интернатта торып) белем алалар.

1968 елда авылда сигезьеллык яңа мәктәп ачыла. Мәктәп төзүдә иң актив катнашкан авылдашлар Бабшанов Максуд, Хәлиуллин Камил, Камалов Тәкиулла, Зөлбухаров Хасим, Бабшанов Хачигирәй һ.б.

Сигезьеллык мәктәпнең беренче директоры – Фәйзуллин Әкрәм абый. Ул үзенә һәм башкаларга бик таләпчән, киң карашлы педагог, укыту-тәрбия эшен оста оештыручы кеше булган. Ул елларда мәктәп коллективы яңа эшкә килгән укытучылар белән тулылана: Фәйзуллина Фәүзия, Баши-

рова Рәбига, Хәлиуллина Әлфия, Нәҗметдинов Ильяс, Аскарова Фәрхия, Зөлбухарова Кәсирә, Газимова Әминә, Зиннәтуллина Фәнисә, Уразумбетова Зарифа белән Мәгъзия апалар мәктәп үсешенә зур өлеш керткән педагоглар. 1973 елдан директорлык вазифасын Нәҗметдинов Ильяс Йосып улы башкара һәм ул 2005 елга кадәр мәктәп белән җитәкчелек итә. 1983 елда сигезьеллык мәктәп урта мәктәп статусын ала. Ильяс Йосып улы эшләү дәверендә мәктәптә спортзал, музыка мәктәбе ачыла, укытучылар коллективы үсә, коллектив бердәм, үзара татулыкта, киңәшләшеп, ярдәмләшеп эшли. Шуның нәтиҗәсе буларак укучылар төпле белем алып, югары уку йортларына үз көчләре белән укырга керәләр.

1990 нче еллар ирегe милли мәктәпләргә дә яңа сулыш бирә. Мин, 40 елга якын татар теле һәм әдәбияты укытучысы буларак, татар теле укытуның дәрәҗәсе күтәрелүен аерым әйтеп китәсем килә. Бу елларда безгә, татар теле укытучыларына, бик уңай шартлар тудырылды. Берьяктан, Татарстандагы фәнни-мәдәни үсеш безнең эшкә дә уңай йогынты ясады, дәреслэр, укыту методикасы баеды. Икенче яктан, җирле хакимият тә яхшы шартлар тудырды. Муллаш мәктәбе дә, милли үсештәге мәктәп буларак, алдынгы мәктәпләрдән саналды. Шушы елларда без бик күп район, өлкә, ил күләмендә үткәрелгән чараларда катнаштык: милли темага багышланган ачык дәресләр, семинарлар, методик тәҗрибә уртаклашу утырышлары безнең мәктәптә дә үтте. Укучыларыбыз татар теленнән район, өлкә, ил күләмендә үткәрелгән олимпиадаларда призлы урыннар алып кайттылар. Мин, класстан тыш чара буларак, безнең өлкәдә беренчеләрдән этнопедагогикага нигезләнгән «Тормыш сабаклары» дигән дәресләр укыта башладым. Анда укучылар татар халкының гореф-гадәтләрен, мәдәниятын, җирле материалларга таянып, себер татарларына гына хас булган йолаларны үзләштерә иде. Әмма 2000 елларда татар телен укыту шартлары үзгәрә башлады, мәктәптә башка милләт балалары күбәю сәбәпле, татар теле дәресләре кыскара, өлкәдә милли темага багышланган чаралар сирәгәя барды.

2005–2015 елларда мәктәп директоры булып Нәҗметдинова Гөлчәрә Тәкиулла кызы эшли. Ул эшләгән елларда мәктәптә төрле милләт балалары белем ала. Укытучылар коллективы шушы мәктәпне тәмамлаган укытучылар белән байый, укучылар яңа уңышларга ирешә. Мәктәп районда алдынгылардан санала. Бүгенге көндә мәктәп директоры – Юсупова Рәмизә Мәксүт кызы. Мәктәптә барысы 153 укучы белем ала, шулардан 100 укучы – татар, 53е – башка милләт балалары.

Сугыш еллары

Кечкенә генә Муллаш авылыннан Бөек Ватан сугышына 114 кеше китә. Аларның 58е яу кырында ятып кала, бары 56 ир-егет туган якка әйләнеп кайта. Сугыә чоры истәлеге булып, авыл уртасында батырлар-

га, тыл хезмәтчәннәренә багышланган һәйкәл тора. Без Дан орденының тулы кавалеры Якин Хабибулла Хәйрулла улы белән горурланабыз. Кайбер авылдашларыбызның әзтабарлар ярдәме белән каберләре табылды. Мәсәлән, Хәлиуллин Гафур Ростов өлкәсендә, Бабшанов Мәхмүт Кривой Рог шәһәрендә «Туганнар каберлегендә» җирләнгән. Ә сугыштан өенә кайтып үлгән Шамсутдинов Идрис бабаның батырлыгы турында мәгълүматлар яңа гына табылды. Идрис баба турында документларны аның кече улы Ризван Сәмигуллин җибәрде. Бик кызыклы бу документ авыл халкы өчен бу зур горурлык дип уйлыйм. Яшьләребез өчен, бүгенге катлаулы заманда, бу бигрәк тә чын батырлык үрнәге. Гади авыл егете сугышның башыннан ахырына кадәр зур батырлыклар күрсәтә. Аның батырлыклары турында улы архив документларыннан түбәндәге мәгълүматларны тапкан:

«В 17 лет, 08 октября 1942 г. был призван в ряды Советской Армии Тюменским РВК Омской области...

...По прибытии на фронт был зачислен в разведроту полка. Ходили в тыл врага и производили диверсии. Перед наступлением полка, для полной информации дислокации противника, брали в плен «языка».

Неоднократно на своих плечах доставлял противника «языка» в КП.

Первой медалью «За отвагу» награжден Приказом 1240 сп №07-Н от 15.03.1943 г. за то, что в бою в районе р. Лязин с 12 по 23 февраля 1943 г. под сильным артиллерийским огнем собрал непосредственно на поле боя: винтовок 74 шт., стрелковых пулеметов – 2, ППГ – 10 и много другого военного имущества и при контратаках противника 20 февраля 1943 г. принимал непосредственное участие и уничтожил 2-х немецких солдат.

Приказом 1238 сп №025-Н от 30.10.1943 г. награжден медалью «За отвагу» за то, что в наступательных боях за рощу «Клещ» 2–3 августа 1943 г. и в боях за высоту «Пятачок» южнее деревни Гайтолово 7 октября 1943 г. одним из первых врывался в траншею противника и в траншейном бою уничтожил огнем из своего автомата и гранатами до десяти фашистов и гранатой уничтожил станковый пулемет противника вместе с его прислугой.

Участвовал в обороне Ленинграда и 13.01.1944 г. был награжден медалью «За оборону Ленинграда».

Орденом Славы III степени награжден Приказом №256-й стрелковой Нарвской-Краснознаменной дивизии действующей армии №07-Н от 29.01.1945 г. за подвиг, совершенный с 24.01.1945 по 28.01.1945 г. выполнял 10 боевых задач. 28.01.1945 г. действуя возле хутора Золнгурю стремительно ворвался в траншею противника, в короткой схватке уничтожил огневую точку вместе с расчетом – одного убил и одного пленил и в срок доставил на КП. Уничтожил 6 солдат противника.

В мае 1945 г. окончание войны встретил в Румынии. И 9 мая 1945 г. был награжден медалью «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.».

За отличное знание разведки и хорошее выполнение боевых задач в боях и за отличные показатели политической подготовки награжден значками «Отличный разведчик». Имеет значок гвардейца.

За время участия в Великой Отечественной войне с 1942 по 1945 гг. был несколько раз ранен. Были тяжелые и легкие ранения.

После окончания Великой Отечественной войны служил в рядах Советской Армии в городе Бельцы (Молдавская ССР). Демобилизован 13 января 1948 г.» [Самигуллин].

Тылда калган авылдашларның бу елларда күрсәткән батырлыклары чиксез: хатыннар, япь-яшь кызлар урман кискән, зур көймәләрдә ашлык, балык төяп, хөкүмәткә тапшырганнар. Ач-ялангач калган авылдашларның олысын-кечесен ачлыктан табигать биргән ризыклар коткара. Мәсәлән, елгадагы балык, урмандагы витаминга бай җиләк-җимеш, файдалы үләннәр бик күпләрне үлемнән йолып кала.

Муллаш авылы мәдәни үсеше

Авылдашларыбыз элек-электән җыр-моңга бай булган, кайгыда да, шатлыкта да җырлаган. Кичке уеннарда, җыеннарда, туйларда Муллаш кешеләре төйдереп биюләре, моңлы җырлары, күңелне күтәрүче такмаклары белән тирә-як авылларда дан казанган. «Пышнылар керте, әйтә уенны пашлаек», – дип аларны күтеп алганнар.

Борынгы истәлекләрдә сакланып калган җыеннар, боз озату йолалары, себер халкына гына хас булган туй мәҗлесләрендә башкарылган җырлар-такмаклар һаман да халык күңелендә саклана.

Безнең авыл кешеләренең тагын бер үзенчәлеге бар. Элек-электән муллашлылар кунакны ачык йөз, хөрмәт белән кабул иткән һәм бүген дә кунакчыллыкларын җуймаганнар. Ачлык елларында да халыкның төп шөгыле балыкчылык һәм аучылык булганга, табынга һәрвакыт төп ризык балык куела. Вак балыкларны эшкәртеп, кунак сыйлаганнар. Шуның өчен тирә-якта авыл халкының кушаматы – «нергеләр». Себер татар телендә вак балыкны «нерге» дип әйтәләр. Хәтта шул чорда Муллашта үткәрелгән ярәшү, туй йоласын «Нерге туй» дип атаганнар. Бу йолалар хәзер фольклор коллективлары тарафыннан авыл сәхнәсендә дә күрсәтелә.

Муллашлылар үзләре дә кунакка йөрергә яраткан. XX гасырның 50–60 нчы елларында безнең тирәдә шундый гадәт яшәгән – ике авыл халкы бер-берсенә кунакка йөрешкән. Чана юлы төшкәч, гадәттәгечә, Октябрь һәм Яңа ел бәйрәмнәрендә, берничә гаилә атлы чаналарда олы туннар, чана шәлләр ябынып, бала-чагалары белән берничә көнгә кунак-

ка киткән. Бу гадәт Муллаштан (Төмән районы) утыз чакрым ераклыкта урнашкан Кулавыл (Ялутор районы) халкы арасында булган. Мәсәлән, Октябрь бәйрәменә муллашлылар кунакка барса, алар Яңа елга кулавылларны кунакка чакырып кайткан. Токым зур, туганнар күп булу сәбәпле, кунаклар берничә өйдә кунак ителә. Хәтта, юллар бозылса, бер атналап та кунып ята алганнар. Кабул иткән авыл кешеләре чиратлашып, бер-берсеннән килгән кунакларны талашып, үзләренә алып кайтканнар. Кунак киләсе көнне, халык көнозын аларны көткән. Яр башында гармуннарда уйнап, җырлап каршы алырга чыкканнар. Шулай итеп алар дуслашканнар, туганнашканнар, кияү-килен төшергәннәр.

Өстә әйтеп үткәнчә, 1924 елда мәчет бинасында китапханә, күңел ачу урыны барлыкка килә. Мәдәният өлкәсендә якты эз калдырган шәхесләребез халык күңелендә һаман саклана. Сугыштан соңгы елларда клуб мөдире булып Ярмухаметов Тачигали эшли. Ул бу өлкәдә бик актив эшчәнлек алып барган кеше. Аның ярдәме белән яшьләр төрле спектакльләр, концертлар куя. Китапханә, агитаторлык эшен дә алып бара ул. 1960 нчы елларда мәдәният өлкәсендә күп көч куйган, оештыру сәләтенә ия булган, кешеләргә игътибарлы, мөлаем йөзле авылдашларыбызның берсе – Уразумбетов Имәгат Габделхак улы. Ул үзенең бөтен гомерен, талантын мәдәниятка багышлаган шәхес. Җор телле, матур кыяфәтле бу абыйны «артистларга тиң кеше иде», – дип искә ала авылдашлар.

Муллашта ун ел дәвамында «Пышны» үзешчән фольклор ансамбле иҗат итә. Аларның репертуарында себер татарларына гына хас булган төйдереп бию алымнары, мәҗлес җырлары, такмаклар зур урын алып тора. Бу коллективның чыгышын авылда гына түгел, Бөтенроссия күләмендә үткәрелә торган чараларда да алкышлап каршы алалар. Ансамбльнең үзенчәлеге шунда – элекке ата-бабалардан калган төйдереп бию үрнәкләрен оста итеп башкаралар һәм ансамбльне ирле-хатынлы парлар тәшкил итә: Бабшановлар, Хәлиуллиннар, Уразумбетовлар, Йосуповлар һ.б.

Йомгаклау

Муллашның елдан-ел матурая баруына сокланасың. Авыл халкы бай тормышта ата-бабалары яшәгән мохитне саклап, ныклы нигезгә берегеп яши. Авылдан яшьләр читкә бик китми. Алар йортларны да хәзер югары зәвык белән төзергә тырышалар. Зур, матур йортлар, чиста урамнар, ике катлы мәктәп, балалар бакчасы, яңа салынган медпункт, администрация бинасы, мәдәният йорты, спортзал, китапханә, өч кибет, газ, телефон – болар барысы да халыкның уңганлыгын һәм бай яшәвен күрсәтә.

Бүген Муллашта барысы 953 кеше яши. Күбесе – татарлар. Соңгы елларда күчеп килүче башка милләт кешеләре белән авыл зурая һәм үсә. Авыл үсешенә күп көч куйган Авыл советы рәисләрен дә әйтеп үтик:

Хәлиуллин Мөхәметсабир Сабур улы (1985–1991).

Нәҗметдинов Раян Минеган улы (1991–2001).

Нәҗметдинова Тәския Исәт кызы (2001–2005).

Йосыпова Тәския Вәлмөхәмәт кызы (2005–2008).

Нәҗметдинов Дамир Минеган улы (2009–2014)

2014 елдан бүгенгә кадәр Муллаш авылының аминистрация рәисе Хөсаинова Таңсылу Мөхәммәдсафа кызы. Аңа эшендә зур уңышлар, авылда тынычлык, матур тормыш теләп калабыз.

Әдәбият һәм чыганаклар

1. Бабшанов М.М. Шәхси архивы.
2. Гарифуллин И.Б. Ислам в истории и культуре Тюменского края (в документах и материалах) / автор-составитель И.Б. Гарифуллин. Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2004. – 174 с.
3. ГАТО (Тюмень) Ф. И 329. Оп. 2. Д. 54.
4. ГАТО (Тюмень) Ф. И 10. Оп. 1. Д. 632.
5. ГАТО (Тюмень) Ф. И 47. Оп. 1. Д. 4982.
6. ГАТО (Тюмень) Ф. И 47. Оп. 1. Д. 885.
7. ГАТО (Тюмень) Ф. И 7а. Оп. 2. Д. 329.
8. Зиннәтуллина Ф.М. Шәхси архивы.
9. Ислаев Ф.Г. Авыл тарихын хәзерләү өлкәсендә аерым методик киңәшләр // Туган жир. № 1. Казан. – 2018. – 46–53 бб.
10. Кабдулвахитов К. По следам Тюменских шейхов. Историческое расследование. Тюмень. – 2005. – 240 с.
11. Самигуллин Р.И. Шәхси архивы.

Альмира Гумерова (Сажина)

АК КУЛЬ

(Страницы истории деревни Дулепина Ярковского района Тюменской области)

Посвящается нашим предкам – основателям деревни Ак Куль.

В 1906 г. началась аграрная реформа Столыпина. Страна столкнулась с массовыми народными волнениями, в ходе которых стало абсолютно очевидно, что народ не желает жить по-прежнему. Политические, а также экономические события, побудили Петра Аркадьевича Столыпина начать проводить реформы.

9 ноября 1906 г. Правительство Российской империи издало указ, который позволял крестьянам свободно выходить из общины. Выход из общины был бесплатным. При этом крестьянин сохранял за собой все свое имущество, а также земли, которые были ему выделены. Началось переселение крестьян за Урал, в Сибирь. В 1911 г. 12 семей из д. Нижняя Каменка и с. Елховое Казанской губернии (эти населенные пункты сейчас относятся к Татарстану), собрав свои семьи, скарб и скотину, направились в далекую и доселе им неизвестную Сибирь. В царской России были созданы переселенческие пункты. Первые переселенцы, по словам потомков основателей деревни Ак Куль, это Юнус Резванов, Гильман Гильманов, Хасан Мингулов, Сибгатулла Гатаулин, Лутигулла Гайнуллин и Мустафа Зайнуллин. Об этом пишут историки супруги Г.Т. Бакиева, Ю.Н. Квашнин в своей статье «Поволжские татары в Западной Сибири: особенности расселения и этнокультурного развития».

Остановились между двух рек, Турой и Тоболом, в сосновом бору. По рассказам наших дедушек и бабушек, тетушек и дядюшек, казанские татары направили в далекую Сибирь разведчиков и должны были поселиться в Куль авыл Ялуторовского района. Но когда они с семьями прибыли в деревню, то оказалось, что земли для них маловато. Они не стали останавливаться, дошли до деревни сибирских татар Новоатьялово и углубились дальше в таежный лес. Думаю, что не хотели конфликтов с местным населением, да и пришли они за большими землями. Сначала первые переселенцы поселились в километрах пяти от нынешней деревни Ак Куль. Наши предки искали места рядом с водой, чтобы и луга были рядом, ведь они приехали не только с семьями, но и со своим домашним скотом.

В первый год прямо в лесу срубили дома-землянки, так и ушли в зимовку. Ныне живущая Миннинур тятяй рассказывала, что в первую зиму

переселенцы потеряли несколько своих сородичей. Потом случилась история, которая передается из поколения в поколение. Коровы ушли пастись в лес и пропали. Юнус Резванов, один из первых переселенцев, пошел искать пропавших коров и вышел на берег большого и красивого озера (почти 6 км в длину), с одной стороны, окруженного сосновым бором, а с другой – березовыми рощами. Именно это озеро потом переселенцы назвали Ак Куль и перебрались все вместе к озеру, чтобы основать деревню, ставшей малой Родиной сотен земляков.

Ак Куль на карте Тюменской области найти непросто, затерялась маленькая деревня среди лесов и болот. Тюменцам больше известно село Покровское. Село Покровское известно всему миру как родина Григория Распутина, который в начале XX в. уже сблизился с царской семьей и подолгу жил в Петербурге, но он часто приезжал в родное село. Если перебраться через Туру, то до Ак Куля (Дулепина) 12 км пешком от с. Покровское.

На этой фотографии 1912 г. село Покровское. Фото сделано известным русским фотографом Прокудиным-Горским. Сергей Михайлович – русский фотограф, химик (ученик Менделеева), изобретатель, издатель, педагог и общественный деятель, член Императорского Русского географического, Императорского Русского технического и Русского фотографического обществ. Внёс значительный вклад в развитие фотографии и кинематографии. Пионер цветной фотографии в России, создатель «Коллекции достопримечательностей Российской империи».

Помимо того, что в Покровском родился один из самых загадочных персонажей российской истории – Г. Распутин, через это же село пролегла

так называемая «русская Голгофа», и лошадей, на которых везли семью к месту казни, перепрягали прямо возле дома Распутина. В советские времена в доме Распутина в с. Покровское была школа, куда ходили учиться и дулепинские ребятишки. К 1916-му, как раз в год смерти Распутина, жители Ак Куль построили мечеть. Г. Распутина старики деревни Дулепина вспоминали добром: «Хороший мужик был Григорий Ефимович, ничего о нем плохого сказать не можем». И то правда. Помог он казанским татарам – переселенцам с постройкой мечети, дал денег на покупку сорока метров сукна.

Дом Г. Распутина.

Прибыли переселенцы в Тобольскую губернию, как уже говорилось, из дер. Нижняя Каменка и с. Елховое. Нижняя Каменка в те годы входила в Кутеминскую волость Чистопольского уезда Казанской губернии. Первые письменные свидетельства о Нижней Каменке, как о поселении, относятся к 70-м гг. XVIII столетия: в 1773 г. здесь проживало 137 ревизских душ служилых татар и 15 душ крещеных татар, т.е. численность общего населения было примерно 300 человек. По числу служилых, т.е. военных людей, это было самое крупное поселение в округе. Эта часть служилых татар пришла с Поволжья. До 1860-х гг. жители относились к категории государственных крестьян. Занимались земледелием и разведением скота. В начале XX в. в д. Нижняя Каменка функционировали 3 мечети, 1 мектебе, 1 мельница, 1 крупообдирка, 3 лавки. В этот период земельный надел сельской общины составлял 1829 десятин. Деревня входила в Кутеминскую волость Чистопольского уезда Казанской губер-

нии до 1920 г. С 1920 г. – в составе Чистопольского кантона Татарской АССР. С 10.08.1930 г. д. Нижняя Каменка – это райцентр Первомайского района, потом с 01.02.1963 г. она относилась к Лениногорскому району, а с 12.01.1965 г. в составе Черемшанского района ТАССР.

Село Елховое Ерсубайкинской волости Мензелинского уезда Оренбургской губернии существует со времен 1–10 ревизий. В переписной книге Зюрейской дороги Казанского уезда 1748 г. названы люди, которые «перешед поселились в Казанского уезда по Ногайской дороге в Кулметкиной сотне в деревне Елховой».

По сведениям 1782 г., в д. Старый Багряж (в источнике – «Махмутовой Елхово озеро Баряш тож», «Старый Баряшь») насчитывалось 155 душ мужского пола «приписных к Адмиралтейству мурз и татар» и 44 «ясашные старокрещенные и новокрещенные чуваши». Деревня находилась в Мензелинском «округе» Уфимского наместничества. С легкой руки русских землемеров пошло и распространилось название Ольхово-Елхово. Деревня расположена на лугу – в окружении холмов с ольховыми деревьями. В начале XIX столетия д. Старый Баряж и Нижнее Абдулово относились к Ерсубайкинской волости Мензелинского уезда Оренбургской губернии.

В 1931 г. в д. Ак Куль был организован колхоз имени Мулланура Вахитова, жители деревни обрабатывали тогда 155 га пашни. Работа спорилась, потому что татары и мишари работы не боялись, у себя на подворье ставили до 100 тонн сена, держали по 3–4 коровы, лошадей и овец. Не прошла стороной Ак Куль и Великая Отечественная война. 26 человек было призвано в годы войны из д. Дулепина (Ак Куль):

1. Аллеев Шаяхмет, 1925 г.р.
2. Махмутов Ишмухамет, 1915 г.р.
3. Назыров Валиулла, 1924 г.р.
4. Назыров Нифтах, ?
5. Тагитомиров Кашил, 1893 г.р.
6. Халиков Фазыл, 1884 г.р.
7. Гизатулллин Хабибула, ?
8. Гатаулин Ахматулла Сибгатауллович, ?
9. Гильманов Амирлигизим, ?
10. Гамзатуллин Хата Була, ?
11. Каримов Халим Каримович, ?
12. Каримов Хаким, ?
13. Мухаметов Сапалитдин, ?
14. Тагиров Сахабутдин, ?
15. Хабибулин Заки Софиевич, ?

16. Гайнулин Абубакир Мутыпович, 1914 г.р.
17. Гайнулин Назидулла Мутыпович, 1918 г.р.
18. Гайсин Ассадула Гатауллович, 29.09.1924 г.р.
19. Ярмухаметов Зайнулла Сагидуллович, 1906 г.р.
20. Давлятчин Вафир Давлятович, 1910 г.р.
21. Гильманов Амир, 1924 г.р.
22. Гайсин Гатаулла Гайсумович, 1902 г.р.
23. Хасанов Ибрагим Хасанович, 1906 г.р.
24. Мухаметчин Давлятша, 1906 г.р.
25. Гильманов Мингалим, 1926 г.р.
26. Зайнулин Рахимжан, 1910 г.р.

Живыми вернулись с войны 11 односельчан:
1. Гайнулин Назидулла, 1918 г.р.
2. Гайнулин Абубакир, 1914 г.р.
3. Гайсин Ассадула Гатауллович, 29.09.1924 г.р.
4. Ярмухаметов Зайнулла Сагидуллович, 1906 г.р.
5. Давлятчин Вафир Давлятович, 1910 г.р.
6. Гильманов Амир, 1924 г.р.
7. Гайсин Гатаулла Гайсумович, 1902 г.р.
8. Хасанов Ибрагим Хасанович, 1902 г.р.
9. Мухаметчин Давлятша, 1906 г.р.
10. Гильманов Мингалим, 1926 г.р.
11. Зайнулин Рахимжан, 1910 г.р.

Те, кто остались в деревне, приближали Великую Победу на трудовом фронте:
1. Тагиров Закир Сигапутдинович, 29.10.1931 г.р.
2. Гайсин Ассадула Гатауллович, 16.01.1925 г.р.
3. Николаева Мария Макаровна, 29.07.1924 г.р.
4. Чекбарова Зейнаб Сафуловна, 12.08.1912 г.р.
5. Мустафина Мамура, 1921 г.р.
6. Экимеев Шайхулла Сабирзянович, 06.07.1931 г.р.
7. Мустафина Машура, 1921 г.р.
8. Камалова Зайтуна, 10.05.1912 г.р.
9. Минибаев Закир Шарипович, 05.10.1929 г.р.
10. Гайсина Минруй Салаховна, 23.09.1918 г.р.
11. Минибаева Фатыма Ибрагимовна, 03.01.1929 г.р.
12. Гильманова Гульсум Мингатовна, 10.02.1930 г.р.
13. Гизатулина Хадия Ахметзяновна, 08.03.1928 г.р.
14. Мустафина Хатира Ибрагимовна, 26.05.1932 г.р.

15. Мустафин Махмут Сафиуллович, 20.03.1932 г.р.
16. Гайсин М.Г., ?
17. Гильманова Фариха Ахметовна, ?
18. Гайсина Нахима Тахаутдиновна, 12.07.1935 г.р.

Среди основателей д. Ак Куль были мои прадедушки: Мингулов Хасан Мингул углы, Гатаулин Сибгатулла Гатаулла углы. Когда они приехали осваивать Сибирь, моему дедушке, Хасанову Ибрагиму Хасановичу, было пять лет. Он родился 9 февраля 1906 г. в Казанской губернии. Уже в Сибири Ибрагим закончил медресе в д. Новоатьялово Ялуторовского района. Знал арабский, татарский и русский языки. В разные годы дедушка возглавлял колхоз, работал лесником, прошел сложный военный путь в Великой Отечественной войне. После немецкого фронта был направлен на японский и вернулся домой только в 1947 г. Его жена Салима (в девичестве – Гатаулина) ждала мужа с шестью детьми. Ей в начале войны исполнилось всего 32 года.

Дедушка женился на моей бабушке в 1925 г., бабушке тогда было – 16, а дедушке – 19 лет. Бабушка смеялась и говорила, что дедушка ее выбрал потому, что она была очень работящая. И то правда, она вышла замуж, ей досталось огромное хозяйство, приходилось доить двенадцать коров.

В браке у Хасановых родились десять детей (Амина, Фатима, Хатира, Исмагил, Юсуп, Анвар, Галия, Галима, Рашида, Рамазан) и еще один ребенок – Гайша, был удочерен Хасановыми. Прожили вместе Ибрагим и Салима почти 70 лет. Дедушка с бабушкой умерли, как в сказке, почти в один день: 4 ноября 2003 г. не стало бабушки, а 18 ноября того же года ушел в иной мир за своей красавицей ее преданный муж. Сегодня родословная Хасанова Ибрагима насчитывает три поколения предков и пять поколений потомков. Род Хасановых насчитывает более 200 человек. Пусть ветви этого достойного рода цветут на радость людям.

Истинная жизнь вечна. Она не прекращается с уходом человека из этого мира, а продолжается в жизни его потомков, в событиях, которые происходят в настоящем мире.

З.С. Сайдуллина

О СОЗДАНИИ СИБИРСКО-ТАТАРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В СЕЛЕ ТУКУЗ

Аннотация: *Статья посвящена созданию сибирско-татарского этнографического музея в с. Тукуз Вагайского района Тюменской области. Музей создан в 2014 г. силами работников сельского Дома культуры. В 2021 г. под музей выделено списанное здание без электричества, отопления и ограждения. В фонде музея сегодня насчитывается около 2000 экспонатов.*

Ключевые слова: *сибирско-татарский музей, этнографический музей, экспонаты, лодка (долбленка), лодка (пуницэ), этнокультурные процессы, аймаклар, фольклорный материал, затмение, территория.*

В территорию Тукузского сельского поселения входят три деревни: Тукуз, Малый Уват, Лямчай, здесь проживает 1160 человек. Очень многих интересуют необычные названия татарских деревень. Из уст в уста передаются красивые предания, сложено немало легенд о названиях самих деревень и аймаков в них. Над сбором материалов об истории сельского поселения занимаются дети старших классов в краеведческом кружке «Истоки» под руководством руководителя кружковой работы при СДК З.С. Сайдуллиной. Нами уже изучены этнокультурные процессы в деревне Малый Уват (аймаклар) и теория возникновения названия деревни.

В с. Тукуз в 2017 г. построили новую двухэтажную школу, есть новый фельдшерско-акушерский пункт, который введен в эксплуатацию в 2020 г. Работает сельский Дом культуры, имеются шесть магазинов и вполне проходимые дороги. Народ в селе промышляет сбором дикоросов, есть частные пилорамы. У каждого селянина имеется приусадебное хозяйство, где выращивают овощи для собственного употребления. Особое место занимает рыболовство, есть рыболовецкие артели. Это само по себе отдельное искусство, очень интересное и увлекательное занятие.

В селе очень много рукодельниц и сказителей старины. В 2019 г., по собранным мною фольклорным материалам, издана первая книга пословиц и поговорок сибирских татар («Себер-татар халык авыз иҗаты»), проживающих на территории Тукузского сельского поселения. Книга адресована изучающим фольклор сибирских татар, студентам и учащимся, учителям, любителям устного народного творчества.

Сибирско-татарский музей в с. Тукуз находится в самом центре села, чуть ли не на перекрестке семи дорог, рядом с административным зда-

нием, здесь же находятся отделы бухалтерии и соцзащиты, место далеко необделенное вниманием народа. Рядом находится парк Победы, где проводятся митинги и парады в честь Дня Победы, есть обелиск павшим в годы Великой Отечественной войны и зона отдыха. В летнее время очень много иногородних земляков, приезжающих на отдых в родные края. Едут все, кого манят родные просторы, кому не дает покоя ностальгия по отчему дому, по реке Агитке, где с малых лет находили прохладительную влагу для спасения от жары и зноя, где каждый выходец из села жаждет выпить глоток ароматного чая из воды родной реки. И река у нас не всегда спокойная, бывает и она выходит из себя – из своих берегов. Вот тогда она беспощадна, по самые крыши уходят дома под воду, через месяц как ни в чем не бывало, вода уходит, река входит в свое русло, люди начинают потихоньку приходить в себя и наводить порядок. Народ никуда не уходит, восстанавливает свое имущество, укрепляет свои усадьбы (имарат) и заново начинает жить в обновленных домах. Есть, конечно, отдельные семьи, которые покинули село, вот они-то и будут нашими потенциальными туристами.

Символическое открытие музея при сельском Доме культуры состоялось 20 июля 2014 г. В то время насчитывалось всего 500 экспонатов. За семь лет работы в фонде музея насчитывается уже около 2000 экспонатов. К сибирско-татарскому этнографическому музею присоединился школьный музейный уголок, который был собран усилиями учительницы младших классов Мухаматуллиной Нафихи Хисмовны. Хочу выразить огромную признательность директору Тукузской СОШ В.А. Ибукову за объединение наших фондов.

Музей в глубинке – это больше, чем музей! Татарское село – основной очаг истории и культуры сибирско-татарского народа, здесь еще можно восстановить прошлый и позапрошлый век путем сбора старинных вещей и материалов, собранных у жителей окрестных сёл и деревень. Нужно превратить сибирско-татарский этнографический музей в селе Тукуз в популярный туристический центр, организовать экскурсионные туры по истории и культуре сибирско-татарского народа. На территории музейного комплекса планируется установить галерею фотографий ветеранов Великой Отечественной войны «Бессмертный полк», где каждый желающий мог бы посадить клумбу, компактный кустарник в честь своего героя – победителя и ухаживать за зелёными насаждениями.

Также планируется выложить на улице из самолепных кирпичей (пук кирпеч) татарскую печь для выпекания хлеба, установить под навесом сани, сани-волокуши, арбу, лодку (долбленку), лодку (пуницэ).

Что мы имеем на данный момент?

– Списанное здание (Аллаһка шөкер): неотапливаемое помещение без электричества и без ограждения;

– 2000 экспонатов.

В Вагайском районе многие знают, в т.ч. руководство администрации, что в селе Тукуз есть музей. Народ загорелся моей идеей, помогают пополнять фонд музея, каждый день кто-то что-то несёт.

З.А. Тычинских, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН, взяла музей под контроль, помогает советами, сделали полный опись экспонатов, завели инвентарную книгу.

Каждый год составляется план работы музея, который выполняется совместно с сельским Домом культуры. Также проводятся конкурсы, викторины, выездные выставки, тематические вечера, беседы и уроки, встречи с интересными людьми, ведется работа с первичной ветеранской организацией.

Музей не должен быть бесхозным. Я считаю, что это достояние государства!

Р.К. Бакиева

САУСКАН АВЫЛЫ ТАРИХЫ

Авыл тарихы XVI нчы гасырлардан башлана. Ул Игәй елгасының (хәзер Сумкинога керә торган су юлы) тамагы буенда һәм Иртыш елгасы янында урнашкан.

Авылда өч урам һәм дистәләгән тыкрык; йөзләгән хуҗалык, өч кибет, мәдрәсә, башлангыч гарәп мәктәбе, шәкертләр өчен торак йорт, мәчет, табиб йорты (медпункт) булган. Авыл төрле яктан урманлык белән чорналган. Көнчыгышка таба күл, көньяктан киң болыннар, көнбатыш һәм төньяктан елгалар белән әйләндерелгән.

Саусканнан ерак түгел Игәй, Ишәй, Шөлген (Тачимово), Аркуль, 3–4 чакрым ераклыкта Чана Уба авыллары, аннан ераграк Каш Бәргәр, Бәргәр, Комарау, Кызылбай, Ханавыл (Араповоз), Пушнаш һ.б. рус авыллары урнашкан. Мәдрәсәгә укырга шәкертләр шул авыллардан, хәтта Өстамактан да килгән. Ә мөгаллимнәр Казан тирәсеннән, Мәккәдән, Мәдинә якларыннан булган.

Саускан авылында токым-токым булып Муратовлар (нәселләреннән хәзер Сумкинода, Тоболда яшәүчеләр бар), Алеевлар (Маслауда), Кәримовлар, Тухтабаевлар, Курмантаевлар, Бакиевлар, Янишевлар, Исхаковлар, Әминовлар, Суючевлар һәм Урамаевлар яшәгән. Халык балыкчылык, терлекчелек, аучылык, игенчелек, җиләк-җимеш җыю, күн эшкәртү, ат җигү җиһазлары тегү, сәүдә эше белән шөгыльләнгән. Авыл сәүдәгәрләре аучылардан кешмал җыеп, балык, күн туплап чана юлы төшү белән ерак сәфәргә Ирбит ярминкәсенә юл алганнар. Йөзләгән юлаучы авыллары белән сәфәр чыгып, икенче кышны гына әйләнеп кайтканнар. Кайберләре Түбән Новгородка кадәр барып җиткән. Ә сәяхәттән аяк киемнәре, савыт-саба, кием-салым, келәм-шәлләр һәм башка тормыш кирәк-яраклары алып кайтканнар. Авыл бай, халкы мул яшәгән.

Еллар үтү белән авыл төрле тарихи вакыйгаларны һәм үзгәрешләрне кичерде. Мәсәлән, Ермак явын...

Шулай да авылда тормыш чал Иртыш кебек ага торды. Аннан Беренче империалистик сугыш, Октябрь революциясе дулкыннары, Граждан нар сугышы, колхозлашу (коллективизация). Бөек Ватан сугышы да читләтеп үтмәде (монысы аерым зур тема). Совет власте кергәч, байтак кеше кызыллардан куркып Симәйгә (Семипалатинск), Омскига, Карагандага, Үзбәкстан ягына, Төркиягә качты.

Бөек Ватан сугышы башлангач, ирләр фронтка алына, авылда хатын-кызлар, бала-чагалар, карт-корылар, ятимнәр кала. Күпләр ачлыктан

үлә. Оештырылган колхоз һәм халкы бөлгенлеккә төшә. Сугыштан соң кайткан авыл кешеләре, бәхет эзләп, төрле сәбәпләр белән Тоболга, Сумкинога, Омскига, Петропавловскига, Карагандага, Казахстанга китә.

1968 елда колхоз бетерелү белән авыл халкы тәмам тарала. Саускан белән бер рәттән Игәй, Ишәй, Каш Бәрсәр, Шөлген, Аркуль, соңрак Комарау, Кызылбай, Татар Ябалак авыллары да бетә. Хәзер Саускан авылы исеме җырда гына калды, дияргә була.

«Саускан, Саускан, сөекле җирем,
Киң болыннарың, елгаларың,
Елмаялар иртәләрен кояш нурында...
Минем җирем бик киң, зур,
Әгәр санаемнан атсам,
Яңгырап очар ерак җирләргә».

XVI гасырларда Тубыл тирәсендә күп милләтләр – самоедлар, ненецлар, остяклар, хантлар, мансилар, себер татарлары һ.б. Иртеш һәм Тубыл елгалары буйлап яшәгән.

Себер татарларының үз дәүләте – Себер ханлыгы булган. Баш шәһәре (каласы) Кышлак-Искер дип аталган. Иртеш елгасының уң як ярында (хәзерге Тобольскидан 17 чакрымнар ераклыкта) урнашкан ул. Яр өстендә өйләр, алачыклар, ярдан ерактарак күп өйләр, каралты-куралар булган. Ерактан манара күренеп торган. Бу Себер дәүләтенең башкаласы – Искер. Анда аксөякләр – хан үзе, хатыны, кенәзләре, ханның туганнары, якыннары, сукбайлары, дин башлыклары, сугышчылары яшәгән. Ханлыкның икенче өлеше Сүзге тавында урнашкан була. Гүзәл сарайда, биек бүрәнәдән салынган коймалар эчендә ханның яраткан сөйкемле хатыны Сүзге яшәгән. Саускан авылы менә шул торага буйсынган.

Урыс хакимияте урнаштырылгач, халык ясак түләгән.

Табигый байлыкка бай булган җирләр һаман урыслар тарфыннан яулап алына. Бөтен Иртыш-Тобол буйларын урыслар сәүдә эше белән биләп ала һәм шул җирләрдә үзләре теләгәнчә хуҗа булалар.

1563 ел. Бохара ханының улы Күчем нугай, үзбәк, башкорт отрядлары белән Кышлакны ала. Хакимиятне ныгыту өчен Бохарадан белемле кешеләрне, галимнәрне, әүлияләрне, сугышчыларын чакырта.

Бәхеткә, Күчем хан урнашкач, Мәскәү белән Кышлак арасында элемтә кими, ул кеш-мал ясагын түләми башлый. Себер дәүләте өчен төрле киртәләр куела. Урал һәм Азия ягыннан сузылган юлларга (Татар Вагай һәм Төмән) заставалар куела. Дәүләтнең законнары, гореф-гадәтләре урнаштырыла. Мәсәлән, җинаятьчеләрне – кеше үтерүчеләрне, хатын-кызны талаучыларны, юлбасарларны, каракларны, дәүләткә хыянәт

итүчеләрне үлем җәзасына хөкем иткәннәр. Җәза барлык халык алдында мәйданда үткәрелгән.

Кышлакка Урта Азиядән, Кытайдан, рус патшалыгыннан сәүдәгәрләр юл алган. Шул чорда сөннәткә утырту көчләп кертелгән. Шул йола себер татарларына әкренләп керә килә, сөннәтне изге, саваплы эш дип аңлатканнар, баш тарткан кешеләрне, «кяферлек» белән куркытып, авылдан куганнар. Бал әчетеп эчү тыелган. Ислам дине керү белән Коръән китаплары таралган, дин буенча аракыдан ерак булырга кушылган.

Күчем хан батыр пәхлеваннарны үзенә тән сакчылары итеп алган. Хан күңелле мәҗлесләр дә үткәргән. Саубуллашканда: «Син – атабыз, йөрәгебез, башыбыз, күз өстендә кашыбыз», – дигәннәр. Күчем йортында яхшы хезмәт иткәне өчен Мамыш батырга морза (мырза) дәрәҗәсен бирәләр. Мамышның ике хатыны була. Олы хатыныннан – дүрт бала. Яшь хатыныннан – берәү. Мамыш төпчек малаена Саус дип исем куша. Ул аны бик яраткан, иркәләгән. Кыйммәтле киемнәр, кораллар, юртак атлар бүләк иткән, ә агалары моңа көнләшкәннәр. Сауcның әнисе чирләп үлеп китә. Ятим баланы Мамыш тагын да күбрәк ярата, ә агалары, көнләшеп, Саусны адаштыралар. Сауcның югалуына 4 көн булгач, Мамыш кардәшләренә, балаларына аны эзләргә куша. Ә Саус юл эзләп, арып-талып бер атна буе авылга юл тапмагач, йончып бетә, аңын югалтып, агач төбенә егыла. Бәхетенә, аны, Урта Азиядән килә торган кәрванчылар таба. Кәрван хуҗасы: «Бу малай кайчан да булса файдалы кеше булыр, йә угыл итәрбез», – дип үзләре белән ала.

Еллар уза, малай шук, таза булып үсә. Хуҗа-бай аңа ягымлы була, сөеп карый. Хуҗа-байның Затлы-Хәян исемле бик матур кызы белән Саус арасында мәхәббәт хисләре туа. Саус мәхәббәт хисен тыярга тырыша. Ул: «Хуҗа миңа шундый рәхәт тормыш бирде, Алла сакласын», – ди. Тик ике йөрәкнең хисләре бер дә сүнмәс булып кабына. Шул арада бай хуҗа (кызның әтисе) үлә. Аның ел ашын үткәргәч, яшьләр, туй үткәреп, кавышалар. Саус иген чәчтерә, авыл халкыннан да сатып ала, аннан, ачлык килгәч, ике бәясенә сата, байый.

Көннәрдән беркөнне Сауcның дүрт абыйсы иген алырга килә һәм ашлык төяп кайтып китәләр. Икенче ел тагын киләләр. Саус бу юлы үзен таныта, тегеләр аның алдында тез чүгәләр. Саус аларны гафу итә, инде әтиләрен алып килергә куша. Атасына бүләк итеп алтын ефәк белән чигелгән камзул, кеш малдан тегелгән бишмәт, төрле-төсле тукымалар, көмеш-алтын акчалар җибәрә.

Саус авыл халкына да, тирә-күршеләргә дә ярдәм итәргә тырыша. Ярлыларга әйберне бушлай тарата. Аның бу эшләре, ниһаять, Күчем патшага барып җитә, ул аны үз йортына чакыра. Саус каушап кала, куркуга

төшә, бүреген салып, хан алдында тезләнә. «Мин сине, Саус морза, сөйләшер өчен чакырдым. Яхшы, игелекле, ярдәмнәр күрсәтәсең икән минем халкыма. Рәхмәт сиңа, бу эшең өчен. Мин сиңа бу яхшылыгың өчен хан дәрәҗәсен бирәм», – диде. Хан:

Атың кем?

Мамыш батыр.

Ярар, китә бар, – диде Күчем хан.

Шулай итеп, Саус Кышлак йортыннан хан булып чыкты. Шул көннән башлап аны «Саус хан» дип йөртә башлыйлар. Саус белән хатыны Затлы-Хәян җиде бала үстерәләр. Авылда алар токымы зурайганнан-зурая. Барлык эшләрне башкарды Хезмәт-түрәсе, Затлы-Хәян бернәрсәгә дә катнашмады.

Көннәрдән беркөнне, Саус авырый башлый, саргаеп китә, хатыны кулыннан килгәнчә төрлечә дәвалады, ләкин Саус терелмәде – дөнья куйды. Бер төн эчендә Затлы-Хәян танымаслык булып үзгәрде, чәчләре көмешләнеп, күз буйларына җыерчыклар сузылды. Язмыш ике йөрәкне аерды. Саус дөнья куйгач, авыл аксакаллары яхшы эшләре өчен авылга Саусхан исемен кушалар. Бара-тора авыл исемен, заманасына карап, Саускан дип йөртә башлыйлар.

Иртыш суы корымый, Саус йортының тамыры да корымаган. Затлы-Хәянгә үз көченә, үзе торган йортка гына сыенырга калды. Затлы-Хәяннең өч улы үз көнен үзләре күрә. Янындагы ике улы – Мухардин һәм Мокамайга үзе теге дөньяга киткәнче, Саусы, мул итеп калдырган җир биләмәләрен бүлеп бирергә кирәк, дип саный. Ике баласы авырып үлә. Балалар хезмәт тәрбиясендә үсә. Затлы-Хәян буш вакыты булган саен Иртыш буена төшә. Беренче мәртәбә Саусы белән кавышуларын искә төшереп, күңеле нечкәрә, ләкин күз яшьләрен авыл халкына күрсәтми ул.

З.И. Фазылова

ЛЕГЕНДА О ЗАНКЕРЕ-МАНКЕРЕ ТОБОЛЬСКОГО ЗАБОЛОТЬЯ

У каждой деревни есть свои легенды. В нашей сибирско-татарской деревне Ачиры в Заболотье Тобольского района их тоже немало. Местные жители практически все предания воспринимают как быль, потому что каждая из них связана с конкретным географическим объектом.

д. Ачиры.

Сегодня я хочу вас познакомить с одной из легенд «заболотных татар» Ачирского сельского поселения – «Сәңкер-Мәңкер». В 2004 г. она включена в приложение монографии Р.С. Барсуковой «Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении», жительницы данной деревни. Продублирована в третьем томе антологии «Сибирские татары» Ф.Ю. Юсупова [Юсупов: 2017]. Освещена в научных работах тобольских краеведов З.А. Тычинских и Г.Т. Бакиевой [Тычинских: 2016; Бакиева: 2023].

А я хочу рассказать легенду с позиции ее носителя, которая с детства воспитана на этих историях. Самое первое, когда спрашиваешь местного жителя о Сәңкер-Мәңкер, все говорят о высоком росте героев легенды. Рассказывают, как братья выкопали речку, пока закипал чайник. Охотники говорят о большой поляне недалеко от слияния рек Алымки и Иземетьки, месте, где похоронены братья.

Начнем с краткой версии легенды. «Давным-давно в нашей деревне жили два брата – Сәңкер и Мәңкер. Они были очень сильные и высокого роста. Сәңкер жил в двадцати километрах от Ачир вниз по течению, в Төңете, а Мәңкер в двадцати километрах от Ачир вверх по течению в

Камгуле. Они были такие высокие, что могли разговаривать друг с другом, когда один стоял в Тунете, а другой – в Камгуле. Они могли в один шаг перешагнуть реку.

Однажды младший брат говорит старшему, что пришла война. Это была война за религию, за крещение. Братья не пустили рать в деревню дальше реки, они завалили русло деревьями. Во время этой войны застрелили жену старшего брата. Они воевали, потому что не были согласны с крещением. Победили. Прогнали врагов.

После этого долго не возвращались, но позднее снова вернулись. В это время у братьев были ружья, они снова победили.

Недалеко от Тунета есть могила Сәңкер-Мәңкера. Их могила большая, занимает большую поляну на возвышении» [Барсукова: 2004. С. 156].

По записанным этнологом З.А. Тычинских от информанта Мурзаева Шигапа Тухтасыновича данным, в легенде уточняется, что два брата – Сангыр и Мангыр – после падения своего ханства пришли в Сибирь на службу хану Кучуму из далекой Астрахани. Но Кучум их на службу не принял и прогнал, сказав, что ему не нужны предатели: «Земля большая – живите, где хотите, найдете, где укрыться, если боитесь русских». Пришли они в Заболотье. У одного из них жена была татарка, а у другого – хантыйка.

О них сообщают, что это были очень высокие люди, обладавшие удивительными способностями: когда один пахал землю, другой мог его слышать и разговаривать с братом на расстоянии 20 километров. Братья обладали огромной физической силой. Так, однажды братья поставили на огонь чайник, и пока вода в чайнике закипала, выкопали речку Иземетку длиной в 3 км.

Сообщается в преданиях о войнах, которые вели Сангыр и Мангыр на этих землях с остаками. «От этих войн люди, жившие здесь, разбежались по другим землям». Информанты до сих пор указывают места, где проходили сражения Сангыра и Мангыра с врагами [Тычинских: 2016. С. 160].

Таким образом, видим, что братья пришли с астраханской стороны, стали занимать заболотные территории, которые, скорее всего ранее были заняты остяцкими племенами. И между ними шли войны.

В 2021–2022 гг. историк Г.Т. Бакиева провела этнографическое, лингвистическое и фольклорное исследование жизни «заболотных» сибирских татар, на основе которого был издан научный труд «Легенды, предания, мифы Заболотья: исследования и тексты».

Информант, все тот же, Мурзаев Шигап абый. Перескажу в очень кратком формате. Появляются в легенде новые герои – дочь астраханского хана, которую для спасения доверили двум телохранителям – Санкару и Манкару. Хан им наказал: – «Уходите в те края, где вас не найдут. Ког-

да-нибудь, может вернетесь, а может уже и не суждено будет возвратиться в родные места. Но знайте – род хана не должен погибнуть» [Бакиева: 2023. С. 89].

Долго плыли, с разными жизненными ситуациями сталкивались. Один из телохранителей женился на ханской дочери. Доплыли до Иртыша, дальше до Алымки, и до оз. Имдра (Индра). Один из телохранителей, который женился на остячке, остался жить у Авышка, второй с ханской дочкой поселились у Камкуля. Однажды сюда пришли остяки. Санкыр и Манкыр бьют остяков, не пропускают по зимней дороге. А после битвы уходят по домам. В одной из битв жена-остячка была убита за предательство. Много лет проходит. Санкер и Манкер ходят в гости в аул Лянче (Иземеть), где жили мусульмане. Не доходя до Иземети есть широкое место. И сегодня говорят, что это они выкопали его, пока люди пили чай.

Но нет покоя от остяков. Однажды они напали, подожгли дом ханских воинов, и убивали выходящих. Спасли только одного старшего сына ханской дочери по имени Алим. Из семнадцати детей из обоих семей остался только один. Он собрал вокруг себя людей и основал деревню Ачиры. На берегу реки Алымки поставил дом, мечеть.

Сегодня можно видеть могилы Санкера и Манкера и их могут показать жители Ачир и Иземети [Бакиева: 2023].

И думаю, как научный тезис, имеет право жить вывод Г.Т. Бакиевой по анализу данной легенды, так как события, о которых рассказывается в предании, заслуживают особого внимания. На их основе можно воссоздать исторические события. В 1391 и 1395 гг. эмир Тамерлан (Тимур Хромой) разгромил Астрахань. Хан Тохтамыш, у которого было восемь сыновей и пять дочерей, отправил одну из дочерей с преданными воинами. Легенды передавались из уст в уста и в них могут быть некоторые искажения.

Известно, что Тохтамыш около 1406 гг. оказался в Тюменском ханстве. Расстояние от его столицы Чимги-тура до территории Заболотья, в пределах которого находилась в этот период его дочь, составляло приблизительно 300–350 км [Бакиева: 2023].

Войны с остяками, не раз упомянутые в легенде, тоже имеют место быть в реальной истории. На территории Заболотья в то время жило как угорское, так и тюркское население, что подтверждается и генетическими, и лингвистическими исследованиями ученых. Да и иштяки в деревне Рынья жили вплоть до начала XX в., и только в 1930-е гг. последние жители переселились дальше на север. В средневековых сибирско-татарских рукописях сохранились сведения о военных столкновениях в конце XIV в. между сибирскими татарами и иртышскими остяками. Последние были оттеснены на север.

Кроме того, в легенде встречаются практически все существующие на сегодняшний день топонимы данной территории – Рынья, Төңет, Имдра, Авышка, Камкуль. Любой местный житель может показать данные места.

Сам географический объект «Сәңкер-Мәңкер» находится в 5 минутах езды на моторной лодке от слияния рек Алымка и Иземетька в сторону д. Иземеть. Это возвышенная поляна. С берега она заросла уже ивами, но если выйти и немного пройти, выходишь на открытую площадь. Старшие местные жители помнят на нем еще два бугра, похожих на могилы. Каждая из них была почти в четыре метра длиной. Примерно в начале 1970-х гг. здесь проводились раскопки (как говорят местные жители – московскими археологами). По воспоминаниям, находили череп с дыркой у виска без выходного отверстия. Находили кости кистей рук. Местные охотники, когда выкапывали из норы барсука, находили железный чайник, который потом был в обиходе у местных из д. Иземеть. То есть здесь вполне реальные человеческие следы. Еще наши дедушки, когда проплывали возле Сәңкер-Мәңкера, всегда бросали монеты в небольшой заливчик на берегу, считая это место святым. Да и сейчас без острой необходимости местные жители на данную территорию не ходят.

Таким образом, главный вывод исследования Г.Т. Бакиевой о том, что юрты Ачирские основаны потомками золотоордынского хана Тохтамыша, мы, местные жители, поддерживаем. Исходя из этого, датой основания села Ачиры можно считать промежуток времени между 1410–1415 гг. ами [Бакиева: 2023. С. 32].

Кроме устного предания возможным подтверждающим источником могли бы стать отчеты археологического исследования священного географического объекта Сәңкер-Мәңкер вблизи слияния рек Алымки и Иземетьки, если оно вправду было проведено. Но, к сожалению, кем и когда были проведены раскопки, никто точно не помнит.

Литература

1. Бакиева Г.Т. Легенды, предания, мифы Заболотья: исследования и тексты. Тюмень: Титул, 2023.
2. Барсукова Р.С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении. Казань: Фикер, 2004.
3. Тычинских З.А. Легенды заболотных татар о первых насельниках края // Тобольск научный – 2016. Тобольск, 2016.
4. Юсупов Ф.Ю. Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры: антология фольклора сибирских татар. Т. 3. Хикаяты, риваяты, мифы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2017.

Шарипова Земфира

ОБРЯДЫ И ПОВЕРЬЯ, СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ РЕБЁНКА

Долбленка.

После свадебного обряда молодую семью ожидал целый цикл обрядов, связанных с рождением детей. Семьи сибирских татар всегда были многодетными, в некоторых из них рождалось до шестнадцати человек. Весь период беременности и послеродовое время были окутаны мистикой: поверьями, суевериями и защитой от сглаза.

Первые месяцы беременности женщин обычно скрывали от общества, чтобы не сглазили. Близкие в это время старались удовлетворять все просьбы молодой женщины. Ей, в свою очередь, очень важно было озвучивать всё, что она желает (в основном в плане еды, одежды). Если вдруг она отмалчивалась, ребёнок мог родиться с физическими недостатками. Во время беременности не рекомендовалось вязать, так как существовало поверье, что в этот момент ребёнок может удушиться пуповиной. Запрещалось гладить собак и кошек (чтобы ребёнок не родился волосатым), остригать свои волосы (чтобы сохранялись накопленные знания), провожать в последний путь покойника (чтобы не встречаться с духом смерти и не родить мёртвого ребенка). А в общем бытовая жизнь текла в привычном русле, без особых послаблений. Так, например, в день, когда родилась моя мама, бабушка успела сходить на болото за клюквой и приволочь домой мешок ягод. Нередко рожали во время сенокоса.

На последних месяцах беременности женщине нельзя было выходить вечером на улицу по нужде, так как она могла присесть там, где джинны (пәрейләр) отдыхают или играют свадьбу; запрещалось выносить помои, так как можно было вылить их на невидимую сущность; не посещали баню после заката. После встреч с нечистой силой могло ухудшиться самочувствие, в результате чего начинались преждевременные роды. Просто идти по улице в тёмное время суток также не рекомендовалось, так как ребёнка мог забрать мәцкәй – обжора, дух, питающийся энергией живых людей, из-за чего мог случиться выкидыш. В последние месяцы так-

же запрещалось ночевать одной, так как в дом могла прийти незнакомая повитуха (от шайтанов) и тогда рождался больной ребёнок.

В среднем до середины XX в. сибирские татарки рожали дома. Роды (күс йарыу) проходили в горизонтальном положении на нарах (урын, урынтыҡ) или в вертикальном положении с помощью верёвки (цепи из верёвок), которая крепилась к матице. Принимала роды опытная женщина или повивальная бабка (кентек инә, инәлек, ҡолаҡау, мамау, мамай). Заходя в дом, повитуха произносила слова из Корана (писмилла ир-раҡман ир-рағим) и топала ногами, чтобы за ней не увязались с улицы тёмные духи [Баязитова: 2001. Б. 144].

В связи с тем, что наш дом на тонком уровне связан с нашим телом, во время родов открывали или приоткрывали входные двери [Баязитова: 2001. Б. 145]. С помощью этого действия словно открывались родовые пути. У порога жгли можжевельник, чтобы темные силы не проникали в дом во время родов [Диянова: 2011. С. 247].

Повитуха делала роженице массаж, читала молитвы, принимала ребёнка, перерезала пуповину, купала младенца и мыла роженицу. Мальчика заворачивали в отцовскую рубаху, чтобы он был крепким и сильным как отец. Девочек заворачивали в материнское платье или в платье бабушки, чтобы долго жила.

Обряд пала ауыслантырыу – приучение ребёнка к новому типу питания – проводился с помощью повитухи, которая смазывала рот младенца смесью масла и мёда. В тобольском Заболотье новорожденного прикладывали к груди женщины, которая уже имела ребёнка, её называли имцәк инә, цөц инә, сөт инә (молочная мама).

В благодарность повитухам дарили ленты или нитки, часто красного цвета (ҡысыл йебәк), платья, платки, шали, ткани, скотину. Все повитухи вели записи количества принятых родов, например, делали засечки на деревянной дощечке. На сотый раз за повитухой всегда приходили ночью, считается, что это были духи (Чен пәрей, чен-сәкмәт, шайтаннар).

Ребёнок, родившийся «в рубашке» (пәртәле пулған, пәртәцтә/пәртәтә тыуған, ҡап эцтә тыуған), считался счастливым. Среди известных сибирских татар «в рубашке» родилась поэтесса и писательница, автор более 30 книг, ветеран педагогического труда, почётный работник образования РФ – Галия Тухватулловна Абайдуллина, директор школы п. Прииртышский – Роза Ярулловна Речапова.

Послед заворачивали в чистую ткань и закапывали в землю, выбрав для этого место во дворе, где никто не ходит, или в подполье. В некоторых деревнях пуповину сохраняли в доме, чтобы она оберегала жизнь и здоровье ребёнка. Её заворачивали в ткань и хранили за матицей, в сундуке, под матрасом матери или подвязывали к люльке. Информанты отмечают, когда пуповину выбрасывали или теряли, ребёнок болел или

рано умирал. Обратите внимание, куда сейчас попадают пуповины и какое здоровье и продолжительность жизни у современных людей.

Люлька.

Первая еда, которую женщина принимала после родов, был майшырцай. Для приготовления этого жидкого супа кипятили воду со сливочным маслом, добавляли соль и немного муки. Его пили не только для бодрости, но и для того, чтобы у молодой мамы появилось молоко.

Добрую весть о рождении ребёнка разносили по деревне ребятишки. Такая традиция носит название «сөйөнцө». В ответ односельчане одаривали за весть монетами, конфетами или иными подарками [Баязитова: 2001. Б. 143].

Первые сорок дней женщину навещали родственницы и соседки, которые приносили с собой угощения и подарки для новорожденного – всё это приносило благодать (сауап). Первые распашонки стирали, гладили и откладывали в сундук для следующего ребёнка. По поверью, если семья соблюдала эту традицию, дети в семье были дружными.

Имянаречение (исем ататыу, исем ҡушыу) проводят в ближайшие дни после рождения до седьмых суток, или на 21-е сутки, если ребёнок слабый. Если проведение обряда имянаречения затягивается, ребёнок растёт неспокойным, т.к. в его поле появляются тёмные духи.

В этом обряде преимущественно участвуют близкие родственники, при этом малыша стараются не показывать. Отец или мулла читает азан и три раза произносит имя младенца в его правое ухо: «Синең исемең...» (Твоё имя ...) или «Перед Аллахом даю тебе имя…». Затем читается икамат и озвучивается имя в левое ухо. Далее проговаривают: «Твой Господь – Аллах, религия – ислам, книга – Коран, твой пророк – Мухамед». После этого следует праздничный обед с супом-лапшой и национальной выпечкой.

По шариату, при рождении девочки в жертву приносят одного барана, при рождении мальчика и близнецов – двух (если позволяет материальное благополучие). Стоит отметить, что по случаю рождения ребёнка, кости жертвенных животных не разрубают, а разъединяют в суставах.

При детской смертности проводили обряд продажи ребёнка и наречение вторым именем, таким образом, родители пытались запутать нечистую силу. Родители продавали ребёнка через окно, получали деньги, затем его приносили в дом через дверь и продавали родителям. Знаменитый поэт Пётр Ершов родился очень болезненным ребёнком, но пройдя обряд про-

дажи, его здоровье окрепло, и сегодня его знает вся страна. Существует мнение, что наш земляк был крещённым татарином, поэтому в его жизни и творчестве отражены история, культура и традиции сибирских татар.

Колыбель.

Люльку (цәңкелцәк, шәлтеп, шәлтөп, сәлтеп) изготавливали из можжевельника, сосны или берёзы. На деревянную раму средним размером 60 на 80(100) см. натягивали холст, прикрепляли к углам верёвки или кожаные ремешки, соединяли их и вешали на гвоздь, вбитый в матицу (арғалыҡ). Зыбка накрывалась лёгкой тканью от света, посторонних глаз и от кровососущих насекомых. Большинство колыбелей подвешивались к потолочной балке, однако встречались и напольные колыбели, один из таких экспонатов находится в сибирскотатарском этнографическом музее в с. Тукуз Вагайского района.

Люлька.

Матрасик для новорожденного иногда шили из старых штанин отца, чтобы ребёнок чувствовал его защиту и спал спокойно. Его наполняли семенами конского щавеля (сйыр ҡойроҡ), который хорошо впитывает влагу или осенним рогозом (ҡамыш). Также добавляли душистые травы: мяту (нәнә), душицу (йылыуыт) – для аромата и спокойного сна.

Отец или дедушка состригали первые волосы (ҡарын цацлар) до сорока дней или на сороковой день. Их старались сохранить рядом с пуповиной. Если первые волосы состригали позже сорокового дня, считалось, что ребёнок будет отставать в развитии или у него будет болеть голова.

На сороковой день проводился особый обряд – ҡырыҡлау/ҡырыҡ теләү/пала туй, на который приглашали родственников и повитуху. В этот день ребёнка впервые показывали посторонним людям, так как считалось, что к этому времени он уже окреп [История и культура: 2014. С. 364]. На этом обряде каждому раздавали мелкие калачики. С добрыми пожеланиями на голову ребёнку сыпали кедровые орехи и наливали

сорок ложек воды [Сибирскотатарско-русский словарь: 2019. С. 234]. В прежние времена в подарок гости приносили маленькие яркие подушечки – к̆алтацык̆. На них пришивали серебряные монеты или бумажные деньги и пуговицы с бусинками. Такими подушечками украшали люльки, и перед малышом всегда были яркие краски. Сегодня деньги кладут малышу под подушку или вручают родителям. Если гости желают, чтобы в их семье появился малыш, они дарят подарки со словами: «Пескә тә йолошсон/йок̆сон» («Пусть и нам перепадёт такое счастье»). Либо для этих же целей брали ребёнка на руки и ждали пока он помочится.

Когда ребёнок начинал ползать, его усаживали в долблёнку – түплинкә. Примерно в год некоторые матери уменьшали кормление грудью и переходили на кипячённое коровье молоко, которое давали с помощью соски – сымрак̆. Ф. Т. Валеев пишет: «Соску сибирские татары делали из коровьего вымени и коровьего рога. Коровье вымя в течение определенного времени держали в растворе соли, а затем натягивали сосок вымени на узкий конец подрезанного с обоих концов коровьего рога и завязывали суровой ниткой. Такие соски среди тарских татар сохранялись вплоть до конца 1920-х гг.» [Валеев: 1993. С. 146–147] Соску изготавливали также из марлевой ткани, в которую заворачивали хлеб с мёдом, с маслом или в сахарном сиропе.

Тумары.

Сегодня многие обряды и традиции связанные с рождением ребёнка, считаются устаревшими. Однако возрождается традиция домашних родов, изучена польза качания детей в подвесных люльках, доказано, что окуривание можжевельником убивает болезнетворные организмы в воздухе, постепенно возвращаются имена тюркского происхождения и т.п.

Рождение ребёнка – важное событие в жизни семьи и всего рода. Нежелание вступать в брак или рожать детей порицается в среде сибирских татар. Существуют наблюдения за теми, кто делал аборты, они часто не-

счастны, не доживают до старости или их дети умирают раньше своих родителей. Наш народ по-прежнему держится за традиции, молится за предков и за здоровье потомков во благо гармонии в роду и в обществе.

Литература

1. Баязитова Ф.С. Себер татарлары. – Казан: Фикер, 2001. – 310 б.
2. Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1993. – 208 с.
3. История и культура сибирских татар (с древнейших времён до начала XXI в.): Краеведческое пособие для студентов и учащихся старших классов общеобразовательных школ. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ; Изд-во «Артифакт», 2014. – 440 с. + 32 цв. вкл.
4. Марганова Ф.Ф. Колларым. – Тюмень: издательство ГАУК ТОНБ, 2017. – 275 с.
5. Сибирскотатарско-русский словарь (Себертатарца-урысца сүслек): около 30 000 слов / сост. Ф.Ф. Марганова. – Тюмень: 2019. – 470 с.
6. Татары. – М. Наука, 2001. – 583 с., ил.
7. Диянова А.М. Обереги в традиционной родильной обрядности сибирских татар // Омский научный вестник № 5, 2011 г.

Информанты:

Абдуллина Манифа Фатыховна, 1953 г.р., уроженка с. Булашово Тобольского района, проживает в с. Сорокино Ярковского района.

Абайдуллина (Каричева) Галия Тухватулловна, 1940 г.р., уроженка д. Саусканы Тобольского района, проживает в Тобольске с 1990 г.

Алеева Роза Ахиевна, 1948 г.р., уроженка д. Сеиты Ярковского района, проживает в с. Сорокино Ярковского района.

Апсатарова (Кучебаева) Флора Азизовна, 1945 г.р., уроженка д. Байгара, проживает там же.

Багишева Халида Рифхатовна, 1958 г.р., уроженка д. Верхние-Бехтери Ярковского района, проживает в с. Сорокино Ярковского района.

Галиева Хариса Идиятулловна, 1961 г.р., уроженка д. Еманаул Ярковского района, проживает в с. Сорокино Ярковского района.

Дадашева Сатира Рахимчановна, 1955 г.р., уроженка д. Верхние-Бехтери Ярковского района, проживает в с. Сорокино Ярковского района.

Ибрагимова Марвар Тельмановна, 1966 г.р., уроженка д. Варвара Ярковского района, проживает в с Сорокино Ярковского района.

Калиева (Губайдуллина) Гульнара Хамитовна, 1967 г.р., уроженка д. Чечкино Ярковского района, проживает в Тюмени.

Каримова Маулия Идиятулловна, 1954 г.р., уроженка д. Еманаул Ярковского района, проживает в с. Сорокино Ярковского района.

Кожевникова (Халитова) Зухра Ахметзяновна, 1947 г.р., уроженка д. Ревда Ялуторовского района, проживает в д. Петелина Ялуторовского района.

Колбаева Кульсиба Тусмухаметовна (1914–2010) уроженка д. Кошели Ялуторовского района, проживала в Тюмени.

Кульмаметева (Шарипова) Максута Шавалиевна, 1964 г.р., уроженка д. Тоболтура Тобольского района, проживает в с. Санниково Тобольского района.

Маметова (Мухамедьярова) Юлия Фаруковна, 1986 г.р., уроженка д. Уки, проживает в Тобольске.

Мачитов Октябрист Чаппарович, 1959 г.р., уроженец с. Казанское, проживает в Тобольске с 1980 г.

Мухамедьярова (Казакова) Муршита Ахматовна (1939–2020), уроженка д. Карбина, проживала в д. Уки с 1957 г.

Ниязова (Шарипова) Рамзия Шавалиевна, 1969 г.р., уроженка д. Тоболтура, проживает в Тобольске с 1986 г.

Речапова (Субханкулова) Роза Яруловна, 1935 г.р., уроженка с. Сафакулево Челябинской области, проживает в п. Прииртышском с 1972 г..

Русакова Самиха Сабирчановна, 1958 г.р., уроженка д. Верхние Бехтери, проживает в с. Сорокино Ярковского района.

Сайдуллина (Шарипова) Зульхайда, 1966 г.р., уроженка д. Малый Уват, проживает в с. Тукуз с 1995 г.

Сиаутдинова (Пурганова) Асия Салиховна, 1960 г.р., уроженка д. Ирек Тобольского района, проживает там же.

Тухватуллина (Аминова) Майра Сагдатдиновна, 1935 г.р., уроженка д. Катангуй, проживает там же.

Тухфатуллина Раиса Туктасыновна, 1961 г.р., уроженка д. Елань-Яр Вагайского района, проживает в Нижневартовске с 1999 г.

Хабибуллина (Рамазанова) Диля Загитовна 1960 г.р., уроженка д. Топкинская Тобольского района, проживает в п. Сетово Тобольского района с 1982 г.

Чумарова (Речапова) Фагиля Алимулловна, 1957 г.р., уроженка д. Черналы, проживает в Омске с 1974 г.

Шарипова (Бакиева) Мукарама Зайнулловна (1923–2012), уроженка д. Нижние Аремзяны, проживала в п. Надцы.

Шарипова (Тухватуллина) Люция Туктасыновна, 1963 г.р., уроженка д. Елань-Яр Вагайского района, проживает в Тобольске.

Янгулов Зуфар Камилович, 1974 г.р., уроженец д. Ачиры, проживает в Тобольске с 1983 г.

МИРАСЫБЫЗНЫҢ ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАГЫЛЫШЛЫСЫ

НАШЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫ ФОЛЬКЛОРЫННАН: ДАСТАННАР

Ак Күбәк

(дастан)

Бер шәһәрдә Ал Бытык дигән би яшәгән, бу бидән бер угыл туган, аның атын Ак Күбәк дип атадылар, әнисенең карынында ук бала сөйләнеп яткан:

«Мин туармын, туармын,
Тугач, билем буармын,
Төнбоеклы тирән суда
Тулман буем йармын.
Мин туармын, туармын,
Бу дөньяны күрермен.
Көмеш шәкелле җиңгәмнең
Авызын-борынын үбәрмен».

Моны ишеткән кендек әбиләре качып киткәннәр. Бу бала туган. Туганнан соң, төнбоеклы тирән суга тулман буен юарга киткән. Суга төшкән. Атасының бер колы йылым тартып ята икән. Ятьмәсенә бер зур гына балык кергән булган. Яр буендагы кешеләр аны чыгара алмый яталар икән. Ак Күбәк, судан чыкканнан соң, күлмәк-ыштанын, башка киемнәрен киеп, атына менгән. Камчы сабына балыкны саңагыннан элеп, алып кайтып киткән. Әлеге балыкны өйгә китергән. Аны пешерергә кушкан, шушы балыкны бергәләп ашарга җәмәгатьне чакырырга дип, чыгып киткән.

Бара торгач, Кидән Ханны очраткан. Сәлам биргән. Тегесе сәламен алмаган. Бара торгач, Кидән Хан кабат икенче бер җирдә очраган. Ак Күбәк тагын сәлам биргән, Кидән Хан аның сәламен тагын алмаган. Аннан соң өченче җирдә очраган, Ак Күбәк сәлам биргән, хан тагын алмаган. Ак Күбәк ханга өч тапкыр сәлам биргән, тегесе бер тапкыр да сәламен алмаган. Ак Күбәк аннан сораган:

Атың кемдер?

Атым Кидән Хан булыр.

Ак Күбәк әйткән:

Кидән Хан дигәнче, Күтән Хан дисәңче.

Кидән Хан егеттән сораган:

Син кемсең?

Атым Күбәк.

Хан әйткән:

Сине нигә Ак Күбәк дип атаганнар, Сүбәк дип әйтсәләрче.

Аннан ары борылып кайтып киткән хан. Өендә Маңгыш исемле угылына әйткән:

Ал Бытык бидән бер угыл туган, аны кече чагында ук үтер!

Аннан соң Маңгыш Ак Күбәккә килгән.

Әйдә, алыш (дус), урманга сунарга бараек, – дигән.

Болар урманга сунарга киткәннәр. Урманда берничә көн йөргәннәр. Маңгыш моны көч белән үтерергә курыккан, берәр хәйлә табып үтермәкче булган. Маңгыш, бик ерактан уратып, сүз башлаган:

«Алыш булсаң, Ак Күбәк – ай,
Үр Колагың бир (этенең исеме), алыш – ай».

Ак Күбәк:

«Үр Колагымны бирәем – ай,
Бәһасын тапсаң, ал, алыш – ай».

Маңгыш янә әйткән:

«Алыш булсаң, Ак Күбәк – ай,
Этеңне бир миңа, алыш – ай».

Ак Күбәк:

«Этем йахшы, Маңгышым – ай,
Кыр урманга чапканда
Утыз биш төлке каптырган – ай,
Бәһасын тапсаң, ал, алыш».

Маңгыш: «Кыйбат», – дигән булып, берсен дә сатып алырга теләмәгән. Кайту юлында егетләр бер тау янында туктаганнар. Маңгыш әйткән:

Син инде бу йакка кит, мин ул йак буйлап китәем, бу җиргә кем элек җитсә, ул соңыннан килгән кешенең башын киссен.

Ак Күбәкнең апасы бар икән. Ак Күбәк аңа әйткән:

Бу җирдә кырык кызың белән мәҗлес җый.

Апасы килеп, кырык кыз белән мәҗлес корды. Маңгыш бу якка чыгып китте, Күбәк ул якка китте. Маңгыш килеп, Күбәк апасының мәҗлесенә юлыкты.

Маңгыш исерде, егылды. Ак Күбәк очрашырга тиеш булган җиргә житте, Маңгышны көтеп торды. Тегесе килмәде. Ак Күбәк аны эзләп китте. Килсә, Маңгыш кызлар янында исереп йоклап ята. Ак Күбәк шунда ук Маңгышның башын чабып атмакчы булды, әмма кылычы үтмәде. Маңгыш уянды, күзен бакты.

Син җиткәнсең, алыш! – диде, – инде вәгъдә – вәгъдә булсын! Башымны минем кылычым белән кис! Ак Күбәк Маңгышның кылычын кулына алып күтәрүгә, алдына Хозыр Ильяс килеп чыкты:

Кылычны күтәреп чапма! Үзеңнең башыңны кисәрсең. Кылычны җирдән сөйрәп барып кис башын!

Күбәк кылычны җирдән сөйрәп барырга булды. Шунда Маңгыш:

Тукта! – диде. – Башымны кискәннән соң, йөрәгемне йот! Пәһлеван булырсың. Карынымны кисеп, эчәгемне алып, билеңә бәйлә, аннан соң минем кылычым сиңа үтмәс булыр.

Инде Ак Күбәк, Маңгышның кылычын җирдән сөйрәп барып, башын кисеп атты. Йөрәген, йотарга дип, авызына китерде. Хозыр Ильяс әйтте:

Йотма! Дәрьяга ташла!

Күбәк Маңгышның йөрәген дәрьяга ташлады. Дәрьяның суы казандай кайный башлады. Ашказанын тишеп, эчәгесен алды, эчәген биленә чолгамакчы булган иде, Хозыр Ильяс тагын ярдәмгә килде:

Билеңә чолгама! – диде, – агачка чолга!

Ак Күбәк, Хозыр Ильяс кушканча, эшләде.

Агач, янып бетте. Күбәк өенә кайтты.

Илче Маңгышны Күбәк үтергән дип әйтергә Кидән Ханга килде. Аны ишетеп, Хан ачуына түзә алмыйча, Күбәккә китте. Кидән Ханны җиде кеше, җиде каен белән тәрәп, туктаттылар.

Барма, Кидән Хан, – диделәр, – бу пәһлеван сине дә үтерер. Угылың Маңгыш синнән дә пәһлеванрак иде, аны да үтерде. Сабыр кыл, син башта гаскәр җый! Гаскәр белән барырсың, – диделәр.

Кидән Хан бармады, гаскәр туплады. Гаскәр белән Ак Күбәккә китте. Күбәк бу хәбәрне ишетеп, тау башына тимер өй салды. Кидән Ханның гаскәре шул тауның итәгендә саклап ятты. Күбәк илче чакырды. Илчедән сорады:

«Нинди-нинди пәһлеваннар бар? – ай,
Аны әйт, Чылажым – ай:
Салыр Казан – ул да бар ай,
Буйдар Алып – ул да бар ай».

Ак Күбәк үз ягында бик күп алыплар-пәһлеваннарның булганын белде. Аннан соң атына атланды, кылычын югары күтәреп, чирүгә (гаскәр эченә) кереп, дошманны кырып бетерде. Аннан соң Кидән Хан белән очрашты. Күбәк сөңгесе белән ташланды, аңа җитмәде. Кидән Хан сөңгесе белән Күбәкне югарыга күтәрде. Сөңгенең сабы буйлап Күбәкнең каны акты.

Кидән Хан әйтте:

Минем угылым Маңгышның каны эчендә сиңа яхшымы иде? Бүген синең дә каның эчәр көн бар икән.

Күбәк әйтте:

Син минем канымны эчеп торам дисеңме? Мин синең авызыңа канымны түгел, ... агызып торам.

Кидән Хан сөңгесен читкә ыргытты.

Күбәк, атына атланып, кайтып китте. Кидән дә өенә юл тотты. Күбәк әйтте:

Тагы бер атнадан гаскәрләребез белән очрашырбыз!

Сөйләп бетергәсез зур орышлардан (сугышлардан) гаҗиз булган Ак Күбәк агасына кайтты.

Агам, – диде, – инде мине җиргә күм.

Агасы аны аты белән җиргә күмде.

Күбәк әйтте:

Бер җомга буе мине тынычлыкта калдыр! Дошман гаскәре килгәндә генә миңа килә аласың, – диде.

Өч көн булдымы, булмадымы, агасының хатыннары арасында җәнҗал чыкты. Аларны аерырга агасының көче җитмәде. Агасы Күбәкнең каберенә килде.

Тор, Күбәк, яу килде! – дип кычкырды.

Ак Күбәк аты белән күмгән җиреннән торып басты. Як-ягына каранды: яу юк!

Агасы әйтте:

Ике бичәм сугыштылар, мин аера алмадым. Ярдәмгә сиңа килдем.

Инде мин чынлап та үлдем. Беркайчан да үлгән кеше кабаттан терелмәсен! Мине яңадан күм!

Егылды Ак Күбәк. Ак Күбәкне яңадан каберенә куйдылар. Бер җомгадан соң әлеге яу чынлап та килде. Агасы, Күбәкнең гүренә йөгереп килеп, чаң сукты: «Тор! Яу килде!» Күбәк, азапланып-азапланып булса да кабереннән чыгарга теләде. Чыга алмады. Агасы, Күбәкнең атына менеп, яуга китте. Ике агачны тамыры белән кубарып, сөйрәп яуның эченә ташланды. Яу да ул якка, бу якка чапты... Бу орышта бик күп алыплар-пәһлеваннар шәһит булдылар.

Кидән Хан әйтте:

Килешәек! Синдә минем яманлыгым юк.

Аннан соң ярaштылар, килештеләр, бер-берләренә яманлык ясауларын туктаттылар.

Текстны, бераз кыскартып, әдәби телгә Ф. Йосыпов күчерде.

Ф.Ю. Юсупов. Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Дастаны. Мунаджаты. Баиты. Казань: Казанский университет, 2014. С. 143–224

Алынды: Түгәрәк уен. № 3, 2020. 50–51 бб.

Кузы Курпы мэн Паян-Сылу

(дастан)

Ике кан пулган. Персе аның Ак кан, персе Кара кан пулган. Пыларның катынлары корсаклы пулганнар. Ак кан пелән Кара кан үсара сыргалаштылар: синең улың пулса, минең кысым пулса, коталашабыс тиләр, сүз куйдылар.

Көннәрдән бер көнне пы ике кан ахутага цыгып киттеләр. Ахутага киткәндә пылар әйттеләр усләренең цәмагәтләренә: «Без осак калып, пала тапсагыз, пескә сөенцегә пер үвәсирне ебәрең», типтеләр. Пылар ахутада бик осак йөрептеләр. Пылар кайтканцы цәмәгәтләре пала таптылар. Пер увәсирне сөенцегә ебәрделәр. Үвәсир пы ике канга парып әйтте: «Цәмәгәтләрегес ир пала пелән кыс пала тапты тип. Ну пылар сөенәләр, сөенешеп тиз кенә атка менеп цабалар. Аңа-моңа карамай цабып парганта Кара кан егыла атыннан. Атыннан егылып төшеп Кара канның аягы сынды. Осак ятматы Кара кан, өйелде. Өйелгән суң Кара канны күмтеләр. Кара кан кайтмый калды шул өйелгән ерендә.

Кара канның катыны ятим калып паласын көйтәреп парды Ак канга. Акканның курасына керде. Яй көне булган игән. Ак канның ялцылары эрегән сөт алып цыгып тәпшегә[1] коялар, канның эт балаларын туйдырыр өцен. Канның көцекләре тәпше янына килеп эрегән сөтне эцә башлатылар. Шул уакытта Кара канның катыны үсенең паласын ергә ебәргән игән. Кара канның паласы елышып парып әлеге тәпшедәге эрегән сөтне кулы пелән алып ашай башлайты, көцекләр пелән пергә.

Кара кан паласының этләр мән ашауын Ак канның катыны карап торыпты. «Әй, тите, пы Кара канның паласы эт пелән пергә ашай», тигән, «Пы якшы кеше пулмас, моңа кызны бирмәү гәрәк», типте. Аннан суң Ак канның катыны үсенең күргәннәрен Ак канга әйтепте: «Мин шантай-шантай кәл күрдем» дип. «Кысыбызны эт палалары пелән бергә ашаган кешегә бирмәек, пы Кузы Көрпә монда калсын, пес башка шәһәргә, башка ергә күцеп китәек, Кузы Көрпе монда калсын» тип әйтепте Ак канның цәмәгәте. «Пы пала монда калсын, үссә, берәр йиңгә алыр үсенә» типте.

Ак каннар пы ерләртән күцеп китепте, Кузы Көрпәләрне калдырып.

Кузы Курпы 7–8 яшьләргә етепте. Урамта яшь малайлар мән уйнап йөри пашлайты. Пы Кузы Көрпә яшьтән ук бик көцле, пәлван пулган игән тите. Малайлар мән уйнаган цакта пы ике малайның кулын цыгарыпты, тагын пер малайның кулын-аягын цыгарыпты. Яман көцле игән пы Кузы Көрпә. Кешеләр пы Кузы Көрпәне орыша башлайтылар.

---

[1] Тәпше – агач савыт.

Көннәрдән пер көнне малайлар мән уйнап йөргәнгә пы Кузы Көрпә янә пер баланың кулын цыгарыпты. Пы бала елай-сыктай Кузы Көрпәне орыша-сүгә башлапты: «Син, типте, көцеңә таянып, көцең мән мактанып, юкка куатланып йөргәнце, үсеңне ташлап киткән катыныңны парып алыр итең» типте.

Кузы Көрпә пы сүсне эшеткәц, күңелсесләнеп, елткәсен тәбән салып[1] өенә кайтып китепте. Юлда кайтып парганда «Минем катыным пулган микәнни» тәп уйлап кайтыпты пы.

Өенә кайтып парганта Кузы Көрпәгә оцырапты, ти, пер корткаяк. Пы корткаяк Кузы Көрпәнең елткәсен тәбән салып кайтып килүен күреп моннан сорапты: «Ник пылай башыңны тәбән салып кайтып киләсең?» тәп. Кузы Көрпә моңа: «Мәнем катыным пултымени?» типде.

Корткаяк әйтепте пы палага: «Сәнең катының Ак канның кысы Паян-Сылу, – типте. Ак канның кысы Паян-Сылу мән сәне сыргалаштырганнар әте, – типте. – Ак канның кысы Паян-Сылуны[2] сәңа бирмәен кацырып алып кәтте, – типте[3] – Син мыны өеңә кайтып инәңнән сура, инәң сөйләр, сөйләмәсә син аны кәйләмән сөйләт, көцләп сөйләт, – тиде. Син өеңә кайт та «Инәм, син миңә кавыргыц[4] куырып бир, минем куырган кауыргыц ашагым киләте, – тиген. Инәң сиңә кауыргыцны куырып бирер. Куырылган эссе кауыргацны ул сәңа кугац[5] мән сосып пирер. Син әйт: «Инәм, син мәңа куыргацны кугац мән сосып бирмә, кулың пылән алып пир, тип әйт. Ул сәңа куыргаңны кулымән сосып алып бирер. Куыргацны кулына алу мән син аның кулын кысып ошла, аннан суң «минем катыным пулдыма, ницек булды теп сора. Кулы пешкәнгә цытай алмай ул сәңа сүләп бирер» тигән. Шулай тигән тә корткаяк атлап киткән.

Кузы Көрпә өенә кайтып инәсенә:

– Миңә куыргац куырып пир, минең куыргац ашагым киләте,– типте. Инәсе куыргац куырып биреп, куыргацны кугац менән салып пирепте. Шуннан Кузы Көрпә әйтепте: «Инәм син мәңа куыргацны кугацка салып бирмә, кугацка салып бирсәң мәнем юлым кыйгац пулыр, син аны мәңа кулыңмын алып бир, – типте. Инәсе куыргацны кулына алу мән Кузы Көрпә алың кулын кысып ошлапты. «Я, инәм, син миңа әйтеп, сөйләп бир, минем катыным кем пулацак ите, – типте.

Кузы Көрпә инәсенең кулын ебәрмәй пылца тотыпты, ошлапты. Кузы Көрпәнең инәсе алай порылыпты, пылай порылыпты, сөйләмәс итә дә кауыргаң эссе пулгац кулы пеште, сөйләмәй пулмайты. Шаннан суң Кузы

---

[1] Елткәсен тәбән салып – җилкәсен түбән салып, кайгырып.

[2] Кайбер урында бабай «Баянсылу» дип тә әйтә. – Х.Ярми.

[3] Кайбер урында «типте», «тите» ди, ә кайбер урында «тете» дип тә җибәрә бабай. –Х. Ярми.

[4] Кауыргыц – куырылган арпа.

[5] Кугац – туздан тегеп ясалган, чүмеч кебек әйбер.

Курпәнең инәсе әйтеп пирте моңа пулган кәлләрне парсын та. Парсын та сөйләп пөтергәц Кузы Күрпә инәсенең кулын ебәрте, пушатты инте моның кулын. Инәсе әйтте:

– Я, палам, инде куйматың, сөйләп бир титең, менә мин сәңа пулганын сөйләп, әйтеп бирдем, тиде. Тик син инте, палам, алар янына парасы пулма, анта барсаң, алар сәне үлтереп куярлар, – тиде. Алар сәне яратмадылар, тиде, атаң кан исән пулмагац, – тите. Инәсе янә әйтте Кузы Көрпәгә: Улым, тиде, аның юлы та бик авыр, асаплы юл пулыр ул, тиде. Аның юлынта алты ай туңмас тәрья бар, тие, ул тәрьяны уткәц цыцкан үтмәс орман пар, ти. Тәрьяга еткәц, тәрья алдында алты ай ятарсын, аны ницек үтәрсең, – тиде. Аннан Кузының инәсе пыларның барын сарын пелән әйтеп пирде[1]. Кузы Көрпә торып әйтте: «Мин, – тиде, – алты ай туңмаган тәрьяны алты көндә туңдырып кицәрмен, – тиде.

Инәсе янә сарынмән әйтте, Кузы Көрпәне ебәрмәскә теләп.

Кузы Көрпә: «Юлга цыгам, кысны эстәп китәм» дигәч, инәсе янә әйтте сарын белән. «Әнә атаңнан калган цыбыртккы, аннан калган кылыц пар, юлга цыгар булсаң, аларны ал, – тиде. Ул цыбырткы мән барсаң, тәрья алдына еткәц сарын әйтеп шул цыбырткы мән суксаң, алты ел туңмаган тәрья алты көндә туңар, кылыц мән цыцкан утмәс цытырманны кисеп цыгарсың юл ясап. Аннан сауыскан үтмәс кара цүлгә чыгарсың, кара цулне уйтәрсең, кара цулне уйтәц, Ак канның пәстүгенә оцырарсың. Ул пәстук барырсың, улым, – тиде. Ол пәстүк сәңа юлын курсәтер кайдан парырга тиде.

Ну, пы Кузы Көрпә юлга кәзерләнә. Атасыннан калган цыбырткыны, кылыцны алды. Юлга цыгып сур тәрьяны, цыцкан үтмәс кара орманны ярып үтте. Барып, барып елгы пәстугенә барып етте. Елгы пәстугенә бара, керешә моның пылан исәнлек сорап. Елгы пәстуге кунак итә моны: өц ел колынламаган бер ту бияне суеп ашатты моңа, Кузы Көрпәгә.

Аннан пы пәстук әйтте:

– Менә пы юл пылап барырсың, сыер пәстугенә, – ди. А-а-а-на алыста тугел сыер пәстуге булыр, – ди, пес пер-перепестән алыс түгел, – ди.

Кузы Көрпә бара-бара сыер пәстугенә барып етте. Сәләм бирешеп исәнләштеләр, сөйләштеләр. Сыер пәстуге янә моңа өц ел пысауламаган пер сыерны суеп, Кузыны кунак итте. Аннан соң ул Кузыны куй пәстугенә ебәрде.

Кузы куй пәстуге янына барып етте, исәнләштеләр, сөйләштеләр. Ул янә пер симес куй суеп Кузы Көрпәне кунак итте, ашатты.

Кузы Көрпә моннан сураша: «Инте, ди, ницек итеп Паян-сылуны табарга, ди, Паян-сылу кайта булыр, ди, аны ницек итеп табарга, – тәте.

---

[1] Сарынын (дастанның көйле шингъри өлешен) оныттым ди Хәсән бабай, исенә төшерә алмады. – Х. Ярми.

Пәстүк әйтте: «Пылай барсаң, сәне үтерерләр, тәте, сән мәнем кие-менме ки, үс киемеңне мәңа калтыр тәде.

Аннан юлны өйрәтте: «Ә-әнә, тәте, куйларны елгага цаклы аппарырсың, елгага еткәц куйларга:

Кицерел, куем, кицерел, куем,

Кицередмәсәң, тора кал, куем, – тәп әйтерсен тәте.

Кузы Көрпә куйларны елгага цаклы алып барып еткәц, ни тип сарын әйтергә онытып ебәрде. Шул арада Паян-Сылу килеп цыгып: «Син көндә әйтеп йөргән сүсеңне онытасың. Кицерел, куем, кицерел, куем, кицерелмәсәң, тора кал, куем!» тип кыцкырсаң, алар цыга бирәте, тәте. Кузы Көрпә куйларга «Кицерел, куем, кицерел, куем! – тәп кыцкырды. Куйлар елганы кицеп цыгып китте.

Шаннан суң пәстүк аңа өйрәткән инте: – Менә минем ята торган испушкәм пулыр, тигән, шунда кереп ятарсың, тигән. Аннан әйткән: «Аш-суны Паян-Сылуның кысмәткәрләре пешереп куярлар, тигән, аны пәлән кумнатка парып ашарсың, цай эчәрсең», – тәгән.

Ярар, пы Кузы Көрпә кайтты Паян-Сылу янына. Аш кумнатларына керде. Цай эцкале утырган суң Паян-Сылу мыны ошатты үсенең элеккե егетенә. Утыралар. Кыс күңелсез, еңәләремән сыер саварга цыкматы, пәстүк янында осагырак калты пы. Еңәсе дә сирәк кеше пулган. «Нишләп осак цыкмый тордың?» тип сорады Паян-Сылудан. «Әнә, ти, Паян-Сылу әйтә, пы пәстүк порын күтәреп песнең цайны яратмайты, аның янынта осагырак пулдым», – тиде. Паян-Сылу пылан Кузы Көрпә шал еңкәләре цыгып киткән арада кәпләшеп алтылар.

Аннан киц пола. Пылар киц тә оцырашып сөйләштеләр, таныштылар.

Паян-Сылу шал төнне осагырак йоклап кала, иртәмән сыер сауарга цыкмай калаты. Иртә пылан кинәт ижеген төбертәтә еңәсе сарын әйтеп:

Торсана, Паян-Сылу,
Торсана, тышта коцкацаклар
сайрашаты.

Паян-Сылу цавап бирде:

Ац пүреләргә ем булсын
Коцкацакларың, ти.
Ац пүреләргә ем булсын,
Куйларың, ти[1].

Аннан соң еңәләре кәбәр итәләр Паян-Сылуның аталарына, инәләренә. Алар та пы эшне пеләтеләр, сизәтеләр. Инәләре Паян-Сылуга әйтәделәр: «Пы Кузы Көрпәдән матур егет әллә илтә юкмы, илгә цыксак, илгә цыксак антайны кырыкны табарбыз», – ти. (Инәсе сарын әйтә, мин оныттым, ди бабай).

---

1 Аннан тагы сарыннары пар иде, онытылган, ди бабай – Х. Ярми.

Паян-Сылу: «Миңа Кузы Көрпәдән пүтән кеше кәрәкмәйте», – тип әйтепте. Аннан соң пылар Паян-Сылуны алдап:

– Ярар, Сине Кузы Көрпәгә бирәбез, тип әйтептеләр, алтаптыдар Паян-Сылуны. Узара Кузы Көрпәне үлтергәле тип киңәш итептеләр. Пылар усара кәпләшеп арцан-курцанны әзерләп куептылар. Шаннан пер увәсирне Кузы Көрпәне кунакка цакыргалы ебәрептеләр. Паян-Сылу пыларның ни өцен цакырткаларын пелеп әйтепте Кузы Көрпәгә:

– Парсаң, сакланып эц, кән эцмә, исермә! – тип.

Беренце цакыруда Кузы Көрпә бармайты. Үвәсир кайтып әйтте: «Кузы Көрпә килмәйте», – тип. Кан тагы кайта, ебәрте ике үвәсирне. Кузы Көрпә алар цакыруына та парматы. Үвәсирләр кайтып әйттеләр. Өценце рәт кан ебәрте өц үвәсирен. Өц үвәзир цакыра килгәц Паян-Сылу: «Инте пар, тите, ебәрте Кузы Көрпәне. Юлга цыкканта: әйтте Паян-Сылу: «Пар, тиде, саклан, кән эцмә, исермә»,– тиде.

Кузы Көрпә барты кунакка, әцеп исереп китте, арцан-корцан исертте мыны.

Канның караулцылары арасында Паян-Сылуның тус кыслары пулаты. Алар Паян-Сылуга кәбәр иттеләр: «Кузы Көрпәне алдатылар, изерттеләр», – тип.

Паян-Сылу аталарына килде, Кузы Көрпәне өйзенең пүлмәсенә алып цыгып китте. Паян-Сылу Кузы Көрпәгә әйтте: «Ник эцтең, ник аларның сөйзен тыңладың?» – тип. Моңа Кузы Көрпә әйтте: «Иртән, ти, син мине озат, ти, мин кайтам өйз өемә», – тиде. Паян-Сылу әйтте: «Мин синнән калмаем, мин синең мән китәм», – тиде. Кузы Көрпә: «Син кәзергә кал, мин сине алгалы яңатан килерем, – тиде, – мин сине күцереп китәрмен», – тиде.

Иртән торып Кузы Көрпә атына атланып китә, Паян-Сылу мыны осатып калды.

Пер авылга парып етәте Кузы Көрпә. Шал ауылның цитендә пер күпер пулган игән. Кузы Көрпә күпергә килеп етү мән күпер астыннан пер кеше килеп цыкты. Пы кеше әйткән Кузы Көрпәгә: «Син миңа езнә юлы[1] пир», – тигән. Кузы Көрпә моңа езнә юлы пирмәгәц, кеше әйткән: «Әгәр син езнә юлы бирмәсәң, бер тумыгыңны ацып куй, мин шаңа атаем типте». Кузы Көрпә пы кешенең огы әлләни ауыртмас тип уйлап: «Мә, типте, атып пак, типте, тумыгын ацып куепты». Әлеге кеше укмән атып мының тумыгын ярты. Кузы Көрпә баягы кешене камцысымән сугып екты, ярты: «Атам та ауырттырганы юк, инәм та ауырттырганы юк, син мине яралатың», – тиде, әлеге кешене тагы ярты камчысымен.

1 Езнә юлы – җизни бүләге.

Инте китте Кузы Көрпә. Пара-пара моның аяк шешше. Паралматы, атыннан төште. Пер пайтирәк пар ите, Кузы Көрпә шал пайтирәк төбенә килеп ятты.

Кузы Көрпәдән кәбәр килмәгәц, Паян-Сылу мыңа кацкацакны ебәргәле пулты. Ебәрте кацкацакны: «Пелеп кил, теремә, үлеме Кузы Көрпә, шаны пелеп кил», – тип. Кацкацак китте. Кацкацак пик күп ерләр, пик күп цүлләр үтеп парып етте пайтирәк янына. Караты, Кузы Көрпә үләр тәрәцәгә йеткән. Кацкацак мыны пелеп, оцып кайтып китте.

Пы кацкацак оцып кәбәр алып кайтып йеткән вагытта Баян-Сылуның инәсе аның пажын карап ята тигән. Паян-Сылу инәсе алдында ятып йоклап китепте. Шал арада мының йоклап китүеннән пайталанып еңәсе кацкацакные тотып алып, аннан сорапты: «Үлеме, тереме?» – тип. Кацкацак мыңа пер сүс әйтмәйте. Шаннан йеңәсе пы кацкацакның йөнен йолгып алыпты, «әйт!» тип. Кацкацак пыларга сүс әйтмәде. Кәбәрен әйтмәгәц, кацкацакны үтергәле пултышар, аны утка салтылар. Утка салгац кына кацкацак әйтте: «Кузы Күрпә палән цүлтә, пәлән-пәлән пайтирәкнең төбендә ятаты, аның кале петкән», – тип. Пы сүзне Паян-Сылу ишетерлек итеп кыцкырып әйтте, Паян-Сылуның колагына әйтте.

Паян-Сылу пы кәбәрне эшетеп бик кайгырды, пы өйтән ницек цыгып китү юлын эстәй башлаты.

Инәсенә әйтте: «Мин кысларым пылан сәелгә цыгам», – тиде. Энце, якут, мәрцәннәрен алып, кырык кысны ияртеп цыгып китте. Юлта парганда Паян-Сылу энце, мәрцәннәрне ергә цацып ебәрә, кыслар моңа алтанып, энце, мәрцәннәрне цүпләп калатылар. Паян-Сылу пылартан кацып китә. Пылар куып килеп етү пылан тагы энце, мәрцәннәр, якутларын цацып ебәрәте. Кыслар тагы аны еып калатылар. Паян-Сылу Кузы Көрпәне эстәп пара бирде. Пара-пара пы әлеге цүлгә парып етте. Анда пайтирәкне тапты, пайтирәк янында Кузы Көрпә үлеп ята тигән. Аннан Паян-Сылу әйтте: «Кайтсам, мине парыбер пүтән перәүгә бирерләр, мин кайтмаен, мин мынта үләен», – тиде. Паян-Сылу: «Үлсәк, пергә үләек», – тип пыцагын күкрәгенә катап, Кузы Көрпәне коцаклап өйлә.

Пылар икесе тә өйелгәннәр инте.

Паян-Сылуның пайтирәк янына китүен пер кыс пелгән. Пы кыс мының үлүен инәләренә кәбәр итте.

Моның артыннан киткәннәр куып, Ак кан үсе тә вәсирләр мән пергә куып килә, кысын эстәп. Куып килеп етсәләр, пылар икесе дә коцаклашып өйлгәннәр. Ак кан әйтте: «Пыларның икесен пергә күммәйпес, ти, персе елганың пы ягына, персе менә пы ягына күмелсен», – ти.

Күмәләр – персен елганың пер ягына, ә персен ричканың икенце ягына.

Ну инте Ак канның кияүе пулган игән, әлеге Кузы Көрпәнең тумыгын атып ярган пер сәүтәгәр. Ул үлгән кайгырып. Ак кан әйткән: «Паян-Сылуның яраткан кияүе менә пы кеше ите, – тигән, – аны Паян-Сылуның янына күмегес», – тигән. Күмгәннәр.

Пылар күмелгәц әлеге пайтирәк Кузы Көрпәнең дә, Паян-Сылуның та кәбере өстенә өйсеп цыккан. Сатуцының кәбере өстенә пер тал өйсеп цыккан. Паян-Сылу мән Кузы Көрпә кәберләре өстенә өйсеп цыккан пайтирәкләр пер-персенә якын килеп, ишелеп өйскәннәр. Сәүтәгәр кәбере өстенә цыккан тал өйсенә-өйсеп, сушыннан тыршаеп корып калган.

Паян-Сылу мән Кузы Көрпә пер пересен яратканнар, ә сатуцыны Паян-Сылу яратмаган, аңа кысны көцләп пирмәк пулган Ак кан.

Бу дастанны 1940 елның 22–23 нче маенда Новосибирск өлкәсе, Каргат районы, Муса авылы Советы, Тәрәнә авылында (Яйләү авыл – Җәйләү сүзеннән, аларда бу тирәдә Кышлау авылы да бар. Димәк җәй көннәрен Җәйләүдә, кыш көннәрен Кышлауда торганнар) Хәсән бабай Кәримовтан язып алдым. Ул 1863 елда туган, аңа хәзер 77 яшь.

Тәрәнә авылында хәзер колхоз бар, аның исеме «Ирек». Хәсән бабайны төп себер кешесе дип әйтергә була. Аның этисе монда, Себердә, туган, үзе дә монда туган. Ә бабасы элекке Казан губернасының Тәтеш ягыннан килгән имеш. «Безнең бабайлар солдат бирмәс өчен, Бараба татарлары исеменә язылып, торыр өчен монда килгәннәр», – ди ул. Хәсән бабай үзе дә Бараба кызына өйләнгән. Колхозда 1930 елдан.

Бу дастанны ул яшьрәк чакта шушы авылда ишеткән булган. Ул аны бик җиңел сөйләде. Сүзгә оста карт. Бер язып чыктым, аннан яңадан сөйләтеп, төзәтеп язып чыктым. Бабай сүзләрне нигездә бараба татарлары шивәсендә сөйли. Ләкин кайбер сүзләрне төрлечә әйтә, искечә грамоталы, ул үзе китаплар да, гарәп хәрефләре белән, укыган булса кирәк. Үзе: «Мин грамотасыз», – ди.

Мин Хәсән бабайдан бараба татарлары шивәсендә булган кайбер сүзләрне язып алдым. Бараба татарлары да «ц» белән сөйлиләр, аларда «ч» юк диярлек.

Шәбалә – кашык /төмән татарларында шабала/.
Цацнау – чүмеч /төмән – цүмец/.
Табак – тарелка /төмән – тәрилкә/.
Латка – чугун /төмән – цуйгун/.
Цыны – чынаяк /төмән – цынаяк/.
Тумөк – тубык /төмән – тубык/.
Кос – күмер /янган/ /төмән – кус/.

Сампар – самовар /төмән – самавар/.
Корас – әтәч /төмән – курас/.
Көркә – күркә /төмән – күркә/.
Кармакцай – сыерчык /төмән – бакцар/.
Мунцак – бусы (мәрҗән – ред.) /төмәң – мун/й/цак/.
Пыцак – пычак /төмән – пыцак/.
Күнәк – чиләк /төмән – циләк/.
Кацау – өтерге /төмән – кацау/.
Колца – кыр суганы /төмән – юуа/.
Пыяс – суган /төмән – пыяс/.
Йомак – әкият /төмән – йомак/.

Моннан башка мин бараба татарларының сөйләшү вакытларында кулланыла торган шивәләрен язып алдым. Алар арасында шундый сүзләр һәм җөмләләр бар:

Ога калган всятакай /шулай да отып, аңлап алган.
Өйзеңнеңке нождаң өйзеңкә йеткән / үз нужаң үзеңә җиткән.
Ул нимәне пелсен /ул нәрсә белсен.
Нәцем карт пар итте, алар пулса пелер итте/ Нәҗми карт бар иде, ул белер иде.
Картлар өйлеп пөткән /картлар үлеп беткән.
Кәрим тәган карт полган /Кәрим дигән карт булган.
Кызын какырып тәте /кызын качырып диде.
Пер цөлгә цыккан /бер чүлгә чыккан.
Өйлцәп цыккалы тәте /үлчәп чыгарга ди.
Одырылап цыга /каршы чыга.
Өйзенеке /үзенең.
Сарнаган /җырлаган, көйләгән.
Ницә сәгатьтә килгәле, минем сәгать юк/ничә сәгатьтә килергә, минем сәгать юк.
Мәгаләй /бияләй.
Нимәсе цыксын /нәрсәсе чыксын.

Бу сүзләр Хәсән бабайдан һәм башка иптәшләрдән язылды.

1940 ел, 22 май, Яйләү-Тәрәнә авылы.

1870 нче елларда шушы Тәрәнә авылында В.В. Радлов булып киткән. Авылда күп кенә карт кешеләр бар, дигәч, мин бу авылның иң карт кешеләрен җыйнап, Радлов турында сораштым. Чөнки мине Радловның нинди кеше булуы, бу ерак Себердәге татар авылларында аның ничек эшләп йөрүләре, халык иҗатын ничек һәм кемнәрдән язып алулары бик нык кызыксындыра. Минем уемча, Радлов бу авылларда бик аз тукталып үтеп китүенә карамастан, ул халыкның тел үзенчәлеген бик яхшы тотып

ала белгән һәм әкият дастаннарны халыкның үз телендә, үз шивәсендә бик матур итеп язып алган. Аның /В.В. Радловның/ әйтүенә караганда, дин әһелләре аны фольклор язып йөрүенә бик нык каршылык күрсәткәннәр, ләкин ул, шулай булуга карамастан, күп эш эшли алган.

Минем үтенүем буенча җыелышка,чакырган җиргә, түбәндәге картлар килде:

Хәсән карт Кәримов – 77 яшь

Фазулла карт – 85 яшь

Габдулла карт – 90 яшь.

Габбас карт – 92 яшь.

Гыймран карт – 70яшь.

Бу картлар белән бик озак сөйләшеп, гәпләшеп утырдым. Мин аларга Казан хәлләрен сөйләдем, ә үзем шушы ерак Себер җирләрендәге борынгы тормыш хәлләрен тыңлап, мәс килеп утырдым. Кайбер материалларын язып алдым. Картлардан бары 92 яшендәге Габбас карт кына В.В. Радлов килүен хәтерли. «Мин яшь идем. Безнең авылга озын гына, башына кара эшләпә кигән бер кеше килгән иде. Ул картларны чакырып сөйләшкәнен хәтерлим. Ни язгандыр, ни сорагандыр, анысы белән мин кызыксынмадым. Ул вакытта без бер нәрсә белән кызыксынмадык. Аның янында бер яшь кеше дә бар иде сыман. Алар бездә берничә көн торып киттеләр», – ди. /В.В. Радловның архивын, көндәлекләрен табасы иде, анда сәяхәте турында бардыр дип уйлыйм/.

Язып алучы, комментарийлар авторы
Хәмит Ярми (Ярмөхәммәтов),
1940 ел, 22–23 май, Тәрәнә авылы.

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫ ФОЛЬКЛОРЫННАН[1]: СӨЙЛӘКЛӘР

Рауза Яхина с информантами.

Журналыбызның бу номерыннан башлап, без себер татарлары фольклоры буенча булган материалларны бастыра башлыйбыз. Гөлфизәр апа Абдрахманова кулъязмалары безгә Рауза апа Яхина тарафыннан җиткерелде. Китерелгән әсәрләр фольклористлар классификациясе буенча «сөйләкләр» жанрына карый һәм Төмән өлкәсе Вагай районының Ешаир авылында язып алынганнар. Алар татар әдәби телендә һәм җирле себер татарларының диалекталь телләрендә ничек язып алынган, шул килеш биреләләр.

Еш-кыс аташтырты

Пы кәл пулты, мең тугыс йөс алтмышынцы йылны сентябрь айынта. Шул уакытны минең йәш уакытларым ите. Йәшлек исәрлек тип тикмәгә әйтмәгән пулыр поронколар.

Пергөннө цыктык торнагүс йыйгалы «Уба паш» пуйлап саска «Кара утрау» – тигән йергә.

---

[1] Текстлар күбесенчә җирле сөйләмдә биреләләр.

Пес тип кемнәр: Әптеракман пава пелән Айника мама, Пасир әкә пелән Кәлпигә йеңкә, Әптекәй әкә пелән Шәмши йеңкә, Пикә йеңкә, Сапир әкә пелән Туктапигә йуңкә, Мөкәррәмә йеңкә, Шәүкәт әкә пелән Майрә, Вәли әкә, Коппи, Вәкил әкә, Миңлегали, Мөгәмәтгирәй әкә, Нияз, Анвар әкә пелән Мөнәүәрә, Миркә йеңкә әм мин. Пәрепес йгермә ике кеше ите. Әргем пәтрә, капцикларны тултырганнан суң, киңке йагын, кайткалы тип цыктык. Шул цакны, ауылның әм мынталыларның иң олосо Әптерәкмән пава сураты: «Кем төстә йакшы йөри пеләте» – тип. Йәш пулганга ма, араларыннан пагыртым – тейтем ми-и-н тип. Әптерәкмән пава әйтте, алайса пәреннән цык алтка тите. Мин масайып, кайышып килеп атлап киттем. Пара-пара иңер төшөп, краңкы та пулып китте. Ә пес иңней йулга әле цыгалмайпыс. Менә алт йакта, песне цагырып, йәшел көйләкле пер кыс күренте. Пес ул кыс торган йергә парсак, ул тагын та алтта. Ул цагырган, йәшел кейемле кысны, пөтөнепөс күрәпес, Әптерәкман паватан пашга. Шул уакытны, Әптерәкман пава пәрепесне тә туктатты «аташтык» тите. Ул үсе көйгәк кеше мине ийеп параты. Пелмәгәң, нимә күтең кысмай, мактанып куйасын тип. Әркем үсенә-үсе нейрат ите. Әптерәкман пава перенце пулып, пәр пулган торнагүсен караңкылыкта мөккә актарты. Малтан паш кыпат тите. Исән-аман мыннан кайтуны гына уйлау кәрәк тите. Пашгалар та, үсләренең көнө пуйы йыйган торнагүсләрен, караңкылыкта йак-йакка түктеләр. Шуннан суң, Әптерәкман пава, перәй йуанрак агац төпкә парып, кунгалы әйтте. Осак пуматы нацагай уйнай пашлаты. Аның йалтырап калган йарыгынта, пер күчә утырган йуан агацларны күреп, анта атлатылар, пәр калык. Пырастан айаклар, каты йергә тейтеләр. Шуның өцөн мынта гына кунгалы пултык. Нацагай уйнаган уакытта, пырас йарыпейәте йак-йак, пес перас коро цыпыртык йыйыпыйапыс. Аның йарыгынта, Сапир әкә пелән Туктапигә йеңкә, пернимәгә, пер-пере пелән орошоп сугышып китәтләр, ату караңкыта, кемне суккалы пелмәйтеләр. Кинәттән йап-йарык нацагай уйнапейгәннән суң, шатыртатып, цытыртатып күкерт кукрәп ейте. Шул уакытны сугышта пулган Әптерәкман пава, ул ике сугышны гражданнар сугышын та, кырык перенце йылныкынта күргән кеше, мынтай ите кәпе: «Айника ыснарят мыннан та тың йарылаты» – тип. Ә Пасир әкә, Кәлпигә йеңкәгә: «Корткайак, мин камантер пулганта, кәтүшә атканта, менә пылай йарып-йарып китәтегән ите ауата» – тип. Әптекәй әкә корткайагына «Ысталинграттa нимец пелән песнеңкеләр аралашып киткән ите. Пес атапыс, нимец ататы, ыспайлап карапаксалар, нимецләр үсләренеңкен, ә песнеңкеләр, үсләренеңкен атканнар игән, мынтай йарыкта гына пелтек» – пес. Әргем төрлө нимәләр кәпләп, йаңкыр йауып утырган, ицкем рәтләп, йоклай та алматы, шулай итеп аратирә ут йагып, төннө нәсилә цыктык. Көскө көн пулгац, ируастан гына

йарый пашлаты. Перәүләре цай кайнаткалы тип, пәтрә алгац, су эстәп мөклө йургә парты. Шул уакытны, ул цыңкырып – әйтте. Йул пы пуйта гына тип. Иртәге йарыкта, пәре тороп, карапаксалар, йоклап, тим алып. Кунган йерепестән ун-унпиш кенә атлам йертә, йул усаты игән. Имән кунып цыгыптык, саска төшәтегән генә йертә. «Кара утраута» куныптык, аннан йөс кенә атлам йертә, ауылга кайтатыган тагыртап йаткан олло йул. Алай пулса та, йулга көц-кәл пулсын тип, пес цай-нимә кайнатып, эссе цай эцеп алтык. Шуннан суң кына, кайтыр йулга кусгалтык.

Менә шунтай кәлләр пулты пер төстәге еш-кыс өцөн. Мин ул көннө перттә онота алмайым.

Йасылты 19 октябрьдә 1999 йылны сәгәт кицке 7.15 ите.

Мавликаев Сәгтәттин Мырсултанның паласы, аңа 61 йәш.
Ешаер аулы, Вагай районы. 19.10.1999.

Кем ул ак сагаллы карт

Сеснең өй астыгыста йарбашта «Казан кайнаган йер» – пар. Ул пуйга цүп түкмәң, аннан усганта төгөргөнкәле, сүгешкәле тә йарамайты.

Пергөннө минең пелән пулты мынтай кәл. Йәйнең көнө сеснең өй пуйыгыстан, кицке сыйыртан кайтып парганымта пер картны күртем. Ул карт ак сагаллы, тайак тайанган ите. Пы уакыткацак ауылта антай карт күренмәгән ите ицкайта. Шул уакытны йылга йактан әсгәт синең килеп утырганыңны күртем. Аның турынта синнән сурагалы иткән итем, ул карт әллә-калай йугалып китте.

Ул ук көннө йоклап йатканымта, менә мынтай төш күртем. Йылга йанта йарбашта пер-үсе сеснең өйегес утыраты игән. Тактапашта, ул ук ак сагаллы карт, үсенең тайагы пелән йайганып, сине кергесмәй тороп куйты. Өйгә пашгаларны пәрен тә пушатты ә сиңа пылай тип әйтте: «Сине Әсхәт кергесмәйем, ник тисәң. Мин синнән кургам» – тип.

Менә нимә игәнен ул, үсем тә пелмәйем.

Кәпләте Кәлпигә мама Аминова пенсионерка. 17 июньдә 1984 йылны, Ешаер ауылынта.

Йасылты 13 октябрьдә, 1999 йылны. Сәгәт киөке 9.02 ите.

Хикмәтулла әүлиәнең үнәре

Кимә күлнең уртасына йеткәц, өц кеше пагор пелән, йылымның мәтицәсен эстәй пашлаты. Ул уакытны кимәтәге өцәүнең, перәүе цыңкырты, таптык мәтицәне, пагор пренимәгә эләкте тип. Кинәттән пагор суга төшөп китте, ә кимә асты йактан күтәрелеп китеп, актарылып китте. Шул уакытны ыспайы гына койашлы көн тымык пулса та, әллә-кайтан өүерлеп килеп койон килте. Койон кәттә кимәне күтәреп өүереп китте тә, суның ур-

тасыннан алып килеп пәрте. Кимә тик цыракланып китте. Ул койон күсне ацкылык түгел, әшкәрә каты пулты. Әркем йергә йатып кына, котолоп калты. Койон алай уйнап усганнан суң, көн ыспайлап, сәйелләнте. Кыйна күлнең өстөтә көмөш сынны суы, йалтырап күренте. Ә йуан талның йанына парып, кешеләр цыракланып йаткан кимәне тә күртеләр. Ә кимәтә пулган өц кеше калай киткәнен, иңкем пелмәте. Инте күлнең йанынтагы палыкка килгән калык, нимә эшләгәле пелмәте. Ауылга кайтып ницек ул өц кешенең семийасына әйткәле. Йылымны та мәтицәсес пулгац, кәрәге йук тип, калтыртылар. Йурыктан цыккан, цыракланып йуан талның йанынта йаткан, кимәнең калтыкларына, карап торганнан суң, перәү әйтте: Кицә әйте гуй, Хикмәтуллага-әүлиә иртәгә палыкка килмәң тип. Йак, пес туймаслыгыпысны уйлап, тагын та килтек. Менә, инте пескә алтыпыста көмөр пуйына пы уакыйга тәрес пулсын.

Ауылга кайткац, пелтек, Хикмәтулла әүлиә күрше ауылга парыпты. Анта кинәттән Кәтицә тигән матур сылу инте үсеп йеткән кыс аурып киткән. Инте үләте генә тигәнтә, кецегәсе өйтәгеләренең пелтермәйтен, ат пелән Ешаир ауылыннан, сәгәт иртәге пишләртә, Хикмәтулла-әүлиәне алып килепейгән. Перәй сәгәттән суң ул, төсәтеп Кәтицәне алган. Ә төштән суң, аның кецегәсе әүлияне Ешаир ауылына кире ат пелән илтеп тә килгән.

Песне тыңлап алганнан суң, Хикмәтулла әүлиә пылай тип әйтте: «Йә оланнар, менә күртегесмә инте, цаматан тыш пайлыкка сырыну, ицкемне әле йакшылыкка алып килмәгән» – тип.

Ул уакытта Хикмәтулла-әүлиәгә каралган сылу кыс Кәтицә, кәсер инте пенсиятәтә пулуына карамастан, әле тә матур, ыспайы. Шулай ук әле тә күрше Көмөшлө аулынта йәшәйте. Йәшләрне тә йеткесмәен, тик йөгөрөп кенә йөрите.

Менә шунтай кеше ите, синең олло-атаң Хикмәтулла әүлиә – Әсхәт.

Йасылты 28 сентябрь 1999 йыл.

Төнкөгә ацык калган сөт

Пы кәл пулты мең тугыс йөс алтмыш түртенце йылны. Йәйнең көнө иртәнке сәгәт алтылырта, әллә-нимәгә мин кинәттән уйанып килтем. Пырастан калмай инәм тә уйанты. Аннан инәм пылай тип әйтте. Менә кәсер төшөмтә, мин Гани абыйларга кертем. Өйләренең эце пуйлап, пөтөн йерләрентә йөрөп цыктым. Пыларның эцке йакларынта, мейец аргата куңыр мискәтә, йарты мискә сөтләре аусы йапылмай, утырып калыпты. Менә аннан мин, пер пармагым пелән тәмләп пактым.

Мыңацак, мин Гани абый пелән Роза апаларга кереп йөрмәгән перттә. Нәрсләренең, кайта, ницек утыруын та пелмәйем. Ирмәк өцен, менә

кәсер әйтә Әсхәт пергә Гани абыйларыңа парып пагайык тите. Минең алты йәшемнән пирле, антай нимәләр пелән әшкәрә кысыксынуымны тың пелгәнгә күрә, инәм өйтәгеләртән мине генә, аларга алып эйәртеп үсе пелән китте. Ишекне тукытып кергән итек, Гани абый пелән Роза апа, инте торганнар игән. Иртәсе пелән ник кергәнепесне, алар кысыксынып сурагац, инәм пылай тип аңлатты. Сеснең эцке йак пүлмәтә, мейец аргата куңыр мискәтә аусы йапылмаган сөт утыраты тип. Шул уакытны Роза апа пүлтерте, ачәп игән, сес пескә өмөрө кереп йөрмәгән. Ката, нимә утырганны, кайтан пелгәле мушете. Аннан, Гани абый – пүлтермә кешене, кәпләсен ул йагын та тип. Шуннан инәм тагын кәпләп китте. Менә ул сөтнө, төннә кереп, пер пармагым пелән тәмләп пактым. Алар, пелмәйпес, тип, кәсер карапагайык, эцке йакка цыктылар. Пес тә пергә эйәртек. Мейец аргаларынта, цыннан та аусы ацык утырган, йарты мискә сөтнө күртек. Ыспайлап карапаккан итек сөтнөң куйырган каймагының өстөнтә, пер мәртәпә алынган пармакның йулларын күртек. Гани абый пелән Роза апа, песнең Ешаир ауылынта, мәктәптә угытатыган ителәр. Шул уакытны мин түртенце класста угыйтыган итем. Шуннан суң, Гани абый менә алай төнкөгә кел ашны йапкалы онотаты тип, Роза апаны перас әйтеп алты та, мискәне күтәреп, тышга алып цыгып китте. Алай итеп ул майлы йакшы сөтнө, ибенә ишек алтта кас паллаларга түгепейте. Пес аннан суң өйепескә, кайтып киттек.

Йасылты 6 октябрьдә 1999 йыл. Сәгәт кицке 7.15 ите.
Ешаер ауылы. Вагай районы.

Пәри кызы турында

Бу хәл булган утызынчы еллар вакытында. Йышаер авылының Фәүзия исемле кызы бер көнне җиләк җыярга барганда югалып киткән. Һичнинди (бернинди дә) хәбәр-хәтере булмагач, моны авыл халкы урманга барып эзләп бакканнар һәм тапмагач, эзләми дә башлаганнар. Моның сөйгән егете булган, Азат исемле, ул һаман эзләп йөргән Фәүзияне.

Байтак вакытлар узгач, Ешаер елгасы башланган якта Азатның көче (хәле) бетеп, бер агач төбенә килеп утырган. Бераз хәл җыеп алганнан соң бу үз-үзе белән сөйләшә башлаган, сөйгән кызым кайларда йөри икән, дип. Шул вакытларда агачның өстендәге ботакта бер кыз утырган. Ул кыз моның сүзләрен (сөйләшүен) ишетеп утырган. Пу кыз егетнең тавышын бигрәк минем сөйгән егетемнең тавышына ошый икән дип, озак тыңлап утырган. Һәм шул вакыт кинәттән бу кыз аңын югалтып җиргә егылып төшкән. Азат кызның янына килеп күтәреп алгач, кыз моның кулында җип-җиңел булып тоелган. Бу кыз Фәүзиягә ошаган да, ошамаган

да. Азат сискәнеп: «Тукта, бу пәри кызлары мине шулай итеп алдамасыннар» – дип уйлаган. Шунда әйбәтләп караса бу егет, кыз үлгән икән.

Авыл халкы урманга барган вакытларда бик аз гына вакытка күреп калалар икән Фәүзиягә ошашлы бер кызның ялт итеп агач башына менеп, югалып киткәнен.

Бу булган хәлләрне авыл кешеләре бер-берсенә менә болай итеп сөйләгәннәр: Фәүзияне пәри кызлары үзләренә әйләндереп киткәннәр, шуңа күрә аның бу вакыткача үлеме, тереме икәнен беркем дә белми, аны тапмаган.

Аннан соң егет озак вакыт авыртып яткан. Тазарганнан (терелгәннән) соң барып караган теге агач төбенә, барса, әлеге вакытта калган кыз урынында чүп тә юк икән инде.

Бу булган хәлдән соң, егет уйлаган-уйлаган да, башка бернинди дә фикергә килә алмагач, бу пәри кызларының эше булгандыр дип бер фикергә килгән.

Хикмәтулла әүлия турында

Беркөнне Ешаер авылында яшәгән Хикмәтулла әүлия, өй буендагы мауылга ике сарык тиресе элеп куйган. Аны күргәч, Карагай авылы кешесе Ибрай, аның чын исеме Ибраһим, кайбер кеше Ипуй дип кенә аны йөртәләр; шул ук көнне Иртеш елгасын атай-сатай (аннан-моннан) кичеп көймә белән, төнге уникедән соң, бөтен кеше йоклаганда, бу урларга килгән, аның ике сарык тиресен. Бу кеше сарык тиресе янына килә, ә бер адым аңа җитәргә калганда, кире борыла икән. Шулай итеп, берничек тә алалмый икән. Шулай итеп, аннан йөреп-йөреп кире кайтып киткән икән.

Бу кеше икенче көнне дә, төнге уникедән соң килгән булган, бу юлы да һичнәрсә алалмый кайтып киткән.

Бу кеше тагын да өченче төнне дә килгән икән, анда да бернәрсәсез кайткан.

Шул ук кеше дүртенче көнне иртән, кулына балтасын алган да, бәлки берәр эш табылмасмы дип, корсак туйдырырга дип, Ешаер авылына килгән. Бу вакыт Хикмәтулла әүлия җиләстә тышта утырып алыйм дип, тактабашына (баскычка) чыгып утырган булган. Бу кешенең балта иңбашына салган икәнен күргәч, Хикмәтулла әүлия моны чакырып алган. Аннан соң моңа әйткән: «Менә, балам, балтаң билеңдә икән, безнең баскычлар искереп китте, берәр нәрсә эшләп булмасмы?» – дип. Аннан соң теге кеше әйткән: «Ничек булмасын, була, – дип, – ләкин нәрсә сорасам, аны бирәсеңме?» – дип әйткән Ипуй. «Бирәм, балам, бирәм. Эшләсәң була».

Шуннан соң теге кеше үз-үзенең гаебен белдермәскә теләп, инде сырынып (тырышып) килеп эшләп киткән (башлаган). Бер-ике сәгатьтә бу эшен бетереп хәл алырга утырган. Шунда Хикмәтулла әүлия әйткән:

«Ярый, рәхмәт, балам, эшеңә, инде өйгә кереп чәй эчеп ал». Ә теге кеше әйткән: «Юк, бабай, рәхмәт, мин кайтыйм тизрәк, өйдә эшем бар» – дип, картның күзенә карамаска тырыша икән.

Шунда Хикмәтулла әүлия өйдән чыгарып моңа ярты икмәк биргән. Аннан соң әйткән: «Балам, бернәрсә әйтмәсәң дә мин беләм, сиңа ул ике тире кирәк. Син аны өч төн, өч мәртәбә килдең, ләкин алалмадың, ә инде хәзер мин үзем үк әйтәм, бар, ал, балам, үзең мауылдан, мин риза инде». Теге кеше уңайсызланып: «Куй, бабай, мин килмәдем», – дип әйткән башын иеп, үзе Хикмәтулла әүлянең күзенә карамыйча башын читкә бора икән. Шуннан соң ул ярты икмәкне капчыкка салып һәм ике сарык тиресен алып, шатланып кайтып киткән, Карагайга, өенә. Менә шундый хәлләр булган бу җирдә.

Бизәләй-шык турында

Әүвәлге вакытта безнең якта бик нык укымышлы әүлия, сихерче Бизәләй-шык дигән кеше яшгән булган. Аның үзе белән бергә, биш кызы яшәгән икән. Ул үзе тере булганда ук, биш кызына 7 биянең сөтен саудырып, аны балчык белән аралаштырып, бергә кирпеч суктырган. Аны күргәч, башка кешеләрнең моңа исе киткән һәм шуннан бу шыктан алар сорыйлар: «Бу нәрсә эшлисез сез болай» – дип, һәм ул аларга шулай дип әйткән: «Мин менә үлсәм бу кирпечләр каберлекне ябарга (булыр)», – дип. Моңа карап торган халык тагын да гаҗәпкә калган һәм шуннан кайберәүләре аларның сораган тагын да моннан: «Ә ник алай бия сөтеннән генә», – дип. Аларга да бу шык карт җавап тапкан: «Мин үлсәм әгәр дә, пәриләр яткырмаслар, ни өчен дисәң, җен-пәриләрне мин эшләтәм, әгәр дә инде җиде биянең сөтеннән басып, болай кирпечләр ясатсам (кылдырсам), ул вакытта инде пәриләрнең мине урыннан кузгатырга хәлләреннән килмәс».

Беркөннәрне менә мондый хәлләр булган. Бер көн алдан Бизәләй-шык авылдагы кешеләргә әйтә икән, иртәгә төнлә мин әйткән җиргә бармагыз дип, анда минем кушуым буенча пәриләр эшлиләр дип, алайса берәрегезгә берәр нәрсә булып куймасын дип. Ул Кыелтау дигән җирдә, пәриләрдән печән эшләткән (җыйдырган) икән Кыелтау ул Кайнавыл авылы янында. Анда ул бер төндә пәриләрдән печән чаптырган икән. Пәриләр бер төндә печәнне чабып куялар икән, аннан шул ук төндә аны киптереп, кибәнгә өеп куялар икән. Шулай пәриләрнең печән чабып йөргәнен кешеләр дә күргән булган, күзләренә күренмәсә дә, кечкенә генә чалгылар чың-вың итеп чабып баралар икән. Ул якта туры килгән кешеләр янәшә килми (якын бармый) гына караганнар икән, ә берәве күрергә дип бик якын килгәндә, аның бер аягын чабып узып киткәннәр хәтта. Эшләрен бетереп куйгач, пәриләр Бизәләй-шыктан тагын да эш сорап килә икән,

аларга әгәр дә эш табалмасаң, алар синең үзеңне дә һәм кызларыңны да бөтерәбез диләр икән. Шулай итеп Бизәләй-шык пәриләргә алар эшли алмаслык эш эзләп караса да, алар аны эшли алганнар икән. Ә инде көз көннәрендә кырда эшләр беткәч, ул аларга иләк белән су ташыткан агач мичкәгә. Иләкнең тишекләреннән елгадан алып чыккач ук су коелып китсә дә, ташый-ташый шул ничектер мичкәне тутыралар икән. Аннан соң инде пәриләр аны да эшли алгач, ул аларга комнан аркан иштергән, Озын кыр дигән җирдә. Шулай эшли-эшли комда пәриләр аркан да ишеп куялар икән һәм ишеп куйганнан соң Бизәләй-шыкка килеп әйтәләр икән: «Ишеп куйдык арканны, әйдә үзең барып тикшереп кабул итеп ал арканны дип. Шуңа каршы бу аларга әйтә икән болай: «Юк, мин бармыйм, сез үзегез алып килегез монда, аннан соң карап карарбыз нинди аркан ишкәнегезне». Шуннан ярар дип, пәриләр чыгып китәләр икән. Аннары алар барып комнан ишкән арканны күтәреп карасалар, ком коелып китә икән. Шуннан болар тагын ишеп багалар икән комнан аркан, тагын шулай була икән. Шулай итеп пәриләр әлләничә мәртәбә шулай кылып караганнан соң, Бизәләй-шык янына алып килә аламагач, ташлап качалар икән. Шулай итеп ул пәриләрдән байтак эшләрне эшләткән булган.

Беркөнне Бизәләй-шык Кайнавыл авылыннан Иртеш елгасы аша көймә белән кичеп Убаул авылына барган булган. Ул авылда ике кешене дәвалаганнан соң, үзе дә кинәт авырып киткән. Инде әҗәл хәстәсендә (хәлендә) булганда кешеләргә болай дип әйткән: «Әгәр дә мине Кайнавыл ягына Иртеш аша көймә белән алып китсәгез, бер тактага ат койрыгыннан ишелгән кыл дилбегә белән бәйләп куегыз дигән, алайса мине су пәриләре Иртеш уртасында торгызып китәрләр, – дип. Моңа яшьләр көлеп, үлеп кара менә, кыймылдарсыңмы икән, дигәннәр. Шуннан соң ул яшьләргә Бизәләй-шык болай дип әйткән: «Юк сез миннән көлмәгез, минем әйткәнемне эшләгез, әгәр дә инде алай эшләмәсәгез, бәлки сезне харап итүем дә бар. Су пәриләре мине батырырга тырышырлар, шуның өчен хәзер үк минем күз алдында ат койрыгыннан кыл дилбегә ишеп алыгыз» – дип. Кешеләр ышанмаса да аның үтенечен эшләгәннәр, шулай итеп кылдан дилбегә генә ишеп алганнан соң, тагын да нәрсә эшлибез дип сорап, аның ягына карасалар, ул инде үлеп тә куйган (икән). Иртеш елгасы аша алып чыгарга дип көймәгә салганда, аның әйткәненчә, бер тактага кылдан ишелгән дилбегә белән бәйләп куйганнар. Ул көнне тымык (тымызык) булганага, Иртешнең суы да тыныч кына агып торган булган. Шулай тыныч кына көймә барганда, инде Иртешнең уртасына болар җиткәндә, көймә кинәт ул якка да, бу якка да аунаклый (уйнаклый, тирбәлә) башлаган, әйтерсең су астыннан бер нәрсәләр көймәне, ул яктан да, бу яктан да күтәреп чөяләр, шулай бер мәртәбә бик каты көймә чай-

калганда, үлгән кеше төшеп китә язган. Шунда гына кешеләр аңлап аның әйткәнен һәм шуннан әйткәннәр: «Ярый әле аның әйткәненчә эшләдек, алай итмәсәк, белмибез нәрсә булыр иде безнең белән» – дип. Шуннан соң Кайнавыл авылына аны салып кайтканнан соң кызлар бишәве дә болай дип әйткән: «Атабыз тере булганда әйткән иде, бияләрнең сөте белән балчык аралаштырган кирпеч белән күмәргә дип, шуның өчен алай итегез, дип һәм шуннан соң кешеләр аны олылап күмгәннәр.

Хәзер дә Кайнавыл авылыннан ерак түгел җирдә «изге үлек» дигән җир бар. Анда кирпечтән эшләнгән кабердә Бизәләй-шык ята. Ул җирне «яхшылар яткан җир» дип әйтәләр. Ул кирпечтән эшләнгән кабердән уң яккарак кырык кыз ята. Ул шулай ук тип атала да – «Кырык-кыз», икенче төрле «Кызлар үлек» дип йөртәләр монда. Аның инде тарих һәм легендалары башка.

Хикмәтулла әүлия турында

Әүвәлге вакытта да безнең халык арасында әүлияләр, сихерчеләр булган. Алар арасында бик күп укымышлы кешеләр дә булган икән. Менә бүген мин сөйлим үземнең әтием Хикмәтулла әүлия турында.

Бер өйдә бер дә бала тумаган булган, туса дә үлеп китә торган булган. Моның тикмәгә генә булмаганын Хикмәтулла әүлия тойган.

Бекөнне ул озак догалар укып утырган (булган) икән. Шуннан бервакытта урынасты ачылып китеп, аннан бер капчык йөкләгән кеше күкрәгенәчә чыгып, менә болай дип әйткән: минем исемем Ислам, монда синнән яшәрлек җай (хәл) бетте, инде моннан китәмен, дип. Шуннан соң гына бу өйдә бала-чага була башлаган.

Хикмәтулла әүлиянең бертуган әнәсе Хәмидулла-сихерче булган. Алар икәве дә бик оста булганнар. Хәзер алар турында бик күп легендалар йөри. Ләкин аларны табу җиңел түгел, көннән-көн алар бетеп бара. Әгәр дә бу җыелган легендалар, тарихи вакыйгалар, берәр җыентык, берәр кечкенә китап...

(Җыючы фикере курсив белән бирелде. Язып алыну буенча башка мәгълүмат юк).

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАР

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

СПИСОК ДЕЛ О НОВОКРЕЩЕННЫХ
из фондов Тобольского филиала госархива Тюменской области
Тобольская духовная консистория

ФОНД № 156. Архивная опись № 1

1.1. /оп.1/ «Дело о новокрещенной из татар Епфимии Григорьевой, которая вышла замуж за татарина». /Дата – 1722, колич. лист. – 13/.

49.17. /оп.1/ «Дело по жалобе новокрещенского ясашного остяка Уватских юрт Василия Филиппова на священника Спасской церкви Уватского погоста Стефана Никитина». */1743, 132/.*

72.39. /оп.1/ «Дело о туринском новокрещенном татарине Василий Пукшеневе». /*1743, к.л. – 16/.*

81.48. /оп.1/ «Дело по челобитной церковного старосты Тобольской Благовещенской церкви Федота Смирных на Тобольского оброчного татарина Измаила Алметова о заемных деньгах 320 рублях». /*1743, к.л. – 40*/.

130.17. /оп.1/ «Дело о крещенных князцев и остяков по Березовскому и Самаровскому ведомствам и об утверждении их в православной вере». */1744, 332/.*

149.37. /оп.1/ «Дело об оставленном татарином Измаком Ахметовым товаре у пасадского В. Медовщикова». */1744, 5/.*

166.56. /оп.1/ Дело по доношению Уватского священника Пыхова о новокрещенных остяков и татарах, совратившихся в прежние свои обычаи». /*1744, к.л. – 116/.*

218.14. /оп.1/ «Дело о приведении татар Кузнецкого ведомства в православную христианскую веру». /*1746, 27/.*

229.25. /оп.1/ «Дело о крещении Тобольского юртовского татарина Измаила Ахметова». */1746, 22/.*

237. /оп.1/ «Дело о желающих принять православие и крещение колодников Кулаше Бикулине и Давиде Самаланиеве». */1746, 25/.*

245.6. /оп.1/ «Дело о пожелавшем принять святое крещение татарине юрт Сузгунских Саганчине Сурунгаеве». */1747, 11/.*

247.8. /оп.1/ «Дело о крещении гренадера Ширванского полка Кандея Черентаева». */1747, 13/.*

253.14. /оп.1/ «Дело о новокрещенных остяках Сургутского уезда». */1747, 141/.*

263.24. /оп.1/ Дело о крещении татарина подгорных Бегишевских юрт Яныша Кучукова, которого нарекли Борисом». */1747, 28/.*

290.5. /оп.1/ «Дело об имеющейся в Томске татарской мечети». */1748, 5/.*

341.58. /оп.1/ «Дело о новокрещенных из разных религии». */1748, 10/.*

342.59. /оп.1/ «Дело о желающих из татар принять святое крещение». */1748/.*

352.3. /оп.1/ «Дело о желающих принять святое крещение татарине Салымских юрт Мемете Миасове». */1749/.*

380.35. /оп.1/ «Дело о крещении персианина Рафила Казимова». */1749, 16/.*

381.37. /оп.1/ «Дело о новокрещенных татарах». */1749, 19/.*

430.24. /оп.1/ «Дело о еденении новокрещенными остяками Демьянского ведомства в пост конского мяса». */1750, 9/.*

459.57. /оп.1/ «Дело об отводе места для строительства татарской мечети». */1750, 66/.*

467.65. /оп.1/ «Дело о несогласном житье Тавдинского заказа новокрещенного остяка Гаврила Екимова с женой». */1750, 9/.*

493.22. /оп.1/ «Дело о жене новокрещенного татарина Нифонта Юдина Евдокии Ивановной и о Тюменском посадском Федоре Юдине». */1750, 11/.*

496.95. /оп.1/ «дело о прелюбодейном житье новокрещенного Василия Матки с Гликерьей Юдиной». */1750, 36/.*

516.117. /оп.1/ «Дело о Тобольском ямщике Матвее Нелюбине /он же Батырев/, который имел двух жен». */1750, 183/.*

539.140. /оп.1/ «Дело по доношению священника Екатеринбургского заказа Щелкунского села Дорофея Медведкова о татарах: сотнике Булате с товарищами и о крещении их». */1750, 153/.*

738.49. /оп.1/ «Указ черновой в какой силе писать к священникам о наблюдении за новокрещенными татарами указы». */1751, 2/.*

742.85. /оп.1/ «Промемория из походной канцелярии генерал-майора Киндермана о новокрещенном Верещагине». */1751, 59/.*

763.26. /он. 1/ «Дело о клевете на новокрещенных татар о происходящих якобы от них грабежах и обидах». */1751, 154/.*

765.28. /оп.1/ «Дело о причиняемых новокрещенному Ивану Сухареву обидах тут же и о других новокрещенных». */1751, 28/.*

772.35. /оп.1/ «Дело по челобитию Тобольских, Тюменских и Тарских татар и бухарцев Мурата Кучумова с товарищами о невольном якобы их крещении». */1751, 69/.*

775.38. /оп.1/ «Дело о тобольском юртовском татарине Тауте Имесеве». */1751, 6/.*

776.39. /оп.1/ «Дело о новокрещенных и некрещеных вогулах и остяках Пелымского и Чердынского ведомств». */1751, 29/.*

777.40. /оп.1/ «Дело о воспринявших святое крещение Тарского ведомства десяти татарах». */1751, 8/.*

786.50. /оп.1/ «Дело по доношению Енисейского духовного правления о новокрещеных иноземцах». */1751, 4/.*

787.51. /оп.1/ «Дело о новокрещенном Кирилле Родионове сыне Богданове и о прочем». */1751, 14/.*

788.52. /оп.1/ «Дело о новокрещенных деревни Верхней Тарского ведомства ясашных татарах мужского и женского пола, всего 50 человек». */1751, 12/.*

794.59. /оп.1/ «Дело о новокрещенном Тобольском ясашном Артомоне Стефанове Бабкине, татарское имя которого было Саитов». */1751, 10/.*

800.65. /оп.1/ «Дело о крещении самоеда Обдорской волости Березовского ведомства Хаска Ваносова». */1751, 64/.*

806.71. /оп.1/ «Дело о воспринявших святое крещение ясашных татарах д. Верхней Тарского ведомства». */1751, 6/.*

820.86. /оп.1/ «Дело о разломании в Усть-Тарской деревне татарской мечети». */1751, 24/.*

823.89. /оп.1/ «Дело по доношению Аевской деревни Тарского ведомства новокрещенных Алексея Ошанина и Андрея Русакова об обучении их русскими креститься двумя перестами». */1751, 5/.*

850.116. /оп.1/ «Дело о новокрещенном Сергее Мокренском». */1751, 11/.*

851.117. /оп.1/ «Дело о новокрещенном Иване Головине». */1751, 10/.*

857.124. /оп.1/ «Дело по прошению новокрещенного Тобольских подгорных Ескалбинских юрт Сидора Атаманова об отдаче ему пахотной земли». */1751, 4/.*

862.129. /оп.1/ «Дело о крещении ясашного татарина Сеиткумских юрт Тарского ведомства Кулдеева». */1751, 11/.*

870.138. /оп.1/ «Дело об умерших новокрещенных Уватского прихода, над которыми построены голбчики». */1751, 85/.*

883.151. /оп.1/ «Дело о новокрещенных Ачинского острого Красноярского заказа и других волостей об употреблении ими в Петропавловский пост мяса и молока». */1751, 6/.*

905.173. /оп.1/ «Дело о воспринявших святое крещение барабинках, вышедших из плена киргиз-кайсацкой орды». */1751/.*

1137.49. /оп.1/ «Дело об опасении томских татар о невольном крещении и определение Томской канцелярии, чтобы никакого препятствия татарской веры не чинить». */1752, 49/.*

1185.100. /оп.1/ «Дело об обнаруженном близ новопостроенной в Тобольске на нижнем посаде церкви во имя Захария и Елизаветы предметы богопротивного волхования и жертвенника. О постройке церкви в г. Березовке». */1752, 39/.*

1213.131. /оп.1/ «Дело о башкире Муилбике Жилкибаевой». */1752, 35/.*

1334.46. /оп.1/ «Дело о тюменском татарине Шабе, перепродавшем новокрещенных Осипа, Ивана и Федота Игнатьева в холопства». */1753, 38/.*

1336.51. /оп.1/ «Промемория Сибирской губернской канцелярии, Тобольской духовной консистории, реестры о присланных в 1752–1757 гг. для крещения в православную веру латышек, чухонок, малороссиянок». */1753, 112/.*

1383.112. /оп.1/ «Дело о наказании рудокопа Полевского завода Екатеринбургского заказа Ульяна Рудакова за найденную у него тетрадь с заговорами». */1753, 10/.*

1390.119. /оп.1/ «Дело о жене разночинца Бергамакской слободы Тарского ведомства Мавры Худалеевой, поправшей святые тайны». */1753, 20/.*

1400.129. /оп.1/ «Дело по прошению новокрещенного башкира Павла Шамова, отданного в работу тобольскому дворенину Астраханцеву». */1753, 9/.*

1411.40. /оп.1/ «Дело о толмаче татарского языка Михаиле Енбаеве, не предоставившем писем, свидетельствующих о бытии на исповеди». */1753, 16/.*

1457.186. /оп.1/ «Указ митрополита Сильвестра по доношению Рафайловского заказчика Троицкого Рафайлова монастыря игумена Александра о безотказном крещении инородцев, желающих принять православие». */1753, 5/.*

1496.224. /оп.1/ «Дело по доношению священника Спасской церкви с Уватского Тобольского подгорного дистрикта о несоблюдении новокрещенными христианских обычаев». */1753, 11/.*

1507. /вновь обнаруженный/. «Дело о заложении о постройке церквей в д. Татарке Долматовского заказа, в с. Скородумском Алапаевского заказа и других». */1753, 30/.*

1517.10. /оп.1/ «Запросное письмо Сибирской губернской канцелярии в Тобольскую духовную консисторию о продавших своих холопов-иноверцев, не приведя их в святое крещение. Справка из Тобольской духовной консистории /ответ на этот запрос/ с выдержками из Евангелия и из закона». */1754, 5/.*

1524.17. /оп.1/ «Дело по доношению Кузнецкого заказчика протопопа Мефодьева и по промемории митрополита Сильвестра о выделении воеводской канцелярией протопопу сопровождающего с подводой для посещения новокрещенных в отдаленных от церквей местах». */1754, 6/.*

1532.25. /оп.1/ «Указ Тобольской духовной консистории от 15.06.1754 г. о наложении на новокрещенных легкой епитамии вместо штрафа за небытие на исповедь. Рапорты духовных правлений о получении указа». */1754, 22/.*

1537.30. /оп.1/ «Дело о присылке в Тобольскую духовную консисторию из д. Аевской Тарского заказа новокрещенного Давида Максимова, не носящего креста и имеющего иноверческие книги, для исправления и утверждения в христианской вере». */1754, 23/.*

1543.36. /оп.1/ «Дело о награждении новокрещенных за принятие святого крещения /Например, сукном из Тобольской рентереи/». */1754, 23/.*

1555.48. /оп.1/ «Дело по доношению священника Спасской церкви с. Уватского А. Пыхова о надругательстве над иконами новокрещенными Кошеловских юрт И. Мамыштаковым и его сыном Григорием». */1754, 24/.*

1557.50. /оп.1/ «Дело об отрешении от должности заказчика Демьянского духовного правления протопопа Гаврила Максимова за наказание плетьми новокрещенных». */1754, 52/.*

1571.64. /оп.1/ «Дело по челобитной новокрещенного из татар Тюмени Никифонта Юдина, не желающего быть палачом». */1754, 6/.*

1585.78. /оп.1/ «Дело о бухарце Рахиме Шарипове, вышедшем из киргизского плена и желающем принять православную веру». */1754, 12/.*

1587.80. /оп.1/ «Дело по челобитной дочери Тобольского юртовского татарина Муслима Ахметова Аючбики о желании принять православие». */1754, 5/.*

1588.81. /оп1/ «Промемория Тобольской духовной консистории о награждении новокрещенного татарина Федора Шелудякова из государственной казни и о даче ему льготы в платеже ясака и прочих податей» */1754, 2/.*

1589.82. /оп.1/ «Челобитная татарки юрт Тоболтуры Тобольского подгорного ведомства Уразбики Бехьметьевой о желании принять христианскую веру». */1754, 3/.*

1591.84. /оп.1/ «Ведомость о крещении 47 человек ясашных татар протопопом Кузнецкого Преображенского собора С. Мефодьевым с указанием имен новокрещенных и восприемников». */1754, 6/.*

1594.87. /оп1/ «Доношение новокрещенного юрт Соусканских Тобольского подгорного ведомства Ивана Куличкина о награждении его за добровольное принятие святого крещения и об освобождении от ясака». */1754, 1/.*

1599.92. /оп.1/ «Дело о разночинцах д. Бутаковой прихода с. Чередовского Тарского заказа Михаиле и Иване Зверевых, являющихся детьми новокрещенного татарина, терпящих притеснения от татар д. Байтугановой в пахотной и сенокосной земле и рыбном промысле». */1754, 25/.*

1606.99. /оп.1/ «Дело по доношению новокрещенного юрт Алымских прихода с. Уватского Григория Иванова о получении священником с. Уватского Андреем Пыховым взяток от новокрещенных». */1754, 7/.*

1611.104. /оп.1/ «Доношение служителя архиерейского дома Василия Лашкова о татарке юрт Апталовских Тарского заказа, прижившей троих детей от русского солдата». */1754, 2/.*

1618.111. /оп.1/ «Промемория Тобольской духовной консистории по челобитной ясашного татарина юрт Чигиревых Тобольского ведомства Ураазая Мигилчакова о желании принять православную веру». */1754, 3/.*

1623.116. /оп.1/ «Дело о попрании святых икон татарами юрт Темшеняковых Тарского ведомства». */1754, 13/.*

1797.2. /оп.1/ «Дело по челобитью татар юрт Суклемских Тобольского подгорного дистрика о принятии христианской веры». */1755, 11/.*

1798.3. /оп.1/ «Дело по челобитью татар юрт Сузгунских и юрт Чигиревых Тобольского подгорного дистрика о принятии христианской веры». */1755, 10/.*

1800.5. /оп.1/ «Дело по челобитным абыза юрт Кавинских Тарского ведомства Кушлука Танчураева о татарах и бухарцах, не соблюдающих магометанской закон». */1755/.*

1802.7. /оп.1/ «Дело по челобитной татарина юрт Чигиевых Тобольского подгорного дистрикта Бикбулы Тлеуметева о принятии им христианской веры». */1755, 8/.*

1806.12. /оп.1/ «Дело о получении новокрещенным Каинского форпоста Тарского ведомства Петру Кислову / в иночестве Сайнчак Юлышев/ награждения и льготы от уплаты ясака и прочих податей». */1755, 6/.*

1816.22. /оп.1/ «Дело о работе Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах о хранящихся в амбаре у новокрещенных Тобольских подгорных юрт Иземетьевых святых икон». */1755, 54/.*

1820.26. /оп.1/ «Рапорты Тарского заказчика протопопа Ивана Иванова о желающих принять православную веру». */1755, 4/.*

1822.28. /оп.1/ «Рапорты Тарского заказчика протопопа Ивана Иванова, доношения Тарской воеводской канцелярии о желающих принять православную веру». */1755, 5/.*

1824.30. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры татарином Тобольских подгорных юрт Аремзянских Калемином Балтаевым». */1755, 57/.*

1830.36. /оп.1/ «Дело о бежавшем из плена башкирце Имане Кутлуболотове, принявшем православную веру». */1755, 6/.*

1834.40. /оп.1/ «Дело о выдаче награждения новокрещенному из татар Ивану Зеленскому, добровольно воспринявшему православную веру». */1755, 5/.*

1843.49. /оп.1/ «Промемории Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах об отсылке новокрещенной Татьяны Порфирьевой

в Тобольский Рождественский девичьий монастырь для утверждения в христианской вере» */1755, 15/.*

1844.50. /оп.1/ «Дело по челобитной ясашного татарина Тюменских подгорных Шикчинских юрт Кутайка Айметова, о принятии им православной веры» */1755, 3/.*

1853.59. /оп.1/ «Указ Тобольской духовной консистории, промемория Сибирского приказа об иноверцах Кузнецка, желающих принять православие» */1755, 8/.*

1859.65. /оп.1/ «Дело по доношению новокрещенного Петра Енбаева о своем брате, Кутуше Айбетеве, находящемся в холопстве у Тюменского служилого татарина Сеита Ишимова и желающем принять православие» */1755, 4/.*

1863.69. /оп.1/ «Дело по рапорту Тарского заказчика Ивана Иванова о крещении татарина Салыка» */1755, 18/.*

1870.77. /оп.1/ «Дело о присылке крестьян д. Байкаловой Тобольского подгорного дистрикта Матвея Абышева и Епифана Бронникова в консисторию для допроса и освидетельствования /по какому делу, не указана/». */1755, 9/.*

1877.84. /оп.1/ «Дело о живших у татарского головы из юрт Сабанаковских Тобольского подгорного дистрикта Абезбакея Сабанакова беглых новокрещенных, желающих вновь обратиться в магометанство» */1755, 52/.*

1879.86. /оп.1/ «Дело о новокрещенных Тарского и Томского заказов, о выдаче или вознаграждения за добровольное принятие крещения и освобождение от уплаты ясака и других податей. Ведомости о новокрещенных» */1755, 31/.*

1882.89. /оп.1/ «Промемории Тобольской духовной консистории и Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах, о содержащейся в консистории по доносу казака Петра Елисеева татарки Мариам Кутумовой за блудной грех» */1755, 15/.*

1893.01. /оп1/ «Дело о принятии православной веры детьми новокрещенного из ясашных татар Заболотных Шондинских юрт Тобольского подгонного дистрикта /приход с. Бронниковского/ Василия Пуртова Юмашем и Еметяком, а также женой Айбигой с малолетним сыном Маратом» */1755, 8/.*

1895.103. /оп.1/ «Дело об отвращении новокрещенного Барабинской волости Тарского заказа Федора Кислова от христианской веры жителям д. Тинкуль Барабинской Чекулинской волости» */1755, 12/.*

1896.104. /оп.1/ «Рапорт Тарского заказчика протопопа Ивана Иванова о принявшем православную веру татарине д. Темшеняковой Куртке Кинчееве» */1755, 1/.*

1905.113. /оп.1/ «Дело об отвращении татарским муллой юрт Сеитовых Тарского заказа Ибельяминым Сеитовым новокрещенных татар от христианской веры» */1755, 43/.*

1907.115 /оп.1/ «Доношение Енисейского заказчика протопопа Даниила Базлуцкого о добровольном принятии христианской веры ясашными тунгусами. Реестр десяти новокрещенных». */1755, 2/.*

1919.126. /оп.1/ «Дело по промемории Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах о присылке из Тобольской духовной консистории дела о колоднице башкирке Аленбике» */1755, 6/.*

1920.127. /оп.1/ «Дело о присылке новокрещенных д. Аевской Тарского заказа Русакова, Седых, Новоселова из Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах в Тобольскую духовную консисторию для исправления и утверждения в христианской вере» */1755, 51/.*

1921.128. /оп.1/ «Дело по челобитной вышедшего из киргизского плена башкирца Т. Мовлагулова /новокрещенного Бориса Иванова/, вынужденного в плену молиться по магометанским законам, вновь принять христианскую веру» */1755, 5/.*

1924.131. /оп.1/ «Челобитная служилого татарина Тобольских подгорных юрт Аремзянских Раимгулы Аптышева о принятии им православной веры» */1755, 2/.*

1928.136. /оп.1/ «Дело по доношению томского заказчика протопопа Симеона Шелковникова и архимандрита Исайи Русановича о принятии христианской веры дочерью татарина Авдотьей Кучековой» */1755, 5/.*

1933.141. /оп.1/ «Дело по челобитной вышедшей из киргизского плена Бичаган Пешу о принятии православной веры» */1755, 4/.*

1963.173. /оп.1/ «дело о новокрещенном из ясашных татар юрт Щербаковских Тюменского заказа Юсупе Изенбетеве, получившем при крещении имя Дмитрий» */1755, 10/.*

1968.178. /оп.1/ «Указ Тобольской духовной консистории по прошению новокрещенного д. Тепаешевой Тарского заказа Козьмы Седых о крещении его малолетней дочери» */1755, 2/.*

1971.181. /оп.1/ «Дело по челобитным ясашных татар юрт Нерденских Тобольского подгорного дистрикта Аитпака Мильнича и юрт Тебендинских Тарского заказа Аблугул Меметова о принятии православной веры» */1755, 5/.*

1974.184. /оп.1/ «Промемории Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах о присылке разных священно и церковнослужителей для допросов» */1755, 82/.*

1975.185. /оп.1/ «Дело по доношению священника Каинского форпоста Тарского заказа Терентия Афанасьева о новокрещенных Семене Анисимове Казанцеве и других» */1755, 15/.*

1976.186. /оп.1/ «Дело по доношению Челябинского заказчика протопопа Петра Флоровского о принуждении новокрещенных записаться в казаки». */1755, 6/.*

1978.188. /оп.1/ «Дело самоедах Мангазейского ведомства, живущих в Тазовской стороне и близ морской губы, принявших православие» */1755, 9/.*

1979.189. /оп.1/ «Дело о выдаче жалования находящимся в Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах Вяжитского монастыря Новгородской епархии архимандриту Пахомено Добрыне и Яранского монастыря Казанской епархии игумену Иллариону» */1755, 8/.*

1989.200. /оп.1/ «Дело по доношению префекта Тюменской семинарии, Тюменского Святотроицкого монастыря архимандрита Михаила о бухарце Абу Маметеве, не допускающем до святого крещения татарку Илпигу с двумя дочерьми» */1755, 19/.*

1990.201. /оп.1/ «Дело о ложных сведениях, поступивших в Сенат от бухарца, выборного от тобольских юртовских татар, Мерзенера Меречиева» */1755, 68/.*

1992.203. /оп.1/ «Дело по челобитной жены тобольского татарина Марцины Сеитовой о принятии православной веры» */1755, 11/.*

2001.212. /оп.1/ «Дело о жителе д. Сеитовой Тарского заказа Аренгулове, разбившем молотком имеющуюся в его доме икону; о найденных у татар книгах, ругающих христианскую веру» */1755, 148/.*

2003.214. /оп.1/ «Промемория Сибирской губернской канцелярии о непереселении живущих в одних деревнях с новокрещенными некрещеных татар» */1755, 1/.*

2005.216. /оп.1/ «Дело о крещении в Омской крепости пяти человек иноверцев, вышедших из киргизского плена». */1755, 6/.*

2014.225. /оп.1/ «Дело по челобитной жены Тобольского оброчного татарина Айзы Курматовой о желании ее принять православие – крещение». */1755, 5/.*

2015.226. /оп.1/ «Доношение Енисейского заказчика протопопа Даниила Базлуцкого о крещении ясашных тунгусов, всего пяти человек. Реестр новокрещенных». */1755, 3/.*

2024.235. /оп.1/ «Дело по челобитной новокрещенных Тобольска о не назначении их на работы вместе с некрещеными татарами». */1755, 5/.*

2024.235. /оп.1/ «Дело по промемории Сибирской губернской канцелярии о желающим принять православную веру тобольским оброчным татарине Абдрезяке Аблееве». */1755, 4/.*

2026.237. /оп.1/ «Дело о произношении тобольским служилым татарином Абдраимом Азизовым богохульных слов». */1755, 27/.*

2033.244. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры татарином Мамке Казеевым, прибывшим из грузинской землицы». */1755, 8/.*

2140 /вновь обнаруженный/. /оп.1/ «Дело об отвращении от христианской веры новокрещенного Ивана Донатова татарами дд. Аевской, Качуковой, Тепкешевой Тарского заказа, о якобы насильном его и других татар крещенным» */1755/.*

2157.16. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры тобольскими ясашными татарами Айтышкой Гавриловым, Енисеем Артамышевым и дочерью выехавшего из Грузии татарина Казея Максютова Батымой». */1756, 9/.*

2165.25. /оп.1/ «Рапорты Тарского заказчика протопопа Ивана Иванова о принявших православную веру тарским юртовским бухаретине Таби Сатыкове /наречен Никифором/ и бежавшим из киргизского плена Аюкине Курчине /наречен Иоанном/». */1756, 3/.*

2169.29. /оп.1/ «Промемории Сибирской губернской канцелярии о присылке ведомств о новокрещенных. Ведомость о новокрещенных Тобольска и Тобольского подгорного ведомства с 1750 по 1756 гг.». */1756, 41/.*

2174.34. /оп.1/ «Дело по челобитной ясашного татарина Тобольских подгорных юрт Эскалбинских Юлыша Титкина о принятии православной веры». */1756, 5/ .*

2177.37. /оп.1/ «Дело об определении в архиерейский дом присланных из Тобольска следственной комиссии о татарах и бухарцах девяти новокрещенных для утверждения веры». */1756, 29/.*

2178.38. /оп.1/ «Дело о выдаче награждения из Тобольской рентерии томским новокрещенным за добровольное принятие православной веры». */1756, 12/.*

2181.41. /оп.1/ «Дело по доношению Тобольского заказчика протопопа Василия Русановича об изнасиловании татарином юрт Подбугорных Чеберем Калышкиным вдовы тобольского ямщика Ефима Пинегина Федоры, проживающей в с. Абалаково». */1756, 5/.*

2184.44. /оп1/ «Дело о принятии православия татарином Саргатской волости Тарского заказа Талкаем Меяшевым». */1756, 7/.*

2185.45. /оп.1/ «Доношение сына тобольского новокрещенного татарина Ивана Давыдова Василия об обидах, наносимых ему отцом». */1756, 2/.*

2190.53. /оп.1/ «Дело об отвращении от христианской веры новокрещенного князца Наиситского рода Туруханского ведомства Никиты Некадома с товарищами и членами их семей /всего 30 человек/ некрещеными самоедами Палкой Комаровым и его тестем Ендрой Пучиндиным». */1756, 30/.*

2192.55. /оп.1/ «Дело о принятии православия бежавшими из киргиз-кайсакского плена калмыками /всего 12 человек/». */1756, 8/.*

2199.62. /оп.1/ «Дело о склонении барабинским татарином Качиповым новокрещенного Тарского заказа Сарыханова к принятию вновь мусульманской веры». */1756, 14/.*

2207.72. /оп.1/ «Дело по промемории Тобольской полицмейстерской конторы об обнаружении в доме новокрещенных Андрея Русакова и жены его Марфы, зашитых в зеленое сукно татарских молитв». */1756, 3/.*

2223.89. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры двумя томскими служилыми татарами». */1756, 24/.*

2279.10. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры вотяком Казанской губернии Азаматом Бектемировым». */1757, 8/.*

2283.15. /оп.1/ «Указ и промемория Тобольской духовной консистории, промемория Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах о наблюдении за выполнением христианских законов новокрещенными д. Аевской Тарского заказа князцом Андреем Алексеевым с товарищами». */1757, 8/.*

2291.23. /оп.1/ «Промемория Тобольской духовной консистории и Тобольской следственной комиссии о татарах и бухарцах о недопущении до крещения сына новокрещенного тобольского татарина Сафара Ишкина Куташа татарами Катаевым и Куплашом. Об оглашении молитвой иноверцев юрт Есаульских схимонахом Федором». */1757, 53/.*

2293.25. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры татарином Аялынской волости Тарского заказа Аширом Итымышевым и дворовой бухарца Алима Шихова Ибяк». */1757, 34/.*

2300.32. /оп.1/ «Дело по челобитной татарина Тобольских подгорных юрт Заостровных Маметьяра Котчурина о принятии православной веры». */1757, 5/.*

2303.35. /оп.1/ «Дело по доношению священника Христорождественской церкви Кошукской волости Тавдинского заказа Никиты Афанасьева об общении новокрещенных вогульцев с некрещеными татарами». */1757, 5/.*

2307.39. /оп.1/ «Промемории Тобольской духовной консистории и Сибирской губернской канцелярии о наказании татарина Федку Ишмелева за блуд с новокрещенной Ульяной Прокопьевой». */1757, 3/.*

2343.75. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры калмыками Ишимом Калчуговичем и Маметом Тохтамышевым». */1757, 8/.*

2361.94. /оп.1/ «Дело по прошению новокрещенного бухарца Афанасия Григорьева, живущего в Тобольске, о выдаче ему письменного вида для проезда до Москвы». */1757, 4/.*

2362.95. /оп.1/ «Дело о калмыках, вышедших из киргиз-кайсацкого плена, принявших православную веру. Список 10 новокрещенных». */1757, 14/.*

2368.101. /оп.1/ «Дело о калмыках и кашкарцах, вышедших из киргиз-кайсацкого плена, принявших православную веру. Список шести новокрещенных». */1757, 9/.*

2372.105. /оп.1/ «Дело о троих калмыках, вышедших из киргиз-кайсацкого плена, принявших православную веру». */1757, 6/.*

2378.111. /оп.1/ «Дело по доношению Кузнецкого заказчика протопопа Симеона Шелковникова о принявших православную веру ясашных татарах. Список 82 новокрещенных». */1757, 6/.*

2385.118. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры калмыками в Колыванском заводе и Бикатунском промысле Барнаульского заказа. Список 144 новокрещенных». */1757, 13/.*

2393.126. /оп.1/ «Дело по доношению Томского духовного правления о награждении принявших веру двенадцати иноверцев». */1757, 3/.*

[/Дальше идут сведения о массовых крещениях калмыков/]

2486.20. /оп.1/ «Дело о пономоре Томской Троицкой соборной церкви Михаиле Великосельском, самовольно отлучившиеся из церкви в с. Зырянское и чинившим там обиды новокрещенным татарам и русским». */1758, 31/.*

2498.32. /оп.1/ «Указ Тобольской духовной консистории от 13 апреля 1758 г. об обязании подпиской Ялуторовского заказчика протопопа Василия Калиновского в присылке в Тобольскую следственную комиссию о татарах и бухарцах своей работницы, Елены Васильевой». */1758, 4/.*

2506.40. /оп.1/ «Дело о принявшем православную веру ясашном татарине Тобольских подгорных юрт Сузгунских Куте Чернышеве». */1758, 13/.*

2552.86. /оп.1/ «Дело о принявшем православную веру ясашном татарине Тарского ведомства абызе Кушлуке Танчураеве». */1758, 70/.*

2553.87. /оп.1/ «Дело о присылке в Тобольскую следственную комиссию о татарах и бухарцах подъячего Козьму Мерзлякова из Теченского поселья Долматовского Успенского монастыря для допроса и очной ставки». */1758, 8/.*

2554.88. /оп.1/ «Дело о присылке в Тобольскую духовную консисторию новокрещенных Тарского заказа, содержащихся под караулом в следственную комиссию о татарах и бухарцах Еремея, Бориса и Ивана для утверждения в православной вере». */1758, 16/.*

2566.100. /оп.1/ «Дело по доношению Березовского заказчика протопопа Андрея Васильева о крещении обдорских остяков». */1758, 7/.*

2574.108. /оп.1/ «Дело по сообщению Сибирского губернатора Соймонова о крещении пойманного в степи калмыка Болота Анжикова». */1758, 19/.*

2579.13. /оп.1/ «Дело по челобитной татарки Тобольских подгорных юрт Бергальских алтан Сеитовой о принятии православной веры». */1758, 11./*

2594. 9. /оп.1/ «Дело о новокрещенной Елене Кирилловой д. Ульяновой Кошукской волости, просватанной и увезенной в Тобольск отставным солдатом Иваном Сапожниковым, но отказавшейся от замужества». */1759, 9/.*

2603.18. /оп.1/ «Промемория Сибирской губернской канцелярии об обидах, причиняемых священником Инбацкого зимовья Енисейского заказа Андреем Филлиповым новокрещенным». */1759, 6/.*

2628.43. /оп.1/ «Дело по доношению священника Иосифа Нагибина Тобольской Благовещенской церкви о новокрещенном Григорий Зуеве, не посещающим церковь». */1759, 8/.*

2662.76. /оп.1/ «Дело по рапорту иеромонаха Иоасафа Тюменского духовного правления о новокрещенном татарине юрт Шничинских Мамете Кузякове, принявшем православную веру». */1759, 3/.*

2675.89. /оп.1/ «Дело о принятии православной веры бежавшими из киргиз-кайсацкого плена калмыками и людьми других национальности в Ямышевской крепости. Всего 401 человек». */1759, 27/.*

2893.116. /оп1/ «Дело о принявшем православную веру татарами юрт Чаплынских Тюменского заказа Кунакбаея Тимирова». */1760, 13/.*

Список составлен Ф.А. Байрамовой,
4–6 февраля 2008 г., в Тобольске,
25–29 марта 2010 г., в Набережных Челнах.

КОНФЛИКТ ВОКРУГ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В ДОКУМЕНТАХ (2023 г.)

По ходатайству некоторых этноактивистов из сибирских татар, Институт языкознания РАН в подготовленном и изданном в виде препринта «Списки языков России и статусы их витальности» (М.: Ин-т языкознания РАН, 2022), по внелингвистическим критериям сибирско-татарские диалекты (тоболо-иртышский, барабинский и томский), ранее объединяемые в восточный диалект татарского языка, выделил в самостоятельный сибирско-татарский язык. Этому предшествовало включение данного языкового сообщества по инициативе этих же лиц в международный ресурс «Glottolog» (sibe 1250) как отдельного сибирско-татарского языка (код ISO 639 – 3 sty) с последующим внесением его через ЮНЕСКО в число подвергающихся опасности языков. В результате таких недостаточно продуманных шагов со стороны Института языкознания РАН, возникла опасность дальнейшего уменьшения роли татарского литературного языка в сфере преподавания и общественной жизни татар Западной Сибири, на что было обращено внимание Председателя Национального Совета ВКТ В.Г. Шайхразиева в адрес Руководителя ФАДН РФ И.В. Баринова от 27.03.2023. Вокруг данной ситуации в последнее время состоялись разнообразные дискуссии между татарскими учеными и отдельными кругами сибирско-татарской общественности. При этом выяснилось, что обособление сибирских татар от татарской нации и татарского литературного языка поддерживается лишь некоторыми этноактивистами, преимущественно объединенными в НКО сибирских татар Тюменской области, да и то далеко не всеми. По-видимому, складывающаяся языковая ситуация в Тюменской области вокруг татарского языка и его местных форм, требует серьезного анализа со стороны специалистов – лингвистов из АН РТ, ВКТ и органов власти Республики Татарстан.

Дамир Исхаков

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ
ВСЕМИРНЫЙ КОНГРЕСС ТАТАР
WORLD CONGRESS OF THE TATARS

420060, Казань-60, Всемирный конгресс татар,
тел.: (843) 236 59 16, факс: (843) 264 63 37
www.tatar-congress.org

420060, Казан шәһәре,
Бөтендөнья татар конгрессы
тел.: (843) 236 59 16, факс: (843) 264 63 37
E-mail: tatar-congress@mail.ru

Исх. № 23-304 от «27» 03 2023
на №

Руководителю
Федерального агентства
по делам национальностей
Российской Федерации

И.В. БАРИНОВУ

Уважаемый Игорь Вячеславович!

В современной геополитической ситуации внутренняя стабильность в государстве – самая важная задача, на которую должны быть направлены усилия всего гражданского общества. Единство и сплочение основывается на давних традициях нашего многонационального народа, устоявшихся добрососедских отношениях.

В этой связи вызвало недоумение содержание появившегося проекта «Языки России», созданного Институтом языкознания РАН. Несомненно, этот проект важен и нужен. Но подходы, которые используют его авторы взбудоражили общественность страны.

21 февраля с.г. состоялось заседание дискуссионного клуба в online формате, организованного Институтом языкознания РАН. В ходе научной дискуссии стало очевидно, что предложенный препринт списка носит провокационный характер, разделяя единые языки, идя в разрез с устоявшимися в науке подходами относительно формирования и функционирования целого ряда языков и их диалектов.

Проблема заключается в том, что авторы в своем наукотворчестве упростили до степени искажения существующие таксономические уровни в языках, что привело к разделению одного языка, минуя диалекты и говоры, сразу на несколько самостоятельных языков. При этом не учитывается риск разделения не только языка, но самих народов, носителями которого являются. Так, фактически предлагается откалывание от единой татарской этноязыковой общности отдельных групп татарского населения Западной Сибири и Астраханской области (последних – в препринте). Между тем это население учеными разных специальностей, в том числе Академии наук Республики Татарстан и Казанского (Приволжского) федерального университета, изучается уже длительное время и накопленные научные данные не позволяют считать сибирских татар носителями самостоятельного языка – у них существует не

менее трех (тоболо-иртышский, томский, и барабинский) диалектов. Аналогичный вывод делался и этнологами. В Нижнем Поволжье этноязыковая ситуация, также хорошо изученная татарстанскими учеными, в лучшем случае позволяет выделить там носителей ногайско-карагашского языка, кстати, имеющего существенные отличия от литературного (да и разговорного) языка северо-кавказских ногайцев, но никак не в целом астраханских татар, как это проистекает из анализа указанного выше препринта.

К сожалению, руководство Института языкознания РАН, объявляя себя радетелями языков малых этнических групп – дело действительно благое – упускает из виду существующую, уже давно сложившуюся социальную реальность – как сибирские, так и астраханские татары пользуются татарским литературным языком как в сфере народного образования, так и в области СМИ (газеты, телевидение, радио), общественной жизни.

В таких условиях необоснованные попытки изменения языковой ситуации в угоду этноактивистов, которые взяли на себя право решать за татарский народ, чревато крайне отрицательными последствиями, одно из которых – усиление в регионах межэтнической напряженности. Особенно тревожит поддержка таких провокаций Института языкознания РАН. Обоснованно возникает вопрос: насколько необходимы такие вполне прогнозируемые неблагоприятные результаты в условиях нынешних политических реалий?

Исходя из вышеизложенного, просили бы Вас, Игорь Вячеславович, разобраться в поставленной проблеме и организовать качественную доработку указанного списка во взаимодействии со всеми научными институтами страны. Со своей стороны, мы готовы подключить квалифицированных экспертов-лингвистов и специалистов других профилей из Академии наук Республики Татарстан к дополнительным консультациям с экспертами Института языкознания РАН.

С уважением,

Заместитель Премьер-министра
Республики Татарстан,
Председатель Национального Совета
Всемирного конгресса татар В.Г. Шайхразиев

ФЕДЕРАЛЬНОЕ АГЕНТСТВО
ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ
(ФАДН России)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ РУКОВОДИТЕЛЯ

125039, Москва, Пресненская набережная, д. 10, стр. 2

Заместителю Премьер-министра
Республики Татарстан,
Председателю Национального Совета
Всемирного конгресса татар

В.Г. Шайхразиеву

21.04.2023 № 17966-01.1-23-СБ

Уважаемый Василь Габтелгаязович!

Федеральное агентство по делам национальностей в рамках компетенции рассмотрело Ваше обращение от 27 марта 2023 г. № 23-304, и сообщает, что в адрес Министерства науки и высшего образования Российской Федерации как учредителя ФГБУН Института языкознания Российской академии наук направлена позиция о недопустимости выхода научных дискуссий в публичное пространство и вовлечения академических научных учреждений в формирование представлений, угрожающих стабильности межнациональных отношений.

Дополнительно сообщаем, что списки языков и диалектов органами государственной власти Российской Федерации не ведутся.

С.А. Бедкин

ДОКУМЕНТ ПОДПИСАН
ЭЛЕКТРОННОЙ ПОДПИСЬЮ

Сертификат 0985827D4ED8468DBDA44454895717F1
Владелец **Бедкин Станислав Анатольевич**
Действителен с 28.11.2022 по 21.02.2024

А.А. Рашковский
8 (495) 870-29-21 (доб. 78227)
rashkovskijaa@fadn.gov.ru

Президенту РФ Путину В.В.
В Общественную палату РФ
Президенту РАН Красникову Г.Я.
Директору Института языкознания РАН Кибрику А.А.
Президенту АН РТ Салахову М.Х.
Председателю Всемирного Конгресса татар Шайхразиеву В.Г.

ОБРАЩЕНИЕ

К Вам обращаются руководители и представители татарских общественных организаций Западной Сибири (Тюменской, Новосибирской, Омской областей). Причиной нашего обращения стали выход книги «Список языков народов РФ и их витальность», итоги дискуссионного клуба, состоявшегося 21 февраля 2023 г., на котором обсуждался вопрос о сибирско-татарском языке, а также ответ директора Института языкознания А.А. Кибрика председателю Совета МОО «НКА татар города Тюмени «Себер татарлар» Д.М. Абукину, в котором утверждается, что «Институт языкознания РАН на основании лингвистических критериев и прежде наделял сибирскотатарский язык самостоятельным статусом» (от 04.04. 2023).

Мы с уважением относимся к работе, проводимой Институтом языкознания РАН, однако по отношению к вопросу о сибирско-татарском языке, на наш взгляд, были сделаны поспешные шаги и выводы.

Дело в том, что вопрос о сибирско-татарском языке, поднятый и активно педалируемый последнее время некоторыми этноактивистами, является многоаспектным и далеко не простым, и при этом в последнее время часто используемым в политических целях. На протяжении многих лет работая с татарской общественностью, в том числе из коренных сибирских татар, мы сталкиваемся с этим повседневно.

Однако в настоящей подаче и данной интерпретации он, на наш взгляд, приобрел не научный, а в большей степени политизированный характер. На этот вывод наталкивают и высказанные на дискуссионном клубе неприемлемые по отношению к татарской нации суждения со стороны этноактивистов – к.и.н. Г.Т. Бакиевой и к.и.н. Ю.Н. Квашнина, давно известных по публикациям в СМИ и

1

соцсетях своими антитатарскими позициями. Нас весьма удивило привлечение именно их в качестве экспертов по языковому вопросу на дискуссионный клуб, т.к. Г.Т. Бакиева и Ю.Н. Квашнин не являются специалистами в области языкознания. Более того, их политизированные высказывания на грани экстремизма, подобные «Татар нет, не было и не будет!», вызывают большие сомнения в непредвзятости и научной подоплеке суждений названных лиц. Да и татарским языком они вряд ли полноценно владеют для фундированных академических заключений. К сожалению, такие высказывания (отрицание целого народа!), остались «незамеченными» со стороны организаторов дискуссии.

Судя по содержанию и ссылкам, имеющимся в книге «Список языков народов РФ и их витальность», по вопросу о сибирско-татарском языке авторы данной работы опираются преимущественно на материалы названных супругов-историков, что также вызывает большой вопрос о репрезентативности сделанных там выводов относительно языковых особенностей сибирских татар.

Нас весьма удивило отсутствие на названном семинаре специалистов-филологов, прежде всего, из сибирских татар. В то же время только в Тюменской области из их числа в сфере образования и науки трудятся до полутора десятков кандидатов и докторов наук по филологическим специальностям. Также на мероприятие не были приглашены учителя татарского языка и не было учтено их мнение. А ведь дальнейшие шаги после признания языка сибирских татар самостоятельным будут связаны с вопросом о его внедрении в систему образования. Не были приглашены представители диалектных групп, а также ученые, занимающиеся томским, тоболо-иртышским диалектами. О многом говорит то, что присутствовавшая на мероприятии к.фил.н. Т.Р. Рыжикова высказалась об особенностях барабинского диалекта. Закономерно возникает вопрос: какой из многочисленных диалектов коренных сибирских татар является признанным сибирско-татарским языком? От ответа на этот вопрос предпочли уйти и составители «Списка...». Между тем, хорошо известно, что многолетние изыскания татарстанских и сибирских филологов показали существенную разницу между томским, тоболо-иртышским и барабинским диалектами, не говоря о более дробных языковых единицах. Другая сторона вопроса: не потеряем ли мы еще сохраняющиеся диалектные особенности при нормировании сибирско-татарского

2

языка? А подобный вопрос всегда стоит при нормировании любого языка. На базе какого языкового литературного фонда будет развиваться сибирско-татарский язык? Как будут формироваться «отношения» с татарским литературным языком, который на протяжении многих десятилетий являлся образовательной базой для татар Сибири?

Все эти вопросы остаются открытыми при предложенном Институтом языкознания РАН подходе к решению столь сложного вопроса.

Отметим, что только на территории Тюменской области сегодня проживают более 200 тысяч татар, а по данным последних Всероссийских переписей населения на территории Западной Сибири сосредоточены свыше 500 тыс. татар. Из них по итогам переписи 2010 г. сибирскими татарами записались около 7 тыс. чел., а по последней переписи – около 6,3 тыс. человек. Ясно, что это далеко не все коренное татарское население. В реальности примерное число коренных сибирских татар, как было установлено исследователями, более 200 тыс., а не 400 тыс., как утверждает Г.Т. Бакиева. Кроме коренного татарского населения, обитавшего на территории Западной Сибири задолго до присоединения Сибири к Русскому государству и известного в этнографической литературе под наименованием сибирские или западносибирские татары, в число татарского населения региона вошли также татары-мигранты из Волго-Уралья, переселившиеся в западносибирский регион в разное время в силу тех или иных причин. Демографические исследования показывают, что численность их составляет около половины татарского населения Западной Сибири. К настоящему времени многие коренные и пришлые татары образовали смешанные семьи.

При декларируемом формировании отдельного сибирско-татарского языка и последующего «конструирования» совершенно самостоятельного сибирскотатарского этноса, стоило бы прислушаться к авторитетному мнению известного этнографа д.и.н. Н.А. Томилова, который еще 30 лет назад писал: «…Сибирские татары в настоящее время состоят из нескольких разрозненных этнических групп – томских, барабинских и тоболо-иртышских татар, внутри которых, в свою очередь, выделяются локальные этнографические группы. По мнению этого маститого ученого, посвятившего жизнь изучению сибирских татар, «консолидация указанных этнических групп в единый этнос не завершилась, и

сейчас сибирские татары представляют собой, скорее не вполне сформировавшуюся этническую общность, близкую, но не адекватную народности». По мнению исследователя, на незавершенность процесса этнической консолидации сибирских татар повлияли их широкое территориальное расселение, а также усилившиеся в советский период процессы межэтнического сближения, особенно с поволжскими татарами, а также с русскими. Процессы частичного смешения сибирских татар с поволжско-приуральскими, интенсивно развивавшиеся в первую очередь в XX в., способствовали тому, что «в настоящее время сибирские татары входят в татарскую этническую общность, видимо, как особая региональная этническая общность более дробного порядка. И все же сибирские татары в большинстве этнических компонентов сохраняют этническое своеобразие... Но в целом у поволжско-приуральских татар и сибирских татар Западной Сибири укрепилось обозначение себя просто татарами, что свидетельствует о развитии процесса трансформации их метаэтнической общности в общетатарский этникос» (Н.А. Томилов).

Предлагаем учесть наше мнение, за нами стоят татарское население Западной Сибири, за настоящее и будущее которых мы, как общественные деятели и ученые, несем ответственность. Для нас нет вопроса о нужности или ненужности сибирско-татарского разговорного языка, на котором каждый из нас прекрасно говорит, ценит его и любит. Но к такому непростому вопросу, как выделение отдельного сибирско-татарского языка, нужно подходить взвешенно, учитывая все аспекты сложнейшей проблемы и рассматривать который следует на базе сугубо научного подхода, а не на основе мнения лоббирующих свои личные и иные интересы этноактивистов. В сегодняшней ситуации, когда как никогда необходима консолидация российского народа, любые попытки раскола, в т.ч. татар, являются нежелательными и опасными. А исходя из наметившихся тенденций, проявляющихся в деятельности сибирско-татарских этноактивистов-сепаратистов, данная опасность реально существует.

Предлагаем вновь вернуться к данному вопросу, собрав экспертов из специалистов-филологов, учителей татарского языка школ Западной Сибири, руководителей общественных организаций.

Просим уважаемого проф. А.А. Кибрика разъяснить ситуацию, на основе трудов каких специалистов в области языкознания состоялось научное обоснование

сибирско-татарского языка. Просим сообщить конкретную информацию, какие стандарты будут выбраны при нормировании сибирско-татарского языка, в каком процентном соотношении будут включены в литературный сибирскотатарский язык лексические, орфоэпические и грамматические особенности барабинских, омских, заболотных, томских и иных групп татар, имеющие существенные особенности.

Просим проинформировать, как планируется организация обучения в системе школьного образования татарского населения Сибири при совместном проживании тех, кто идентифицирует себя татарами и сибирскими татарами.

В ситуации, когда система образования татарского населения Сибири на протяжении многих десятилетий базировалась на литературном татарском языке наиболее реальным представляется его сохранение для всех групп татарского населения с внедрением в качестве регионального компонента диалектов сибирских татар в существующую систему образования.

Просим руководство РАН и Института языкознания РАН изложить дальнейшие конкретные шаги в решении вопроса, который волнует татарское население Сибири.

Руководитель Координационного Совета татарских общественных организаций Тюменской области — Насыров Р.Х.

Председатель Совета Региональной татарской общественной организации «Наследие» по Тюменской области — Шамсутдинова Л.А.

Председатель Совета НКА сибирских татар г. Тобольска — Тычинских З.А.

Председатель Совета Тюменской областной молодежной татарской общественной организации "Яшь буын" — Курманов Ф.З.

Председатель Совета НКА татар г. Тюмени — Шарипов И.К.

Руководитель Тюменского филиала Татарского Дворянского Собрания (Меджлис Татарских Мурз) — Ахметов Д.Т.

5

Президент Общественной Организации «Региональная Татарская Национально-культурная автономия Новосибирской области» Гареев А.Г.

Директор ГБУК НСО «Новосибирский областной татарский культурный центр» Тихомирова Р.Ш.

Исполнительный директор Омской местной общественной организации татарской национально-культурной автономии «Ибирь» (СИБИРЬ) Катыров М. С.

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**
ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ НАУКИ
**ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
(ИЯз РАН)**

Б. Кисловский пер., д. 1, стр. 1, Москва, 125009, тел. (495) 690-35-85; факс (495) 690-05-28;
e-mail: iling@iling-ran.ru, ОКПО 02699109; ОГРН 1027700272126; ИНН/КПП 7704068008/770401001

12.05.2023 № 14405-01-144
На № ________ от __________

Председателю Совета НКА
сибирских татар г. Тобольска
Тычинских З.А.

Глубокоуважаемая Зайтуна Аптрашитовна!

Благодарю Вас за внимательное изучение материалов дискуссионного клуба и препринта монографии «Список языков России».

Институт языкознания РАН изучает структуру языков, связь этих языков и общества, а также производит научную оценку различных фактов языка; этнография и история не являются профильными объектами исследования института. В этой связи стоит отметить, что Институт приводит данные именно по списку языков, а не народов. В Российской Федерации целый ряд народов использует два и более языков в качестве средства коммуникации..

Вопрос организации школьного преподавания сибирскотатарского языка и прочие нелингвистические вопросы также не входят в компетенцию института.

Мы приветствуем проведение лингвистических обсуждений, касающихся статуса витальности, структуры и функционирования сибирскотатарского языка на базе других организаций. Институт будет рад принять участие в качестве приглашённого участника.

Важно узнать, что и Вы также выделяете сибирскотатарский язык как самостоятельный и используете его в качестве средства коммуникации. Институт языкознания РАН на основании лингвистических критериев и прежде наделял сибирскотатарский язык самостоятельным статусом. С научной точки зрения сибирскотатарский язык представляет собой совокупность диалектов, распространённых в Западной и Южной Сибири и объединяемых в три группы: тоболо-иртышскую, барабинскую и томскую. Сибирскотатарский имеет собственный международный код ISO 639-3 (sty) и считается отдельным языком в ресурсе “Glottolog” (sibe1250). В 2010 г. сибирскотатарский язык был внесён ЮНЕСКО в число явно подвергающихся опасности (definitely endangered) языков Российской Федерации [UNESCO Atlas 2010: Maps, 38].

Все необходимые научные лингвистические материалы размещены на вкладке «Языки России» сайта Института языкознания РАН (https://iling-ran.ru/web/ru/jazyki_rossii). Для получения научных ответов на Ваши вопросы можно порекомендовать для изучения и прочие материалы этой страницы:

- Список языков России (https://iling-ran.ru/web/ru/jazykirf)
- Программа сохранения языков России (https://iling-ran.ru/web/ru/jazyki_rossii/progamma_soxranenija)
- Концепция языковой политики (https://iling-ran.ru/web/ru/jazyki_rossii/kjap)
- Дискуссионно-аналитический клуб по языковой политике (https://iling-ran.ru/web/ru/daclp)
- Малые языки России (https://iling-ran.ru/web/ru/jazyki_rossii/minlang)

С уважением,

Директор, д.ф.н. А.А. Кибрик

Российская Академия Наук

ОТДЕЛЕНИЕ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК

Ленинский проспект, д. 32а, Москва, 119991
тел.: (495) 938-17-63, факс: (495) 938-17-64
E-mail: oifn@mail.ru
http://inst-phil.ru

________ № __________________

На № ____________ от ____________

12.04.2023 г. № 14100-1851/132

Председателю местной общественной
организации «Национально-культурная
автономия татар города Тюмени»
Абукину Д.М.
адрес эл.почты: abukinduma72@gmail.com

Уважаемый Динар Марсельевич!

Ваше обращение на имя Президента Российской Федерации В.В. Путина от 17.04.2023 № 13/23 поступило на рассмотрение в Отделение историко-филологических наук Российской академии наук (ОИФН РАН).

Доводим до Вашего сведения, что ОИФН РАН разделяет позицию Института языкознания РАН, обозначенную в ответе этого института в направленном Вам письме от 04.04.2023 № 14405-01-83.

Заместитель академика-секретаря
ОИФН РАН
по научно-организационной работе
доктор филологических наук — В.Л. Кляус

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**
ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ НАУКИ
**ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
(ИЯз РАН)**
Б. Кисловский пер., д. 1, стр. 1, Москва, 125009, тел. (495) 690-35-85; факс (495) 690-05-28;
e-mail: iling@iling-ran.ru, ОКПО 02699109; ОГРН 1027700272126; ИНН/КПП 7704068008/770401001

№ 14405-01-83 от 04.04.2023
На № 13/23 от 17.03.2023

**Председателю местной общественной организации «Национально – культурная автономия татар города Тюмени «Себер татарлар» (Сибирские татары),
Члену комиссии по гармонизации межнациональных и межконфессиональных отношений Общественной Палаты Тюменской области**

Д.М.АБУКИНУ

Уважаемый Динар Марсельевич!

Благодарим Вас за внимательное изучение списка языков России, подготовленного нашим Институтом!

Институт языкознания РАН на основании лингвистических критериев и прежде наделял сибирскотатарский язык самостоятельным статусом. С научной точки зрения сибирскотатарский язык представляет собой совокупность диалектов, распространённых в Западной и Южной Сибири и объединяемых в три группы: тоболо - иртышскую, барабинскую и томскую. Сибирскотатарский имеет собственный международный код ISO 639-3 (sty) и считается отдельным языком в ресурсе "Glottolog" (sibe1250). В 2010 г. сибирскотатарский язык был внесён ЮНЕСКО в число явно подвергающихся опасности (definitely endangered) языков Российской Федерации [UNESCO Atlas 2010: Maps, 38].

С уважением,

Директор А.А.Кибрик

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЗВЕСТНЫЕ ЛИЧНОСТИ

К.С. Садыйков

ПАТРИОТЛАР ҺӘМ ХЫЯНӘТЧЕЛӘР

Сугыш еллары турында бүген манара башыннан карап фикерләү дөрес булырмы? Ул каты, рәхимсез, мәрхәмәтсез заманнар иде, шунлыктан бу вакытларны үз үлчәмнәре белән үлчәү дөресрәк булыр. Совет елларының нинди ысуллар белән булса да яман атын сату, хурлауны максат итеп куючылар бернәрсәгә дә төшенергә теләмиләр.

Бөек Ватан сугышында бөек Җиңүнең 70 еллыгын каршылау алдыннан һәм аннан соң төрле массакүләм информация чараларында вакыты-вакыты белән совет командованиесенең рәхимсезлеген, кансызлыгын, җинаятьчеләрне аклаучы һәм Андрей Власов, Шиһап Нигъмәтуллин, Әсфәндияр Ченбаев кебекләргә дан җырлаучы, Югары башкомандующий И.В. Сталинның һәм фронт командующийлары Г.К. Жуковның, К.К. Рокоссовскийның һ.б. рольләрен инкарь итүче, генерал Дмитрий Карбышевның, комсомолецлар Зоя Космодемьянскаяның, Александр Матросовның, Олег Кошевойның һәм башка чын совет солдатлары һәм офицерларының геройлык һәм Ватанга тугрылыкларын кире кагучы мәкаләләр басылып торалар.

Язмамда Бөек Ватан сугышында катнашкан ике шәхеснең язмышын, аларның хәрби бурычка һәм Ватанга тугрылыкка биргән антларына мөнәсәбәтләрен күрсәтеп китәргә телим: берсе – минем әти, Көнбатыш фронтның 43 нче армиясе 17 нче укчы дивизия рядовое Султан Алиш улы Садыйков, икенчесе – шул ук 43 нче армиянең 17 нче дивизия командиры полковник Петр Сергеевич Козлов. Аларның язмышлары Мәскәүне саклау юлларында, Тарутино өчен барган сугышларда, тирән көз көнендә бергә үрелә.

Садыков Султан Алиш улы (19.04.1917 – 21.02.1997) Тобольск өязенең Тукуз авылында крестьян гаиләсендә туа. Тубыл татар педтехникумын 1935 елда, Төмән укытучылар институтының география факультетын 1939 елда тәмамлый. 1939 елның сентябреннән Кызыл Армия сафларында. Мәскәү астында барган оборона сугышларында Көнбатыш фронтның

Бөек Ватан сугышы алдыннан Канск хәрби училищесында. 19.11.1940.

43 нче армиясенең 17 нче укчы дивизиясе составында катнаша. 39 ел мәктәп директоры булып Тубыл районында эшли. 1942 нче елдан ВКП(б) әгъзасы, КПСС-ның Тобол район комитеты әгъзасы итеп берничә мәртәбә сайлана. 10 елдан артык район ветераннар советы председателе. II дәрәҗә «Отечественная война» ордены, «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «За трудовое отличие», «Ветеран труда» медальләре, «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И. Ленина» һәм башка юбилей медальләре, «Отличник народного просвещения» билгесе белән бүләкләнә.

1939 ел, сентябрь. Кызыл Армия сафларына чакырыла. Хәрби хезмәте Комсомольск-на-Амуре шәһәрендә башлана. Комсомолец буларак, 1940 ел башында үз теләге белән фин сугышына языла. Юлда барганда, сугыш бетү сәбәпле, пулеметчылар әзерләүче яңа оештырылган Канск хәрби училищесында укырга кала. 1940 елның ноябрь аенда училищены Кемеровога күчерәләр. Авырып китү сәбәпле, училищены тәмамларга 1 ай калганда, 1941 елның 1 нче апрелендә аны дәваланырга Томск госпиталенә җибәрәләр. 16 майда Султан Бердск шәһәрендәге 387 нче элемтә батальонына билгеләнә.

1941 елның 22 июнь көне. Султан Алиш улы Новосибирск өлкәсенең Бердск шәһәре янындагы хәрби лагерьда. Мәскәү вакыты белән 12 сәгатьтә радио аша чит ил эшләре Халык комиссары Вячеслав Михайлович Молотовның совет халкына мөрәҗәгатен тапшыралар. Ул, көтмәгәндә, иртәнге сәгать 4тә, сугыш игълан итмичә, мәкерле рәвештә, фашист Германиясенең Ватаныбызга һөҗүм итүен хәбәр итә. Дошман һөҗүме Балтыйк диңгезеннән алып Кара диңгезгә кадәр алып барыла. Ул безнең җиргә эчкәре үк басып кергән. Бик күп шәһәрләрне бомбага тоткан. Илебез чикләре районнарында илбасар дошман гаскәрләре белән каты бәрелешләр дәвам итә. В.М. Молотов үзенең чыгышын шундый сүзләр белән тәмамлый: «Наше дело правое, враг будет разбит, победа будет за нами!»

Бер атна эчендә 387 нче аерым элемтә батальоны нигезендә элемтә полкын формалаштыралар. 29 июньдә 626 нчы аерым эксплуатацион-телефон-телеграф ротасын фронтка озаталар.

3 июльдә Иосиф Виссарионович Сталин радио аша чыгыш ясый. Илебез һәм халкыбыз кичергән шушы авыр көннәрдә И.В. Сталинның чыгышы авыруга шифалы дару биргән кебек тәэсир итә. Һәркем дошманның көчле, сугышның ни дәрәҗәдә куркыныч икәнлеген, аның гадәттәге армияләр арасындагы сугыш кына түгел, ә бөтен совет халкының Бөек Ватан сугышы икәнлеген тирәннән аңлый. Ватан өчен үлем куркынычы туган көннәрдә һәркем үзенең ни дәрәҗәдә кыйммәт икәнлеген сизә, һәркем үзен Ватан михрабына тиешле өлешен кертергә бурычлы дип саный.

4 июльгә каршы төндә себерлеләр Мәскәүдә булалар. 5 июльдә автомобильләрдә көнбатышка таба 300ләп чакрым юл үтәләр.

Тиздән немецлар Оршаны басып ала. 8 июльдә безнең армия Смоленскны калдыра, 1 августта немецлар Ельняны кулга төшерәләр. Биредә немецларның алга барулары туктатыла, дошман оборонага күчә. Безнең контрнаступление 22 августта немец позицияләрен беренче мәртәбә «катюшалардан» утка тотудан башлана.

Бу көннәрне искә алып, Султан Алиш улы үзенең язмаларында болай яза: «Безнең 390 нчы полк, Ельня юнәлешендә Никольское, Никифоровка, Дубовежье, Вязовка, Митино авыллары аша узып, ярты айга якын каты сугышлар нәтиҗәсендә, 6 сентябрьдә Ельняны азат итүдә катнашты.

Ельня өчен барган сугышларда немецлар 8 дивизиясен югалтты, шул исәптән 10 нчы «Рейх СС» дивизиясен. Бу беренче зур җиңү иде, ә Ельня – беренче азат ителгән шәһәр булды.

2 октябрьдә, төнгә каршы, безне тревога буенча күтәрделәр. 24 нче дивизия Вязьма астында чолганышта кала. Чолганыштан без Миша Коровин белән урман аша көндезен зур фронт юлына килеп чыгабыз. Гаскәрләр көнбатыш юнәлешендә хәрәкәт итә, димәк, дошман әле монда килеп җитмәгән. Без Миша белән шушы хәрәкәткә килеп кушылабыз. Кичкә таба безне 17 нче дивизиянең особый отделы кулга ала, каушап калмавыбыз һәм яныбызда сакланган комсомол билетлары коткарып кала, икебезне дә Обнинск янында формирование үтүче 17 нче дивизиянең лейтенант Волошин пулемет взводына озаталар. Лейтенант мине «Максим» пулеметына беренче номер итеп, Мишаны икенче, өченче номер итеп – патроннар китерүче итеп, украинец Лесюнны билгеләде. Безнең взвод 1215 нче полкның 3 нче батальоны составына керә.

Немецлар Малоярославецны басып алалар, 1215 нче полк ашыгыч рәвештә яңа оборона сызыгына күчерелә. Безнең пулемет взводы исемсез биеклектә урнаша. Иртә белән дошман артхәзерлек башлады. Безнең траншеялар өстендә тоташтан шартлау утлары, тирә-як төтен һәм тузанга капланган. Кинәт тынлык урнаша. Траншея өстеннән күтәрелеп карыйбыз. Безгә таба немец танклары хәрәкәт итә. Алар артыннан пехота килә. Дош-

ман безнең алгы сызыкка якынлаша. Баш өстендә артиллерия дуэле бара. Безнең батальон позициясе дошманны тоташтан ут белән каршылый. Менә бер дошман танкы яна башлый, ләкин ике танк хәрәкәтен әле дәвам итә. Лейтенант Волошин пулеметтан ут ачарга приказ бирә. Минем кулымда «Максим» пулеметы утлы телгә килә. Немецларның һөҗүме туктатыла, алар зур югалтулар белән чигенергә мәҗбүр була. Тиздән яңадан миномет атакасы башлана, яңадан немец танклары күренә. Безнең артиллеристлар да эшкә тотына. Зур бер танк торган урынында бөтерелә башлый, ачылган люктан ялкын көлтәсе күтәрелә. Тиздән икенче танк, аның артыннан өченчесе яна башлый. Безнең пулеметлар туктаусыз аталар, ә немецлар һаман алга омтылалар. Аларга инде гранаталар белән дә җитешергә була. Мин пулеметтан озын чиратлар бирәм, Коровин бер-бер артлы гранаталар ыргыта. Дошманның икенче атакасы да туктатыла.

...Бу хәл Черная Грязь авылы янында булды. Безнең арьергард полк монда оборона оештырды. Немецлар өч сәгать дәвам иткән артхәзерлек башладылар. Утны оборона эченә күчереп, башларны күтәргәч, бөтен тигезлек буенча, мотоциклларда, пулеметлардан ата-ата, радиокөчәйткеч җиһазлар кабызып, немецлар безгә таба хәрәкәт итәләр. Тирә-якта пулялар сызгыра. Үкерүче агым бик тиз безгә якынлаша. Бу психик атака иде. Шул рәвешле исерек фашистлар үзләрен сугыш алтарена корбан итәләр иде. Фрицлар, чыннан да, бернәрсә белән исәпләшмичә, үлем кабул итәләр. Безнең оборона, аптырап калмыйча, төзәп атып, дистәләгән немец егеткәйләрен җәһәннәмгә озатты. Исән калган исерек фрицлар, тиз генә айнып, сугыш кырын ташлап качтылар».

22 октября 1941 г.

В 4 часа 45 минут командующий войсками Западного фронта генерал армии Жуков отдал приказ: «43-я армия. Голубеву.

1. Отходить с занимаемого рубежа до 23.10 ещё раз категорически запрещаю.

2. На 17 сд немедленно послать Селезнёва. Командира 17 сд немедленно арестовать и перед строем расстрелять.

17 дивизию, 53 дивизию заставить вернуть утром 22.10 Тарутино во что бы то ни стало, включительно до самопожертвования.

Самому находиться (КП) в районе боевых действий…»

Г.К. Жукову не раз приходилось выправлять чужие грехи, результаты чужой бездарности, слабоволия и откровенной трусости. В том числе и так называемыми расстрельными приказами. Недавно один из журналистов всерьёз уверял, будто Жуков лично расстреливал людей. Абсурд! Такого не бывало. Арест, следствие, трибунал, а уж там – в зависимости от приговора…

Нынешний читатель, возможно, воспримет дальнейший сюжет подобных приказов так: «виновного» арестовали, вывели перед строем и расстреляли. На самом деле, всё шло, как говорят, в рамках установленной процедуры: дознание, следствие (если действительно устанавливало состав преступления, то арест), суд...

Жуков порой даже не знал, чем заканчивались его жёсткие приказы.

«**22 октябрь.** Иртә белән зур Тарутино авылына килеп чыгабыз. Биредә безнең дивизиягә дошманга ныклы заслон кую бурычы билгеләнгән. Авылга керәсе калкулык өстендә Кутузов-Голенищев һәйкәле тора. Калкулык итәгендә киң үзән буенча бер урамнан торган авыл сузылган. Зур булмаган елга авылны ике өлешкә аера. Елга аша зур күпер салынган. Безнең отделение кырыйдагы йортларның берсендә туктала. Лейтенант Волошин мине һәм Мишаны, 200–300 сумлап акча биреп, ит эзләргә җибәрә. Бу көнне кичергәннәрне бер дә онытырлык түгел. Юл аша зур өйдә безне ялгыз карчык каршы ала. Ул совет акчасына ит сатырга риза булмый. Киләсе йортта безне чын совет кешесе каршы ала. Ул инвалид, бер аягына аксый. «Ит белән хәзер кыен, – ди ул, – авылда артык хайван калмады. Менә без дә, карчык белән, соңгы сарыкларның берсен суеп ашадык. Ә болары, күрәсең, сезнең өлешегезгә калгандыр». Һәм ул безгә ике сарык чыгарып бирде, категорик рәвештә акча алудан баш тартты. Икенче бер йортта ире фронтта булган сөйкемле хуҗабикә, чын күңелдән, йоны йолкынган каз бирде.

Төшке аш хәзерләнгән арада, идәнгә салам җәеп, шунда авабыз. Йокыдан соң, ашап та өлгермибез, безнең баш өстеннән снаряд сызгырып үтә. Тиз генә коралларга, шинельләргә тотынабыз. Лейтенант Волошин: «Кирегә! Ашауны дәвам итәбез!» – дип кычкыра. Тәрәзәдән машиналарга төялеп, арбаларда, җәяүләп, ашыгыч рәвештә гаскәрнең чигенә башлавын күрәбез. Без урамга чykканда анда инде бернинди хәрәкәт юк иде. Лейтенант өй артлары, бакчалар буенча чигенергә куша. Күпергә килеп чыгабыз.

Лейтенант: «Кызылармеец Малов, күпер аша алга!» – дип боера. Малов шунда ук, иелеп, тиз генә күпер аша йөгереп чыга. Димәк, күпер әле ут астында түгел. Маловтан соң башта берәмләп, ә соңыннан төркемләп башкалар да йөгерә башлыйлар. Иң ахырга без өчәү һәм лейтенант Волошин калабыз.

Елга аръягында, күпернең ике ягында, урман алдында, безнең полк оборона оештыра. Ут ноктасы сайлап, тирә-якны күзәтә башлыйбыз. Дошман калкулыкта урнашкан. Кутузов һәйкәле янында ике танк күренә. Алар туктаусыз безнең артиллерия белән ут алышалар. Нәтиҗәдә, танкларның берсе яна башлады, икенчесе, чигенеп, күздән югалды.

Дошманның минометлары эшкә тотынды. Ул авылны, аның тирәсен, кырларны, ачык урыннарны утка тота. Безнең артиллерия дә актив җавап бирә. «Максимны» күперне күз алда тотып урнаштырабыз, аннан соң тулы профильгә окоп казырга тотынабыз. Көн инде кичкә авыша башлый. Каршы якның пулемет-миномет уты туктамый. Ләкин дошман ни өчендер атакага күчми.

Күперне саклау өчен безнең яктан зур көч тупланган. Ике яклап дошманны кинжал уты белән каршы алырга пулеметлар куелган. Алгы сызыкка артиллерия-миномет утын көчәйтеп, немецлар, ниһаять, һөҗүмгә күчәләр. Төп удар күпергә юнәлтелгән. Ләкин немецлар атакасы тиз генә буылып кала. Дошман утны көчәйтә, башны күтәрерлек түгел. Безнең якта яралылар барлыкка килә. Лейтенант Волошин позицияне алмаштырырга боерык бирә. Запас позициягә пулеметны күчерү өчен күтәрелгәндә, мин кинәт яраланып җиргә авам. Беренче секундларда ни булганын хәтта аңламый торам. Тик беркадәр вакыттан соң гына ике аягым да яраланганын аңлап алам. Уң аягыма үтәли пуля ярасы алганмын, ә сул аякка алдымда шартлаган мина кыйпылчыклары тигән. Аяклар ут кебек яналар, ике аяктан да күпләп кан ага.

Лейтенант Волошин беренче булып яныма йөгереп килде һәм Лесюнга миңа ярдәм итәргә кушты, ә үзе Миша белән пулеметны запас позициягә күчерде. Лесюн саклык белән генә минем белән балкага (коры үзән) төшә, ә соңрак әллә кайдан килеп чыккан сандружинница белән мине авыл кырыендагы бер йортның артына күчерәләр. Лесюн, кулы белән күз яшьләрен сөртә-сөртә, минем белән саубуллаша һәм китеп бара. Сандружинница, чалбар балакларын кисеп, яраларны эшкәртә, перевязка ясый. Миңа кызганулы караш ташлап: «Чыдап тор, сөйкемлем, без сине калдырмабыз, кичен медсанбатка озатырбыз» – ди.

Г.К. Жуковның приказы үтәлде. Немецлар бу көнне авылны ала алмадылар. Безнең яктан, бигрәк тә артиллеристлар арасыннан, югалтулар күп булды. Безне, яралыларны, төнлә медсанбатка озаттылар. Тулысынча дәвалану өчен мине Коканд госпиталенә, ерак тылга озаттылар. Шул рәвешле минем хәрби хезмәтем тәмам булды».

Что же произошло дальше?

Один из либеральных «исследователей» пишет: «Были преданы суду военного трибунала: командующий 43-й армией генерал-майор Собенников П.П., зам. начальника оперативного отдела штаба Резервного фронта полковник Новиков И.А., командующий 31-й армией генерал-майор Долматов В.Н., а некоторые из них, такие, как командир 17-й стрелковой дивизии полковник Козлов П.С. и военком дивизии бригадный комиссар Яковлев С.И., были расстреляны перед строем личного состава».

Проверим с документами в руках этот список, эту «скрытую правду войны», под которой явно просматривается «зловещая тень кровавого Жукова».

Из донесения генерала Голубева Жукову 31 октября 1941 г.: «…Докладываю о преступном факте. Сегодня на месте установил, что бывший командир 17-й стрелковой дивизии не был расстрелян перед строем, а бежал от конвоя. Назначаю следствие».

Вернёмся к судьбе командира и комиссара 17-й стрелковой дивизии.

Козлов Петр Сергеевич, 1905 г.р. В Красной Армии с 1926 г. Член ВКП(б) с 1928 г. Участник советско-финляндской войны. Отличился в боях, за что награждён орденом Красного Знамени. Окончил Военную академию им. М.В. Фрунзе, был инструктором парашютного спорта. В короткий срок изучил немецкий язык, почти в совершенстве овладел разговорной речью.

Возникает вопрос, зачем командиру стрелкового полка сочетание двух этих знаний? Возможно инсценировкой расстрела разведотдел то ли 43-й армии, то ли Западного фронта провёл операцию глубокого внедрения своего агента в структуру немецкой разведки? И действительно, в одной из разведшкол абвера бывший советский полковник П.С. Козлов вскоре появился. По сведениям, которые удалось получить в архивах ФСБ, к тому времени он был человеком сильно пьющим, имел кличку «Быков», но с советской разведкой связан не был ни единой нитью. Значит, оказался предателем.

Дальнейшая же судьба бригадного комиссара Яковлева С.И. такова. Лишён наград, понижен в звании и направлен на Ленинградский фронт. Служил в должности старшего инструктора политотдела 46-й стрелковой дивизии 52-й армии. Судя по всему честно служил.

P.S. Инде укучыларга үзләренә фикер йөртергә калдырам – Бөек Ватан сугышы елларында илебез җитәкчеләренең «катылыгын», халыкның үзен аямастан корбан китерү батырлыгын дөрес дип санаргамы? Кем чын патриот – халкыбызга тугры хезмәт итүчеме? Халык алдында биргән антына хыянәт итүче, сатлык җан кем ул? Хәзерге тормышта хыянәтчеләр булырга мөмкинме? Чит илләрдә акчаларын саклаучы олигархлар, миллиардерлар, аларның чит илләрдә белем алучы, армия сафларыннан качып ятучы балалары патриот була аламы?

Использованные источники

Материалы из книги «Тормыш сукмаклары» («Тропы жизни») Садыкова С.А. в переводе К.С. Садыкова.

Газета «Правда» от 21–24 ноября 2014 г. № 129. «Расстреливал ли Жуков своих солдат и полковников?» С. Михеенков, член Союза писателей России.

Р.С. Кутумова

СУДЬБА ГВАРДЕЙЦА

Милитаристская Япония в течение всей Великой Отечественной войны проводила антисоветскую политику, оказывала поддержку фашистской Германии. Однако надежды японской военщины не оправдались. План стратегического развертывания советских войск на Дальнем Востоке был разработан еще до окончания битвы за Берлин.

Вечером 8 августа 1945 г. Советское правительство заявило правительству Японии о вступлении СССР в войну. В заявлении отмечалось, что «после разгрома и капитуляции гитлеровской Германии Япония оказалась единственной великой державой, которая все еще стоит за продолжение войны…».

Маньчжурской стратегической наступательной операцией (9 августа – 2 сентября 1945 г.) Квантунская армия подверглась одновременно ударам с суши, воздуха и моря. В результате стремительного продвижения оборона противника была полностью дезорганизована, его морально-боевой дух сломлен, японское командование потеряло управление войсками. Одновременно с Маньчжурской стратегической операцией проходили Южно-Сахалинская наступательная (11 – 25 августа) и Курильская десантная (18 августа – 1 сентября) операции. В результате были освобождены захваченные японцами исконно русская южная часть острова Сахалин и гряда Курильских островов.

Судьба гвардейца. Рассказ педагога и ветерана тыла

Хамит Хусаинович Кутумов.

Эту военную историю о моряке и крейсере поведала Гаугара Сафиевна Кутумова, выпускница 1941 г. школы № 15 города Тобольска. Ей сегодня 97 лет, живёт и здравствует в Тобольске. Она достала из коробки гвардейскую ленту и красную книжку, а затем фотографию своего супруга Хамита Хусаиновича и разные вырезки из газет, было очень интересно, сначала она рассказывала, а потом запела…

«Прощай, любимый город,
Уходим завтра в море.
И ранней порой
Мелькнёт за кормой
Знакомый платок голубой».

Весной 1939 г. Кутумов Хамит Хусаинович, выпускник 1935 г. школы № 15 Тобольска, был призван одним из первых добровольцев на флот Тобольским районным комсомольским комитетом. До войны учился в фабрично-заводском училище. В армии он заканчивает курсы электромеханики, 8 месяцев службы на подводной лодке «Щука», затем ему присваивают звание старшины. Служилось в море нелегко. Вдобавок, в 1941-м ежедневно, на закате начали грохотать пушки. Японские милитаристы вели себя крайне высокомерно, приходилось быть в постоянной боевой готовности. Заградитель мин крейсер «Охотск», на котором работал Х.Х. Кутумов, уже не в первый раз сопровождал американские судна, когда пришел приказ о выходе его на военные позиции. Во время «входа» через очень узкий Курильский пролив, японцы начали обстрел и торпедирование «Охотска», старшина 2-й статьи Х.Х. Кутумов приложил все свои силы, чтоб только наладить работу двигателей корабля. За это его грудь украсил Орден Красной Звезды. А экипаж заградителя мин «Охотск» был удостоен звания «Гвардейский экипаж». Отдавший Морскому Флоту 8 лет жизни Хамит Кутумов чудом остался в живых.

Задача главнокомандующего

15 августа 1945 г. командующим Тихоокеанским флотом и главнокомандующим на Дальнем Востоке Маршалом Советского Союза А.М. Василевским была поставлена задача высадить морской десант и к 25 августа овладеть северными островами Курильской гряды. Войска 3-х фронтов Вооруженных Сил Дальнего Востока, силы Тихоокеанского флота и Краснознамённой Амурской флотилии вклинились в оборонительные порядки противника и вели активные боевые действия. Среди северных островов Курильской гряды были особенно укреплены острова Шумшу (о. Сюмусю) и Парамушир.

Шумшу японцы придавали особое значение как плацдарму для завоевания Камчатки. Он был оборудован многочисленными дотами, дзотами и различными огневыми точками, соединёнными между собой подземными ходами сообщений и траншеями. Глубина некоторых подземных сооружений достигала 50 метров. На острове была широкая сеть дорог, осуществлялся манёвр войсками, имелись 2 аэродрома и огневые рубежи вдоль возвышенностей. Всего, по разведывательным данным, на северных островах находилось до 23 тысяч войск, 77 танков и 7 самолётов. Силы советских войск на Камчатке были немногочисленны и рассредоточены по всему побережью: 30 кораблей, смешанная авиадивизия – до 68 самолётов, десант состоял из 2-х усиленных полков 10-й стрелковой дивизии и батальона морской пехоты (всего 8824 человека, 205 орудий и

миномётов). Можно видеть, что наши силы не превосходили силы противника. Преимущество было лишь в авиации и артиллерии.

Замысел командующего операцией состоял в том, чтобы внезапной высадкой десанта овладеть островом Шумшу и расположенной на нём военной морской базой, а в последующем и остальными северными Курильскими островами.

Гвардейский минный заградитель «Охотск»

На Дальнем Востоке корабль «Охотск» занимался гидрографическими работами. Однако мирная служба гидрографического судна длилась недолго, после переоборудования в минный заградитель 31 июля 1941 г. он вошел в боевой состав флота. В первый же день войны против империалистической Японии «Охотск» под командованием капитан-лейтенанта В.К. Моисеенко и заместителя командира по политической части капитан-лейтенанта А. Шавенкова вышел в первый боевой поход и на подходах к Петропавловску выставил минное заграждение. Вскоре корабль был привлечен для участия в десантной операции по овладению островами Курильской гряды Шумшу и Парамушир.

«Охотск» отличился во время Курильской десантной операции. В составе отряда кораблей артиллерийской поддержки он совместно со сторожевыми кораблями «Киров» и «Дзержинский» прикрывал высадку на остров Шумшу 18–20 августа. Команда «Охотска» участвовала в спасении десантного судна «ДС–2», на котором при подходе к берегу от попадания снаряда возник пожар, а часть экипажа погибла.

«Охотск» в составе отряда кораблей направился для принятия капитуляции неприятельских островных гарнизонов. Отряд подвергся сильному обстрелу противника. Прикрывая отход других кораблей, «Охотск» принял весь удар вражеских батарей на себя. А вскоре он был атакован японским торпедоносцем. Но умелым маневром капитан-лейтенант Моисеенко вывел корабль из-под удара и торпеда пронеслась мимо.

Курильская операция. Мужество экипажа крейсера «Охотск»

18 августа в 4 часа 20 минут десантные войска и морская пехота, под прикрытием тумана, без потерь высадились на берег. Одновременно с первым броском высадились гидрографы и личные составы корректировщиков корабельных и артиллерийских войск. Ни потери среди личного состава, ни повреждения орудий не смогли заставить замолчать корабельную артиллерию. В результате совместных усилий экипажа «Охотска» были подавлены 3 батареи, уничтожены 3 японских танка и корректировочный пост. В бою за высадку многие десантные суда были

повреждены, получив от 5 до 10 попаданий артиллерийских снарядов противников.

Чтобы не упустить время и не дать противнику сбросить в море высадившиеся части, вслед за первым эшелоном начал высаживаться и второй. В трудных метеоусловиях, под артобстрелам и бомбёжкой самолётов минный заградитель «Охотск» уничтожал вражеские укрепления, огневые точки и живую силу противника, нанося японцам большие потери в людях и технике. Следуя приказам командира В. Моисеенко, крейсер «Охотск» мастерски маневрировал под ударами противника и зенитным огнём прикрывал корабли десанта. Когда от прямого попадания снаряда загорелась одна из десантных барж, «Охотск» пришёл ей на выручку. Палубная команда под руководством командира Ю. Солоники, немедленно включилась в тушение пламени всеми доступными средствами. Одновременно все калибры минного заградителя продолжали наносить удары по целям на берегу.

Бои на берегу также носили ожесточённый характер. Высоты трижды переходили из рук в руки. Лишь к утру 19 августа были окончательно захвачены опорные пункты неприятеля, что дало возможность без потерь завершить высадку войск и техники. На этих высотах был дважды повторён подвиг Александра Матросова.

20 августа в 8 часов 10 минут ЗМ «Охотск», СКР «Киров» и «Дзержинский», ТЩ-525, военный транспорт «Пугачёв» и гидрографическое судно «Полярный», по согласованию с японским командованием, вошли во второй Курильский пролив, чтобы далее следовать в военно-морскую базу Катаока. В это время корабли, на одном из которых находился командир сил высадки, подверглись артиллерийскому обстрелу с берега. Прикрывшись дымовыми завесами, группа начала отход. Замыкал ордер ЗМ «Охотск». Он и принял на себя основной удар. Экипаж «Охотска» опять оказался на высоте, крейсер продолжал прикрывать отход судов из зоны обстрела.

Ситуация складывалась тяжёлая. На месте провокации разгорелся настоящий бой. Одновременно корабль подвергся атаке японского самолёта – торпедоносца. Лишь своевременный манёвр уберёг корабль от взрыва торпеды, которая прошла вдоль борта в нескольких метрах. В результате 3-х прямых попаданий снарядов – в борт, палубу и надстройку, на «Охотске» вышли из строя рулевое управление, центральное освещение, электрический телеграф, корабельная лебёдка, осколками от близких разрывов снарядов в воде было повреждено 3-е орудие – разбита гальваническая коробка и перебита гальваническая цепь стрельбы, выведен из строя механизм досылания – выбита защёлка и погнут ва-

лик. Личный состав корабля успешно боролся за живучесть. Благодаря мужеству, самообладанию и энергичности капитана корабля В. Моисеенко, его помощнику капитану-лейтенанту Ю. Солоники, решительному командиру электромеханической боевой части 5, инженеру – старшему лейтенанту В. Мандору и хорошей выучке членов экипажа все повреждения были быстро устранены. В числе отличившихся был и моторист 2 класса, старшина 2-й статьи Хамит Кутумов. Его усилиями повреждения были устранены и механизмы очень быстро возвращены в строй. По материалам Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации [Реквизиты документа: ЦВМА: Ф. 3. О. 1. Ед.хр. 1221, 1557].

Общие сведения

Фамилия, имя, отчество: **Хамит Хусаинович Кутумов**

Дата рождения военнослужащего: 1918 г.

Время поступления на службу: 1939 г.

Место призыва: нет данных.

Воинское звание на момент награждения**: старшина 2 статьи**

Место службы: минный заградитель **«Охотск» Петропавловская ВМБ ТОФ.**

Награда

Чем награждён: ***Орден Красной Звезды.***

Дата представления к награде:

Дата совершения подвига:

Описание подвига или заслуг:

Орден Красной Звезды Хамита Хусаиновича Кутумова

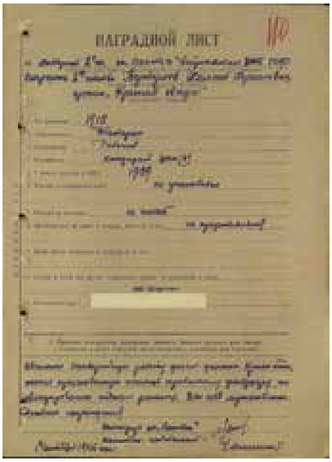
НАГРАДНОЙ ЛИСТ

К исходу дня, 23 августа, на острове Шумшу было пленено свыше 12 тысяч японских солдат и офицеров, а в последующие дни вплоть до 1 сентября – сдались все гарнизоны островов Курильской гряды.

За мужество и отвагу, проявленные в бою, личный состав заградителя мин «Охотск» были удостоены звания – гвардейский. Приказом № 533 командующего Тихоокеанским флотом от 20 сентября 1945 г. 133 члена экипажа были награждены орденами и медалями. Среди них: электромеханик, старшина 2-й статьи Х.Х. Кутумов – орденом Красной Звезды, гвардейской лентой, орденом Отечественной войны II степени.

Послевоенная жизнь гвардейца

После окончания войны, только в 1947-м, с контузией возвращается Хамит Хусаинович Кутумов в родную д. Татарские Медянки Тобольского района, где расположен аэропорт. За трудолюбие, открытость и широту души, он скоро стал своим в коллективе аэропорта. А обладание высоким профессионализмом в области механики, любознательность и знание техники подняло его по карьерной лестнице, он прошёл путь от моториста до инженера, избирался в местком и в партком, принимал активное участие в общественной жизни, показывая тем самым пример для молодёжи. Ему приходилось организовывать и регламентирующую работу на самолётах Ан-2, устранять дефекты и осуществлять проверки. Свои 30 лет жизни «Отличник Аэрофлота» Х.Х. Кутумов посвятил аэрофлоту. Учился, работал и защищал морские рубежи. В книге «Победа на Курильских островах» есть и его имя. При жизни он говорил: «Я очень счастливый человек, так как жизнь зря не пропустил. Как говорится, настоящий мужчина тот, кто Родину защищал, хорошо работал, дом построил, детей вырастил. Всё это я выполнил. Я доволен». Вот такую историю о непридуманных героях, о скромном и порядочном человеке – мы узнали и очень гордимся им! Войны не знали мы, но всё же… многое узнали из оставленных воспоминаний участников Великой Отечественной и Второй мировой войн.

О значении Курильских островов для РФ

Курильские острова представляют собой естественный передовой рубеж защиты всего дальневосточного побережья РФ, дают возможность контролировать всю акваторию Охотского моря, обеспечивать свободный выход российского военно-морского флота в Тихий океан.

Ценность Курил определяется также запасами минералов. Здесь находится единственное в России месторождение редкого металла рения, представляющего огромную важность для электронной промышленности. Огромные ресурсы ценных пород рыб и морепродуктов представляют собой главное богатство Курил. В новой Конституции РФ закреплена статья о сохранении своих завоёванных и исконных территорий в память воевавших и погибших за свою Родину – Россию.

Источники

1. Интернет ресурсы. Календарь Победы. Выпуски. Десанты Тихоокеанского флота.
2. Личный архив Г.С. Кутумовой.
3. Морская газета. 15 августа 1992 г. (№ № 94–95).
4. Яңарыш: Тюменская областная газета. 21 марта 1995 г. (№ 21).

А.А. Закорюкина

Я – ХУДОЖНИК!

Как интересно, когда все мы разные! Так мы обогащаем друг друга во взаимодействии. В наше непростое время так важно продолжать сохранять традиции своих семей и своего народа! Благодаря фундаментальным духовным опорам, и сейчас возможно уважение к чужой и родной культуре. Важно беречь, воспитывать общечеловеческие ценности с детства, нести созидание, культуру, не ставить ее на последний план. Ведь там, где сосед не слышит соседа, материальная сторона жизни превозносится, как главное, может произойти разделение, разъединение, противоборство. Развитие же происходит из точки покоя.

Родом из детства

Закорюкина (Рахимова) Асия Альбертовна.

Меня зовут Закорюкина (Рахимова) Асия Альбертовна. Я родилась в Тобольске 1987 г., моя мама Фарида Карамендиновна Рахимова (Муртазина) родилась в Салехарде, папа Рахимов Альберт Набиевич родился в д. Подъёмка (Урман) Тобольского района. Папа работал монтажником-высотником, строил НХК, много лет посвятил северу и вахтам, работал оператором газовой котельной. Папины главные умения – это быстро решать вопросы, неприхотливость в критических ситуациях, стойкость, выносливость, он никогда ни на что не жаловался, в семье был заботлив. Мама работала радистом на маленьком теплоходе «Омик» на севере, но большую часть трудовой деятельности посвятила воспитанию малышей, блестяще проработав воспитателем более 36 лет! До сих пор меня узнают и передают привет маме её воспитанники и благодарные родители. Она – это лучезарная улыбка, мудрость, душевность, терпение, трудолюбие, бескорыстие, море обаяния, спокойствие и жизнелюбие. Наша бабушка со стороны мамы, Айша Абтухабовна, прожила до 91 года, сохранив у внуков, родных самые теплые воспоминания, была старейшиной деревни Суклем в свое время, всю большую семью держала, была ее центром, ее душой! Дедушка наш, Муртазин Карамендин Исламович, ушел намного раньше. Он был ветераном ВОВ, дважды награжден медалями «За отвагу», прошел всю войну, освобождал Польшу

и Белоруссию, был пулеметчиком и имел звание «гвардии ефрейтор». До сих пор крылатая фраза в нашей семье – «муртазинский характер» – означает напористый, грозный, свободолюбивый нрав. Папины родители – Марвар Борисовна и Наби Ахметчанович Рахимовы, которых я тоже очень люблю, были отчасти потомками миссионеров, выходцев из Бухары, в их чертах и характере рода был восточный ум, предприимчивость и некая сибирская суровость. В роду дети росли крепкими, с детства папа охотился и рыбачил, уходя один в лес. Позже, познакомившись с образцами народной литературы – «дастанами», секрет этой суровости был для меня раскрыт. И когда я была маленькой, меня так же притягивал и мир природы, леса. Часами могла разглядывать насекомых, прекрасных бабочек жуков с переливающимися спинками, погладить скользкого червяка или мохнатую гусеницу, наловить в лесу лягушек, изучать речные камни, искать место, где больше ловится щитней в речке – всё это было чем-то естественным.

Очень нравилась детская литература, иллюстрации детских книг. Буквально, не могла пройти мимо книжных киосков, заглядывая и в энциклопедии, и книги со сказками. Мне охотно их покупали, хотя время было очень сложное, когда выбор стоял между покупкой одежды, обуви, продуктов, а хорошие книги были дорогой роскошью. Еще мне повезло расти в доме под горой – За Абрамкой. Бабушки и дедушки приходили к нам в гости, у нас их было очень много тогда! Веселые апайки, серьезные пава, абыи, бабушки старенькие и чуть-чуть помладше – это была моя среда, они меня растили, и все языковое общение было сибирскотатарским. В такой вариант полного цикла жизни в большой семье мы были вовлечены с рождения. Уже потом пришло понимание, что это один из самых лучших примеров, когда взрослые видят, как растут маленькие, младшее поколение тянется и старается не отставать от братьев и сестер, учится заботиться о дедушках, бабушках, прадедушках и прабабушках. Дальше родители общались с уже выросшими детьми, конечно же, не оставляя старшее поколение без внимания своих потомков. Потому что старость человека так же проходит в семье, и стараются, что бы пожилой человек в чести прожил весь свой век… Своим примером он может дать молодой поросли какой-то мудрый совет. Бабушки и дедушки помогали, баловали внуков традиционными блюдами и сладостями, ведь никто не печет хлеб и так умело не делает тугац (калачики), пирожки и баурсаки, как бабушки!

А братья и сестры всегда создадут повод для веселья! А их тоже много – двоюродные, троюродные, четвертое колено, все играли вместе.

Училась я в школе №17 до 9 класса, закончила среднее звено в 13-й. В 2004 г. поступила на художественно-графический факультет, хотя вы-

бирала между ним и биолого-химическим факультетом. Интересно, как сложилась бы тогда жизнь.

Обучение

Рисую я, по утверждению моих родных, с 2-х лет. Мои взрослые очень пугались маленького ребенка, с карандашом или ручкой, носящегося по дому.

Базу научных знаний о композиции, колористике и формообразовании я получила только в ВУЗе. Очень благодарна моим преподавателям бывшего художественно-графического факультета ТГПИ им. Д.И. Менделеева: Эдуарду Сафаровичу Тушакову, Купряковой Наталье Витальевне, Бакулиной Наталье Анатольевне, Иликпаевой Анастасие Викторовне, Горскову Михаилу Владимировичу, Хабисову Ильдару Мунировичу, Колычеву Валентину Степановичу. Все же наш факультет был очень хорошим, достойным, в нем царила своя неповторимая атмосфера. Оглядываясь немного назад, уже сложно сказать, что именно может нас сформировать как творческую и человеческую единицу, прежде всего сам человек, но только от нужного направления, наставления, иногда этот путь бывает вдвое короче, легче и радостнее.

В 19 лет я заболела онкологией и проходила долгое лечение, было трудно физически и морально. Но именно в те нелегкие дни твердая уверенность в правдивости фразы «Жизнь – это чудо!», посетила меня раз и навсегда.

И теперь я на людей всегда смотрю иначе. Они как многотомные романы, все очень интересные. Учёбу не бросила – между сеансами химиотерапии и радиооблучения, сдавала все экзамены, от одногруппников не отставала. Помогала снова поддержка родных. В данное время чувствую себя отлично. Счастлива, когда родители и родные здоровы и ничто им не угрожает.

Творческий путь

В начале творческого пути очень нравился жанр «Анималистика», с удовольствием рисовала животных. Так же самостоятельно осваивала рисование портрета и фигуры человека в движении. Тематика моих композиций была различна. Этюды и наброски фигуры человека, животных, портретные зарисовки, иллюстрации к произведениям, «модное» фентэзи с драконами, прекрасными девушками, героями и мифическими существами, абстрактная, беспредметная композиция – были излюбленными.

Все иллюстрации, с которых я начинала когда-либо работать и погружаться в деятельность художника, у меня сначала были очень фантазийные. Техника «акварель», «акрил», «гуашь», «смешанная техни-

ка». Благодаря тому, что в институте я очень любила делать зарисовки животных, портретные зарисовки людей, людей в движении, понемногу складывалась манера и художественный почерк. Я уже говорила, что для меня каждый человек, которого мы изображали, обладал своим характером, шармом, порой это была целая история, Вселенная. По каждому избранному для рисования можно было составить целый роман.

Зарисовки животных.

Мы были неравнодушными студентами, увлекшимися ремеслом художника. В сумке всегда находились блокноты, ручки и карандаши для разных зарисовок с натуры. Мы много наблюдали за людьми, за животными, делали зарисовки архитектурных элементов, сооружений – да всего подряд! И такими же были наши «персонажи», которых мы отыскивали на улице, на детской площадке, в магазинах и общественном транспорте.

Конечно, когда мы только начинали художественную и педагогическую деятельность, мы мечтали о том чтобы стать свободными настоящими художниками.

Теперь работу на архитектурно-дизайнерском отделении нахожу нужной, она раскрыла мои возможности работы с детьми в рамках в составлении композиций, моделировании и ДПИ. Экспериментируя с учебными заданиями, я освоила проектный метод работы и множество различных техник, которые пригодились мне в иллюстраторской деятельности.

Об иллюстрациях к сибирскотатарским сказкам

Книгу надо было создать очень быстро, мы были озадачены сроками реализации Президентского гранта культурных инициатив. А ещё надо было показать свой народ, большая ответственность, поэтому поставила ряд задач перед исполнением композиций. Отказалась от живописи в пользу графики, дабы потерять портретного сходства некоторых героев после нанесения красочного слоя. Хотелось представить больше типажей лиц, людей, проживающих на территории Тюменской области.

У сибирских татар присутствуют в этногенезе и азиатские черты внешности, и более утонченные черты, доставшиеся от казанских татар, все разнообразие внешности народов, живших на всей протяженности шелкового пути. Иногда помогали дискуссии. И работа кипела. Интересно было работать над сказочными образами. Пери – дочь Иртыша, волшебница, превращающаяся и в птичку, и рыбку. Какая она? Вдруг она

видит будущее – пусть будет одета как невеста на «никах» в наши дни, в чалме. Только волосы немного распущу. И платье пусть переливается, мерцает. А черты лица более тонкие, чем у наших татар, цвет волос светлее. Нарисовала, уже и цвет появился у картинки. Позже присылает мне Земфира аудиозапись. На ней жительницы деревни сказки обсуждают и вспоминают, как персонажи описаны старожилами, как выглядят. И о Пери говорят! И вот, что они описали – платье длинное, мерцает, лицо красивое, черты лица как у русской девушки, тонкие, волосы светлые, на голове – чалма! Вот это было забавно!

Тимур-батыр.

Часто в рисовании помогали фото с экспозиций музеев района и тобольского музея заповедника, которые собрала Земфира Шарипова. Некоторые композиции пришлось дополнять предметами быта, ориентируясь на экспонаты из музейных коллекций. В одной из сказок на иллюстрации у богача висит на поясе фляжка, инкрустированная драгоценными камнями. Аналог этой вещицы был в ТГИАМЗ. Оттуда же был взят колчан со стрелами. Колчан мне удалось показать в сказке «Волшебный рог Ханделя падши». Также на Хандель, как на главе государства, был надет шлем с маской, характерный для периода Золотой Орды. Можно увидеть в руках у хана Сибирского в сказке «Мудрые советы» чашу, найденную на месте раскопок на территории столицы Сибирского ханства Искера. На многих персонажах знатного рода надето украшение – коранница. Были варианты, когда мы могли показать быт людей. Кстати, сам сборник сказок кишит чудовищами и разнообразной нечестью. Поэтому, очень радостно было иллюстрировать сказку «Бизалей шейх и шайтаны», где главный персонаж, у которого был реальный прототип, помогает жителям деревни избавится от разбушевавшихся «соседей». Шейхами были миссионеры, принесшие на землю Сибири ислам. До сих пор они почитаются, кто-то называет их святыми. Им приписывались умения исцелять людей, и даже магические способности превращения.

В некоторых иллюстрациях хотелось показать убранство избы, «цангельцак» – люльку с малышом. Многофигурность композиций – символизировала дружбу семей, преемственность поколений. Цветовое решение – богатство колорита народного костюма. На иллюстрациях много национальной выпечки, сибирскотатарских блюд. Буквально через стра-

ницу персонажи «угощаются». Пеляш, пирожки, баурсак, патерь, кош теле, блюда из рыбы, плов и пироги. Ну это тоже конечно часть народных традиций, «кишта» над входной дверью, маленький столик, «урындык», где все домочадцы спят в повалку. Топор железный у входа, не дающий «шайтану» проникнуть в дом. Некоторые нюансы из культуры народа помню по рассказам бабушек и дедушек. Некоторые уточняла у составителя.

Композиции получаются соответствующие – на них всегда всем тесно, мало места, но я стараюсь грамотно всех поставить, сопоставить и соподчинить в одно целое всех этих самых разных персонажей. На картинке они как бы «договариваются» и действуют сообща для гармонизации пространства листа.

2023 год

Теперь коллекция из проиллюстрированных мной книг состоит 3-х изданий, а 4 книга находится в печати. Также есть небольшие разработки, и эскизные варианты различных открыток. Первая книга конечно же была книга «Тимур Батыр», но её опередила по срокам издания книга «Волшебный конь». Итогом работы стали 2 книги, открытки, футболки с иллюстрациями к сказкам! Обе книги являются продуктом большой команды под руководством Земфиры Шариповой. Здесь она и автор текста, а также один из собирателей фольклора. Переводчиком на сибирскотатарский язык стала Галия Тухватулловна Абайдуллина. Четвёртая книга с моей иллюстрацией, которая готовится к выпуску, принадлежит её перу. Я так же очень польщена, что на странице одной из ее книг есть стихотворение, посвященное мне.

Третья книга называется «Хрестоматия. Конец XX – начало XXI вв.». Хрестоматия предназначена для чтения и изучения татарского языка. Ее составители Г.Ч. Файзуллина и Л.Х. Фаизова (преподаватели ТПИ им. Д.И. Менделеева).

Другие техники

В 2018 г., после сложного жизненного периода, возник проект «Мастерской резных свечей в Тобольске». Мы разработали его с супругом. Здесь мы оба являемся равноправными мастерами, хотя его специальность не творческая. Люблю делать ватные игрушки, шить броши из бисера. Мне нравятся разные виды хобби. До сих пор интересна игра на музыкальных инструментах и импровизация на этнических барабанах, нравится путешествовать. В юности могла автостопом пройти часть маршрута. Этот факт нахожу интересным, поэтому привожу в пример.

После окончания института нужно было определиться с работой. Предложили попробовать поработать на реставрации дома Корнилова под руководством Зубова Руслана Ивановича (ныне ушедшего). Интересная работа оказалась не самой простой, ведь мы в институте не изучали технику работы с гипсом, и «художки» за плечами не было. Осваивая азы реставрации в 2009 г., получила приглашение от Тушакова Эдуарда Сафаровича, нашего куратора в институте и «народного» художника (с его легкой руки тема «сибирских татар» начала проникать в мое творчество), поработать преподавателем в новой школе искусств «Арт-перспектива». Позднее школа осталась основным местом работы. Продолжается этот труд до сих пор, уже 12 лет.

О деятельности в допобразовании

По сложившейся традиции, каждый новый учебный год сопровождается новыми педагогическими проектами. Итоги этих проектов подводятся вместе с завершением учебного года и аттестацией детей. Думаю, что наши выпускники, покидая стены школы, точно не пропадут. Хочется верить, что после нескольких лет учебы они познают как обрести радость в труде, сделать мир прекрасней и как прийти к заветной цели.

Есть такое направление в педагогике – гуманная педагогика, которое мне очень нравиться, его принципы я пытаюсь использовать на уроках.

В коллективе архитектурно-дизайнерского отделения «Арт-перспектива» чувствую себя на своём месте. За годы работы обширен стал список учебных предметов и техник, в которых проявляют и развивают себя мои подопечные. Это «Изобразительное искусство», «Лепка», «Прикладная композиция», «Основы моделирования», «Рисунок» и «Живопись», «Графическая композиция» и «Основы колористики» и др.

Многие работы учеников были удостоены наград на различных архитектурных фестивалях и выставках детского творчества городского, регионального, районного, областного и международного уровня. Ученицу Алееву Лейлу Тимуровну внесли в список лучших в «Энциклопедии детских достижений Тюменской области», указав и фамилии преподавателей работающих с ребенком.

Возрастная аудитория учащихся, охваченная за период работы от 1,5 до 23 лет – от Школы раннего развития до выпускников ВУЗа. Так же есть опыт работы со старшим поколением и в программе «доступная среда».

Начиная с 2010 г. вся моя деятельность была неразрывно связана с культурой региона, Тюменской области и Тобольска.

В экспертных рецензиях профессиональной деятельности прослеживается направление на организацию процессов воспитания и обучения подрастающего поколения как будущего общества.

Среди тем для изучения – «Модульное обучение» «Проектная деятельность», «Методика преподавания графической композиции, формообразования из бумаги и пластических масс, колористика, живопись, рисунок, изобразительное искусство, основы дизайн-проектирования».

Часто воспитательными мероприятиями становятся экскурсии с учащимися на выставки. Ежегодными стали посещения выставок «Рождественская», «Пленэрная», необычным бывает «Фантастик-пластик», «Волшебный мир кукол», посещение экспозиций ТГИАМЗ, «Музея иконописной школы».

Так же мне повезло поучаствовать в реализации проекта «Искусство без границ» ДШИ им. А.А. Алябьева Тобольска, в гранте «Сибур-Тобольск». В рамках проекта были написаны рабочие программы и проведены уроки с детьми с ОВЗ по «Эбру. Живописи на воде» и «Песочная анимация». Арт-терапевтические занятия имели большой интерес у детей, их с нетерпением ждали, работы с радостью забирались домой и становились частью домашней коллекции.

В рамках инновационной деятельности в ДШИ проводится цикл интегрированных уроков, посвященных иллюстрированию.

Программа «Графическая композиция», «Основы колористики и композиции» дали жизнь методической разработке по иллюстрированию та-

тарской литературы и фольклорного творчества сибирских татар, которая стала лауреатом 1 степени во Всероссийский конкурсе педагогического мастерства «Воспитание искусством» (Иркутск).

Ведущей темой интегрированных занятий в рамках инновационной деятельности является иллюстрирование, в том числе и литературой работы на татарском языке.

Так же с 2022 г. проводится ряд мероприятий на базе ТГИАМЗ по популяризации исторического и культурного наследия сибирских татар Арт-резиденция в «Vкремле», беседа со старшими школьниками (этнокультурный компонент школа № 15) «Литературное наследие Я.К. Занкиева», встреча с детьми из детского дома в музее «Дом мастеров». Встречи проводятся совместно с научным сотрудником музея Я.Б. Абдуллиной.

В феврале 2023 г. состоялась наша поездка в д. Ачиры Тобольского района, было невероятно приятно побывать в Заболотье, да еще и выступить в беседе со старшеклассниками в роли иллюстратора.

Май 2022 г. Состоялась персональная выставка работ, посвященных сказкам сибирских татар. В рамках выставки были проведены занятия по композиции со студентами ТПИ и экскурсии по выставке, посвященные быту, культуре и наследию татар Сибири.

Участница Конкурс «Сибура» по стрит арту «Формула искусства» вела тему «Легенды и сказания сибирской земли».

Иллюстрации послужили основами для методических работ. Так, пособие по иллюстрированию заняло 1 место на международном педагогическом конкурсе. Сами работы также были удостоены 2 места в международном конкурсе профессионального мастерства среди художников.

Была тема «Портреты России» в номинации «Иллюстрации к сказкам народов России».

Также в 2023 г. мы с учащимися школы принимали участие в проекте по созданию исторического комикса «Лаборатория комикса» с писателем Михаилом Визелем, художником иллюстратором, мультипликатором Алексеем «Капычем» Капнинским.

Открытки по книгам и сказкам являются частью призового фонда конкурса чтецов, организованного ЦСТК.

Время от времени в рамках договора о сотрудничестве выхожу за пределы ДШИ им. Алябьева – в другие учреждения города. Благодарственные письма от всех этих учреждения присутствуют в моем портфолио педагога:

- Детский развивающий центр «Пенаты» – 2018;
- ТПИ им. Д.И. Менделеева – 2018;
- Мастерская резных свечей «Кано»;

– Студия Апельсин – 2018;
– Комитет по культуре и туризму;
– Центр сибирско-татарской культуры;
– Тобольский районный центр культуры;
– Ай кью развивающий детский центр;
– Центр искусств и культуры Тобольска;
– Автономия сибирских татар Тобольска (председатель Тычинских З.А);
– Тюменская областная автономия сибирских татар (Ф.Ф. Марганова);
– Сибур. Тобольск;
– Администрация Тобольска в 2013, 2017 и 2023 гг.;
– Руководство книжного детского фестиваля (Москва);
– ТГИАМЗ;
– ЧУ ДО «ДШИ «Шкода».

В 2023 г. по итогам работ над книгами с татарским этнокомпонентом были выпущены статьи «Сәләтле рәссам Асия» в газете «Яңарыш» периодическом издании «Бөтендөнья конгрессы» статьи Р.Р. Умитбаевой. – это моя особая радость, некое признание. А тобольская поэтесса и отличник народного образования, заслуженный учитель Абайдуллина Галия Тухватулловна посвятила мне свое стихотворение.

Апрель 2023 г. Была опубликована статья «Лаборатория комикса продолжается» о совместной работе Детской школы искусств им. А.А. Алябьева с преподавателем Закорюкиной Асиёй Альбертовной и Алексеем Владимировичем Капнинским – известным российским художником, иллюстратором книг для детей, создателем комиксов.

Сентябрь 2022 г. ознаменован творческой встречей по «Книги татар» с Гузель Уразовой – главным редактором издательства «Юлбасма», Казань.

А с 2018 г. я принимала участие в выставках декоративно-прикладного искусства мастеров Тобольска, Тобольского района Тюменской области, во Всероссийских ярмарках со своими работами – декоративными свечами по народной тематики, открытками к «Сказкам сибирских татар».

ТАТАР РУХЫ

ТАТАРСКИЙ ДУХ

Фәрит Фәткуллин

СЕБЕРДӘГЕ СТӘРЛЕТАМАК

(Тайга уртасындагы татар авылы кешеләре милли рухны саклап яши)

Иң элек татарның күренекле өч революционерын искә төшереп үтәм. Мулланур Вахитов (1885–1918), Үзәк мөселман комиссариаты җитәкчесе, Казанны аклар һөҗүменнән саклаган вакытта дошман кулына эләгә һәм атып үтерелә. Камил Якубов (1894–1919), сәяси һәм хәрби эшлекле, Казанда татар-башкорт запас батальонындагы баш күтәрүчеләрне буйсынырга өндәп чыгыш ясаганда атып үтерелә. Хөсәен Ямашев (1882–1912) – революцион хәрәкәт эшлеклесе, публицист. Вафат булуының рәсми фаразы – баш миенә кан саву.

Хезмәт ияләренең азатлыгы, социаль гаделлек, тигезлек өчен үсмер чактан ук көрәшкә күтәрелгән бу каһарман милләттәшләребезнең беренчесе – 33, икенчесе – 25, өченчесе 30 яшьтә гүр иясе булган. Татарстанда алар турында тарихи хезмәтләр, китаплар язылган. Алар исеме белән район, завод, пароход, колхозлар, клублар, урамнар аталган, ә Татарстан Республикасы журналистларының иң югары премиясе 1971 нче елдан Хөсәен Ямашев исемен йөртте. Хәзер «Бәллүр каләм» дип атала.

Хөсәен 1905–1907 нче елларда Казанда революцион хәрәкәтләрдә катнаша. Татар телендә сәяси эчтәлекле листовкалар, брошюралар язу һәм тәрҗемә итеп таратуга өлеш кертә. РСДРПнең Урал һәм Уфа комитетларының матди ярдәме белән 1907 нче елда Ырынбур шәһәрендә революцион мәсләкле татарча беренче рәсми «Урал» гәзитен нәшер итә. Озак та үтми, гәзитне чыгару тыелгач, Казанда революцион һәм публицистик эшчәнлеген дәвам иттерә. «Урал»ның оештыручысы, нәшире – Хөсәен, ә мөхәррире аның хәләл җефете Хәдичә була. Алар – 20 яшьлек егет белән 19 яшьлек кыз – 1902 нче елда өйләнешәләр.

Рухы белән революционер, һөнәре буенча журналист һәм педагог Хөсәен Ямашев 1911 нче елда Казан университетының юридик факультетына укырга керә. Шундагы татар яшьләренең сәяси түгәрәгенә җитәкчелек итә. Габдулла Тукай якын дустының вафаты уңаеннан шигырь яза.

Русиянең аз санлы халыкларының азатлыгы һәм бәйсезлеге, мөселман хатын-кызларының тигез хокуклылыгы өчен җаннарын аямаган ханымнар – милләт аналары турында сүз барганда, Хәдичә Зариф кызы Ямашева-Таначева исеме еш очрый. Җәмгыятьтә ихтирамлы, шул ук вакытта хәлле гаиләдә туып үсә ул. Әтисе катгый мөселман кануннары буенча яши. Кызның бер абзыйсы Гариф Бәдәмшин ике тапкыр Дәүләт Думасы депутаты итеп сайлана, Лев Толстой белән яхшы таныш була, аның белән хат алыша, киңәшләшә. Хәдичә югары белемле, оста теш табибәсе булып җитешә. Үзе яшәгән һәм эшләгән Казан шәһәрендә татар хатын-кызлары арасында чибәрлеге һәм зыялылыгы, талантлы шәхес булуы белән аерылып тора. Хөсәеннең вафатына бер ел тулгач, аның якын дусты, казак милләтеннән булган, һөнәре буенча юрист, Казанда адвокат булып эшләүче Вәлидхан Шәрәфетдин улы Таначевка (1882–1968) кияүгә чыга. 1917 нче елның апрелендә Мәскәүдә Русия мөселман хатын-кызларының беренче съезды үтә. Хәдичә Зариф кызы аны оештыручыларның берсе һәм президиум рәисе була. Форумда укытучы Илһамия Туктарова хатын-кыз хокуклары турында доклад белән чыгыш ясый. Шул ук елда Хәдичә ханым, бердәнбер хатын-кыз буларак, Казан шәһәр Думасы депутаты итеп сайлана.

Вәлидхан Шәрәфетдин улы 1921–1924 нче елларда Казахстанның Мәскәүдәге илчесе вазифасын башкарганлыктан, алар башкалада яши. Иҗтимагый-сәяси эшчәнлек, барлык этник төркемнәрнең хокукларын, ирек һәм бәйсезлеген тану, гомумән, халыклар арасында гаделлек өчен көрәш – Таначевлар һәм аларның дуслары-иптәшләре шулай яши. Әмма аз санлы милләт зыялыларының алдынгы идеяләре яңа властьлар күңеленә хуш килми. Халык мәнфәгатьләрен яклаган өчен 1905–1906 елларда Хәдичә белән Хөсәен патша полициясенең даими эзәрлекләвеннән качып әле Уфада, әле Чиләбедә, әле Ырынбурда яшәргә мәҗбүр ителсә, ничек кенә парадокс тоелмасын, аннан инде Хәдичәләр совет репрессиясе михнәтләрен кичерә башлый. 1937 нче елдан Вәлидхан белән алар Колыма лагерьларында газап чигәләр. Югарыда телгә алынган, аларга якын кардәш булган укытучы Илһамия төрмәдә ун ел утырып чыга. Аның ире, профессор, Литва татары Якуб Богдановичны «халык дошманы» дип атып үтерәләр. Аңа энекәш тиешле Фуад Туктаров чит илгә чыгып, качып котыла.

Сүз башы бит Стәрлетамак иде, дияр укучы. Нәкъ менә шунда – Красноярск краеның Абан районындагы Стәрлетамак дигән татар авылына 1949 нчы елның апрелендә өч кеше сәяси сөрген срогы үтәргә килеп төшә: Хәдичә һәм Вәлидхан Таначевлар, Илһамия Туктарова-Богданович. СССР Дәүләт иминлеге министрлыгының аерым киңәшмәсе карары

белән алар, милләтчелек оешмасында катнашкан һәм эмигрантлар белән элемтә тоткан өчен, Себергә сөрелә.

Стәрлетамакның өлкән яшьтәге кешеләре бу өчәүне бик гыйлемле, итагатьле затлар дип хәтерли торган була. Хакимияттәгеләр рөхсәтеннән башка, аларның авылдан чыгып йөрергә хокукы булмавы, байтак кына ераклыкта урнашкан авыл Советына даими рәвештә барып күренергә тиешлеге турында һәркем белә. Сөргенчеләр башта – Зөбәйдә һәм Исмәгыйль Биккининнар, аннары Зөһрә һәм Моталлап өендә яшиләр. Авыл кешеләре аларга һәртөрле ярдәм күрсәтергә тырыша. Вәлидхан колхозда хисапчы булып эшли, ханымнар йорт һәм кул эшләре белән мәшгуль була.

Әмма лагерьда сигез елга сузылган газаплар Хәдичәнең сәламәтлеген нык какшата: Стәрлетамакта ел ярым чамасы гына гомер кичереп, 1950 нче елның сентябрендә 68 нче яшендә ул бакыйлыкка күчә. Алтын куллы Моталлап абзый аның кабере өстенә карагачтан ныклы һәм зәвыклы итеп (бернинди кадаксыз!) чардуган эшләп куя, ә байтак еллардан соң Моталлап улы Хәсән чардуганны металл почмаклыклар белән ныгыта. Мәрмәр плитәле таш һәйкәл исә озак вакыт үткәч таушала, таркала башлый.

Бу һәйкәлнең дә игътибарга лаек тарихы бар икән. Сөрген срогын тутырган Вәлидхан белән Илһамия Татарстанга кайтып китәләр. Шулай да тайга уртасындагы мәрхәмәтле дусларын онытмыйлар, күчтәнәчләр төяп посылка җибәреп торалар. Бердәнбер көнне тимер юл вагонында мәрмәр плитәле һәйкәл килеп төшә. Станциядән Стәрлетамакка аны Хисмәт исемле шофер егет йөк машинасында алып кайта. Плитәгә гарәпчә һәм татарча Хәдичә ханымның исем-шәрифләре, туган һәм үлгән датасы, шигырь юллары язылган. Иң ахырда «Вәлидханнан» дип куелган.

Янә байтак еллар үтеп китә. 2014 елның маенда Казанга Бөтендөнья татар хатын-кызларының икенче форумы делегатлары җыела. Красноярск крае вәкилләре булып барган ике бертуган стәрлетамаклы – Нурия Фәйзуллина белән Нурилә Кәримованы тарих фәннәре кандидаты Тәэминә Биктимерова докладында Хәдичә Ямашева-Таначеваның ерак 1917 нче елда ук бу форумның беренчесен оештырып үткәрүдәге хезмәтенә киң урын бирелүе тәэсирләндерә. Алар, докладчы янына килеп, Хәдичә ханымның үз авылларында җирләнүе, Казан университеты студентлары экспедициядә йөргәндә аның каберенә баш июләре, һәйкәлне яңарту хәстәрлеге белән яшәүләре турында сөйли.

2016 елның 14 сентябрендә, Корбан бәйрәме билгеләнгәндә, Стәрлетамак авылы кешеләре, тирә-як авыллардан килгән мөселман кардәшләр мәрхүмәне дога укып искә ала. Красноярск крае милли-мәдәни автономиясе рәисе Вәгыйзь Фәйзуллин, Канск шәһәреннән Нурилә һәм Фәнил

Кәримовлар, Абан поселогыннан Нурия, Гали һәм Руслан Фәйзуллиннар тырышлыгы белән яңартылган һәйкәл кабер өстенә урнаштырыла. Бу чарада катнашучыларга Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Ринат Закировның, Бөтендөнья татар хатын-кызларының «Ак калфак» берләшмәсе рәисе Кадрия Идрисованың, шулай ук тарихчы Тәэминә Биктимерованың Рәхмәт хатлары укып ишеттерелә.

Себердәге Стәрлетамак авылы – минем каләмем тартылган очраклы гына торак пункт түгел. Мин әле бәләкәй чакта, XX гасырның илленче еллары ахырында, шул авылда туып-үсеп, Абан район үзәгендә яшәгән якын кардәшебез Мөхәммәтшәриф абзый Рәҗәпов, тормыш иптәше Шәмсинур җиңги белән, ике тапкыр кунакка кайтты. Солтанморат авылыннан иде аларның тамырлары. Һәм ике арада эчтәлекләре «сез исәнме, без исән»нән тирән төшмәгән хатлар, һәр истәлекле дата уңаеннан котлау открыткалары даими йөреп торды. 1989 нчы елның җәендә Мөхәммәтшәриф абзый уллары-киленнәре, кызлары-кияүләре, оныклары белән Башкортстанга кайтып йөреп китте. Монда тумасалар да, тарихи Ватан, кан тарта бит адәм баласын. Балаларының исемнәре саф татарча булулары сокландырды: Мәрьям, Маһинур, Маһира, Мөнирә, Әхмәт...

1998 нче елда язган хатларымның берсендә абзыйдан үзләренең анда ничек барып чыгулары, Стәрлетамакның тарихы турында язып җибәрүен сораган идем. Ул җавабын озак көттермәде. «Синең хат килгәннең икенче көнендә без Коръән ашы үткәрдек, – дип башлаган иде ул. – Хатны табындагыларга кычкырып укыдым. Җыелган утыз кеше бик шатланды, сиңа рәхмәтләрен җиткерергә кушты».

Мөхәммәтшәриф абзыем (ул – минем Рәйханә нәнәмнең бертуган сеңлесе Зөлхиҗәнең улы) хатында язылганнардан түбәндәге тарих күз алдына баса.

Петр Столыпин реформалары чорында җиргә бик кысынкы була башлагач, Башкортостандагы Стәрлетамак өязенең берничә авылы крестьяннары кая булса да яңа җирләргә китү турында киңәшләшә. Әпсәләм авылы кешесе Юныс Кәримов Себердә сөргендә ята һәм абыйсы Зариф белән хат алыша икән. «Монда җирләр иркен, күчеп утыру мөмкинлеге бар», – дип язган Юныс якташларын кызыксындырган сорауга. Шуннан өязнең Солтанморат авылыннан Нуриәхмәт Нурмөхәммәт улы Рәҗәпов, аталы-уллы Мөхәммәт һәм Таһир Биккининнар, Моратов, Әпсәләмнән Зариф Кәримов, Корманайдан Гатиятулла Абдрахманов, Мамалим Идрисов, Усманнан Фәттах Хисаметдинов, Сибәгать Галиев, Гобәйдулла Зәйнуллин, Галикәев 1910 елда, мал өчен җайлаштырылган вагоннарга утырып, ерак юлга чыгалар. Бик күп кыенлыклар кичереп, бер ай баралар, күпләр чирләп бетә. Шулай килеп төшәләр волость үзәге булган Абан

поселогына. Боларга патша хөкүмәте пособие дә түләгән. Кайсы өйдәш булып, кайсы йорт сатып алып, яшәп киткәннәр.

Александр Волконский дигән сәяси сөргенче Абан волостеның җир бүлеге җитәкчесе икән. Якташларыбыз аңа мөрәҗәгать иткән, нинди максат белән килгәнлекләрен әйткәннәр. Ул боларга авыл салу өчен җир бүлеп, күрсәтеп биргән. Әкренләп йортлар сала башлаганнар. 1912 нче елның апрель-май айларында аларга күченгәннәр. Кайберләре Абанда яшәргә калган. Болар янына туган-тумача, таныш-белешләр күченеп барган. Яңа авылга исем дә кирәк бит. Һәркем үз авылы исемен алга сөргән. «Кайсы өяздән килдегез?» – дип сораган Волконский. Җавап: «Стәрлетамактан». «Менә шул исемне кушабыз», – ди Волконский. Якташларыбыз күңеленә хуш килгән бу исем. Ә 1927 нче елда алар коммунага берләшкәннәр, тагын бер елдан колхоз төзегәннәр.

«Әткәй-әнкәй (бәлки, башка якташларыбыз да шулайдыр) шул 1910 нчы елда киткәннән соң бертуганнарын күрми генә түгел, хат язарга-хәбәрләшергә дә куркып яшәгәннәр, – дип дәвам итә Мөхәммәтшәриф Рәҗәпов. – 1953 нче елда Абаннан бер кеше тарихи Ватанга кайтып, туганнарыбызның исәнлекләрен белеп килде. Әткәй исән түгел иде инде ул вакытта, әнкәй каты чирли иде, кайталмады. «Һич югы, сез кайтып килегез», – дип, үләр алдыннан соңгы сәламен җиткерергә кушты. Мин ике тапкыр кайтканда да әнкәйнең дүрт сеңлесе дә исән иде әле. Солтанморат авылына Миңнеәхмәт Рәҗәповларга кайттым. Ул чакта безгә якын дүрт гаилә бар иде. Хәзер адресларны югалтыштык, минем хатларга җаваплар тукталды, элемтәләр өзелде.

Абан поселогында 100 яшьтән узган Әгъзам Фәттах улы Шәмсетдинов яши. Гасыр башында Башкортостаннан килгәннәрдән исән калган бердәнбер кеше бугай инде ул. Күченү тарихын кайчак ул сөйләштерә. «Мин монда туып, сиксән яшьне кусам да, әткәй-әнкәй, бабаларыбыз Ватаны – Авыргазы буйлары сагындыра», – дип әйтә иде...

Әйткәнемчә, Мөхәммәтшәриф абзыемның бу хатны язганына 20 елдан артык вакыт үткән. Ул тарафлардан соңгы вакытларда килгән хәбәрләргә караганда, стәрлетамаклылар башка төбәкләрдәге, шул исәптән, бездәге татар һәм башкорт авылларындагы кебек яшәргә, телне, милләтне сакларга тырыша. Казан белән даими элемтәдә торалар, дини йолаларны үтиләр, милли бәйрәмнәр, концертлар оештыралар. 1981 нче елдан башлап бер елны да Сабантуй үткәрми калганнары юк икән.

ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛӘР ҺӘМ ОЧРАШУЛАР
ХАТЛАР ҺӘМ КАЙТАВАЗЛАР

КРАЕВЕДЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТРЕЧИ
ПИСЬМА И ОТКЛИКИ

ХРОНИКА

В Тобольске проведен конкурс рисунков «Легендарная царица Сузге» («Ханбикә Сузге»)

25 марта 2023 г. в Центре сибирско-татарской культуры Тобольска были подведены итоги конкурса рисунков «Легендарная царица Сузге» («Ханбика Сузге»).

Учредителем конкурса является НКА сибирских татар Тобольска, соорганизатором – Центр сибирско-татарской культуры Тобольска (рук. В.Ш. Якупов).

Цели конкурса – формирование бережного отношения к исторической памяти, традициям и истории Сибири, уважения к предкам, воспитание любви к отечественной истории и родной культуре, знакомство с традициями и культурой сибирских татар, выявление и поддержка одаренных личностей в области изобразительного искусства.

Образ легендарной красавицы Сузге, любимой жены правителя Сибирского ханства хана Кучума, является одной из знаковых и значимых фигур в истории нашего города и края. Присущие Сузге красота и благородство, преданность, мужество и самоотверженность во имя своего народа, являются чертами, заслуживающими глубокого уважения у всех людей вне зависимости от вероисповедания, национальности и времени. Не случайно Сузге воспета в произведениях П.П. Ершова, Я.К. Занкиева, Г. Абдрахмановой, Б. Сабировой и ряда др. авторов.

По мотивам произведений этих авторов были выполнены рисунки конкурсантов в разной технике – всего поступило более 100 замечательных работ юных художников и художников постарше. Самым младшим было – 4 года, самым старшим – более 50 лет.

Компетентное жюри – художники и педагоги Эдуард Сафарович Тушаков и Асия Альбертовна Закорюкина-Рахимова, к. фил. н. Гульсина Халиловна Ташкеева определило победителей.

Председатель НКА сибирских татар Тобольска к.и.н. З.А. Тычинских поблагодарила всех участников, особые слова благодарности выразила воспитателям и педагогам, организовавшим юных участников не только в Тобольске, но и в Тобольском районе. А также поблагодарила фонд «Баракат» (Р.Х. Насыров) за помощь в организации призов. Она выразила надежду, что этот конкурс станет традиционным и расширит географию участников. Вместе с председателем жюри Асией Альбертовной Закорюкиной они огласили итоги прошедшего конкурса.

Все юные участники получили подарки, а победители – дипломы и призы.

Победителями стали: Марьям Асламбекова (5 лет), Софья Муратова (10 лет), Анна Иванова (12 лет), Яна Маркина (17 лет) и Алина Манзуровна Айнитдинова.

Занкиевские чтения

27 апреля 2023 г. на родине заслуженного учителя РФ, лауреата премии им. Г. Тукая, фронтовика, заслуженного гражданина города Тобольска – Якуба Камалиевича Занкиева состоялась VII Международная научно-практическая конференция «Занкиевские чтения». Примечательно, что конференция проводится в Год педагога и наставника. Конференция была посвящена теме «Интеграция науки и практики в современном образовательном пространстве: инновации и традиции» и направлена на сохранение и развитие национального образования в полиэтничном регионе, содействие развитию новых педагогических методик, технологий и внедрение их в современную систему образования.

В мероприятии приняло участие более 90 докладчиков из Республики Узбекистан и Республики Казахстан, из семи субъектов Российской Федерации: Кабардино-Балкарской Республики, Краснодарского края, Республики Башкортостан, Республики Крым, Республики Татарстан, Республики Саха, Тюменской области.

Программа конференции была насыщенной.

Торжественное открытие конференции состоялось в Центре искусств и культуры Тобольска. С приветственным словом выступили **Эльмира Мовсуновна Алиева**, главный специалист отдела по делам национально-культурных объединений и казачества Комитета по делам национальностей Тюменской области; **Петр Михайлович Шитиков**, и.о. директора Тобольского педагогического института им. Д.И. Менделеева (филиала) ТюмГУ; **Хурматуллина Лейсан Хамзеевна**, председатель Региональной общественной организации «Национально-культур-

ная автономия сибирских татар и татар Тюменской области»; **Василий Владимирович Кожедуб**, председатель Общественной палаты Тобольска; **Рустам Ганиевич Жумаев**, проректор по учебной работе Бухарского государственного университета; **Нур Якубович Занкиев**, почетный нефтяник Министерства нефтяной промышленности, заслуженный работник топливно-энергетического комплекса, сын Якуба Камалиевича; **Муин Мавлонбердиевич Сабиров**, председатель Тюменской областной общественной организации «Ватан» узбекской диаспоры; **Саит Заирович Хисматулин**, директор Муниципального автономного общеобразовательного учреждения «Средняя общеобразовательная школа №15 Тобольска», депутат Тобольской городской думы, председатель национально-культурной автономии татар города Тобольска; **Мелис Казакбаевич Мураталиев**, президент общественного фонда «Бакдөөлөт», кыргызовед (Бишкек, Кыргызская Республика); **Саид Юдже**, депутат Парламента Турецкой Республики.

В ходе пленарного заседания известные ученые (**Сайфулина Флера Сагитовна,** доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», **Хисамов Олег Ришатович**, доктор филологических наук, заместитель директора по научной работе Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан, **Фатхуллова Кадрия Сунгатовна,** кандидат педагогических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет») представили доклады, посвященные:

– творческой деятельности Якуба Камалиевича Занкиева в контексте татарской литературы второй половины XX века;

– языковой и этнической общности волго-уральских и сибирских татар;

– деятельности учителя родного языка в условиях обновленных ФГОС НОО.

На конференции состоялась презентация хрестоматии для учащихся начальных классов Тюменской области – «Татарская детская литература (конец XX – начало XXI в.)» («Татар балалар әдәбияты (XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы), авторы-составители – **Лилия Харисовна Фаизова**, кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и методики начального и дошкольного обучения ТПИ им. Д.И. Менделеева (филиала) ТюмГУ и **Гузель Чахваровна Файзуллина**, доктор филологических

наук, профессор кафедры теории и методики начального и дошкольного обучения ТПИ им. Д.И. Менделеева (филиала) ТюмГУ. В подготовку хрестоматии немалую роль внесли художники-иллюстраторы – **Асия Альбертовна Закорюкина,** преподаватель МАУ ДО ДШИ им. А.А. Алябьева Тобольска и **Наталья Молдук**, студентка 4-го курса. На презентации книги присутствовали ученые, учителя школ с этнокультурным компонентом, студенты, общественные деятели, писатели, среди которых были поэтессы Тюменской области **Галия Абайдуллина** и **Фахричамал Утяшева**. Хрестоматия издана при поддержке Правительства Тюменской области, Комитета по делам национальностей Тюменской области, РОО НКА сибирских татар и татар Тюменской области». В дополнение к хрестоматии также изданы методические рекомендации по ее использованию в образовательном процессе начальной школы.

Мастер-класс «Формирование функциональной грамотности детей младшего школьного возраста на уроках родной литературы (на материале творчества Г. Абайдуллиной)» с использованием хрестоматии провела **Баниса Сунгатулловна Ниязова,** почетный работник сферы образования Российской Федерации, учитель татарского языка и литературы МАОУ СОШ № 15 Тобольска с участием своих учеников – младших школьников.

В рамках работы секционных заседаний рассматривались актуальные вопросы, связанные с проблемами методики обучения языку и литературе в школах с этнокультурным компонентом образования; историко-культурного наследия как фактора сохранения национальной идентичности; также были обсуждены вопросы совершенствования традиционных форм воспитания и обучения в начальном и дошкольном образовании; представлены филологические исследования, представляющие интеграцию науки и педагогической деятельности.

Программу конференции продолжили экскурсии: в музей народного образования Тюменской области; в музей национальной школы МАОУ СОШ № 15 Тобольска. Гости и участники конференции посетили интересные выставки, посвященные творчеству Я.К. Занкиева.

Музыкально-литературная гостиная проходила на базе Центра сибирско-татарской культуры Тобольска и стала ярким и творческим завершением программы конференции. На мероприятии коллеги, друзья, близкие и родственники Якуба Камалиевича Занкиева поделились воспоминаниями об учителе, писателе, фронтовике, прозвучали строки из его произведений и мемуаров.

Организаторы поблагодарили партнеров и участников конференции, приехавших из разных населенных пунктов Тюменской области, делега-

ции коллег из Республики Татарстан и Республики Узбекистан (Бухарский государственный университет)!

Г.Ч. Файзуллина

Туган якны өйрәнү – мөһим мәсьәлә

«Төбәк тарихы һәм татарларда туган якны өйрәнү: тарих һәм заман» дигән темага 2023 елның 28 апрелендә Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе узды. Аны БТК, БТК БКның татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр белән эшләү комитеты, ТР ФА, фән һәм сәнгать буенча Петр академиясе, «Европа-Азия» халыкара гуманитар академия, Дөнья мәдәнияте институты (Юнеско), ТРның «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» төбәк иҗтимагый оешмасы үткәрде.

Конференциядә катнашучыларны сәламләп, БТК БКның татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр белән эшләү комитеты башлыгы, ТРның «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» төбәк иҗтимагый оешмасы рәисе А.Ә. Борһанов БТК һәм ТР ФАнең фәнни-туган якны өйрәнү десантының 9–12 апрельдә Беларуська булган сәфәре турында видеопрезентацияне күрсәтүдән башлап җибәрде.

Туган якны өйрәнүче, РФ Язучылар берлеге әгъзасы, Россия тарихчылар җәмгыяте әгъзасы, татар төбәк тарихын өйрәнүчеләрнең Ульяновски өлкә Советы әгъзасы, хәрби хезмәт ветераны Р.Б. Илкин «Аллагул (Атнагыл) авылы тарихы» исемле китабына эчтәлекле презентация ясады. Рус телендә дөнья күргән аның бу фундаменталь хезмәте ике китаптан тора: беренчесе «История села Аллагулово (Атнагыл)» дип атала, ә икенче китабы «Возрождение имени предков» исеме белән басылган (Димитровград, Издательский центр «UNI Press», 2023, 532 с. (43, 225 п.л.)). Атнагыл авылының бай тарихы тирәнтен һәм күпьяклы өйрәнелгән әлеге 2 кг авырлыктагы китапка кереш сүзне А. Борһанов язган. Р. Илкин китабының презентациясендә тарихи-архив документлары, Илкиннарның нәсел шәҗәрәсе күрсәтелде.

Уфадан килгән туган якны өйрәнүче, фән һәм сәнгать буенча Петр академиясе мөхбир-әгъзасы, ТР ФАнең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты фәнни хезмәткәре Р.Ф. Мәсәгутовның доклады зур кызыксыну белән тыңланды. Башкортостанда татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыятенең башкарма комитеты җитәкчесе Р. Мәсәгутов рус телендә басылган «Западное Приуралье в свете образования Татарской и Башкирской Республик 1917–1922 гг.: надежды и реалии» (Сборник документов и материалов. Составительи Р.Ф. Масагутов и М.Х. Ибрагимов. Казань.

Редакционно-издательский центр «Школа». 2023, 256 с.) китабын фәнни җәмәгатьчелеккә тәкъдим итте. Хезмәтнең гыйльми мөхәррире – тарих фәннәре кандидаты Р.Р. Әминов, рецензентлары: тарих фәннәре докторы, академик И.Р. Таһиров һәм юридик фәннәр докторы Д.Р. Зәйнетдинов (фән һәм сәнгать буенча Петр академиясенең Татарстан төбәк бүлеге карары буенча басылган).

Профессор, тарих фәннәре докторы Э.Р. Таһиров ватанпәрвәрлек рухы белән сугарылган чыгышында Ринат Илкин һәм Руслан Мәсәгутов хезмәтләрен югары бәяләде. Р. Илкинның китабын батырлык дип атады. Аннары «туган якны өйрәнү» төшенчәсен аңлатты, аны гуманитар фәннәр рәтенә кертеп карарга кирәк, диде. Э. Таһиров фикеренчә, туган якны өйрәнү – иҗтимагый хәрәкәт тә ул. Хәзер Россиядә туган якны өйрәнү өлкәсендә Яңарыш бара, шул исәптән Татарстанда да туган якны өйрәнү гуманитар фән һәм иҗтимагый хәрәкәт буларак, үсә, диде «Европа-Азия» халыкара гуманитар академия президенты. Татарстан мисалы башка халыкларга да үрнәк, тәҗрибәне өйрәнәчәкләр, дигән өмет белдерде. «Махсус хәрби операция чорында да Татарстан – Россиянең таянычы», – дигән фикер дә әйтте Дөнья мәдәнияте институты ректоры. «Соңгы елларда туган якны өйрәнү хәрәкәте Татарстанда активлашты», – диде Э. Таһиров, мондый яңарышны ул акыл үсеше белән чагыштырды. Аның патриотик чыгышы конференциядә катнашучыларны да рухландырып, канатландырып җибәрде.

Тарих фәннәре кандидаты, ТР ФАнең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты фәнни хезмәткәре Р.Р. Әминовның доклады Көньяк Урал һәм Урал буена караган фәнни материалларга нигезләнеп, татар казакларын өйрәнүнең кайбер нәтиҗәләренә һәм киләчәккә куелачак бурычларга багышланган иде. Шулай ук үз чыгышында галим Оренбургта яшәүче милләттәшләребез туган якны өйрәнүгә үзләреннән зур өлеш кертүен билгеләп үтте.

Н.К. Гафиятов, туган якны өйрәнүче, «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» әгъзасы буларак, Минзәлә төбәген тәфсилле өйрәнүе хакында тулы хисап тотты. Минзәлә районының татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте рәисе презентациясендә «Нугай Урдасы һәм Казан ханлыгы, 1462 елгы карта» күрсәтелде. Бу исә җәмәгатьчелек игътибарын уятып җибәрде. «Китабыгызны кемнең фәнни хезмәтләренә нигезләнеп яздыгыз?» – дип сорадым. Докладчы күренекле галим Марсель Әхмәтҗанов хезмәтләренә таянып, Нугай Урдасы белән Казан ханлыгы дустанә, аралашып яшәгәннәр, Нугай Урдасы Казан ханнарына Нурсолтан, Сөембикә кебек атаклы ханбикәләрне биргән, дип сөйләде. Шулай ук: «Салават Хөсәенов архив документлары белән нык ярдәм итте, 1 нче һәм 2 нче ревизия китапларына да таяндым»– диде.

А.Борһанов әйтүенчә, «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте»ндә татардан тыш, рус, мордва, чуваш милләтләреннән дә туган якны өйрәнүчеләр бар. ТР ФАнең А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының лаборант-тикшеренүче А.И. Бугарчев – шундыйларның берсе. Ул үз чыгышында эшләгән эшенә кыска отчет бирде, мәсәлән, Питрәч районын өйрәнеп, гыйльми китаплар чыгарган, төрле журналларда һәм җыентыкларда 15 фәнни мәкалә бастырган. Гомумән, бу конференциядә докладчылар, нигездә, фәнни хисап тоттылар. А.Бугарчевның презентациясендә 2022 елда – 2023 ел башында туган якны өйрәнүче нумизматларның эшчәнлегенә йомгак ясалды, табылган, үзе өйрәнгән XII–XV гасырлардагы тәңкәләр монитордан күрсәтелде.

А.Г. Дәминов – туган якны өйрәнүче, РФнең мактаулы нефтьчесе – русча чыгыш ясап, Көнбатыш Себердә эшләгән чоры һәм Иске Ромашкино авылы турында китаплар язганын, бүгенге көнгә барысы өч китап бастырып чыгарганын әйтте. РФнең атказанган төзүчесе А.Дәминов Иске Ромашкино һәм Биктимер авыллары хакында 1 нче ревизия китапларына таянып язган. Ханты-Манси автоном округы – Юграның нефть-газ табу сәнәгатенең атказанган хезмәткәре сөйләвенчә, мәсәлән, Иске Ромашкино янында Биктимер исемле кечкенә авыл булган, анда барлыгы 79 кеше яшәгән, инде ул авыл күптән юк.

Конференциядә катнашучыларны икътисад фәннәре докторы, КФУ профессоры, ТР ФА мөхбир-әгъзасы һәм вице-президенты, фән һәм сәнгать буенча Петр академиясенең Татарстан төбәк бүлеге рәисе, «РФ икътисад җәмгыяте» Татарстан төбәк бүлеге җитәкчесе В.В. Хоменко сәламләгәннән соң, Р. Мәсагутов, А. Дәминов, Р. Салиев, М. Черепанов, Н. Гафиятов, М. Шәмсетдиновка ТР ФАнең Рәхмәт хатын тапшырды.

Туган якны өйрәнүче, «Нократ» туган якны өйрәнү район оешмасы җитәкчесе Р.А. Муллаәхмәтова Мамадыш төбәгенең танылган кешеләре турында конференциягә күркәм презентация әзерләп килгән. Ул сүзен Мамадыш районында туып үскән атаклы шәхес, шагыйрь, эзтабар-язучы Шәйхи Маннурдан башлады, эзтабарлыгының матур нәтиҗәсе – архив документларына нигезләнеп иҗат иткән «Муса» романы. Икенче күренекле эзтабар-әдип Шаһинур Мостафин иде, ул остазы итеп Р. Мостафинны таныган. Мәсәлән, Ш. Мостафин Газинур Гафиятуллин батырлыгын кабатлаган 438 солдат язмышын ачыклый. Мамадыш районы шулай ук язучылар Р. Мөхәммәдиев, З. Мансуров, җырчылар М. Галиев, Г. Ибушев, композитор Ч. Зиннәтуллина һ.б. шәхесләре белән горурлана. Мамадыш ягы атаклы өч композиторны – Заһидулла, Фәрит, Мирсәет Яруллиннарны биргән төбәк санала. Туган авылы Кече Сөндә Салих Сәйдәшевнең укытучысы З. Яруллинга һәйкәл ачылган. 2017 елда Беларусьта

Ф. Яруллинга һәйкәл куйганда, Ч. Зиннәтуллинаның «Аерылмагыз» җырын башкарулары ямь өстенә ямь өстәгән.

М.Х. Шәмсетдинов – туган якны өйрәнүче, Питрәч районының Чыты авылы Мәдәният йорты директоры – үз чыгышында Чыты авылында төзелгән Мәүлә Колый проекты хакында тулы итеп аңлатты. Чыннан да, соңгы елларда питрәчлеләр XVII гасыр татар шагыйре М. Колыйны бик нык күтәрделәр, аларга бу игелекле гамәлләре өчен зур рәхмәт. Газ кертелгәч, асфальт юл салынгач, мәчет, Мәдәният йорты, парк төзелгәч, яшьләрнең туган авылда төпләнеп калуын искәртте, Чыты авылының яшәреп китүен, яңаруын ассызыклады. М. Колыйга, Ислам динен кабул итүгә 1100 ел тулуга багышлап фәнни-гамәли конференцияләр оештырулары Питрәч төбәгендә туган якны өйрәнүчеләрнең актив эшләвен күрсәтә торган ачык дәлил. Докладчы шулай ук Питрәч ягының горурлыгы саналучы, шушы районнан чыккан Советлар Союзының өч Каһарманы Гаврилов, Осипов, Камалиевны телгә алды. Аерым алганда, питрәчлеләргә хас булганча, Күн авылында туган Петр Гаврилов турында аеруча күп сөйләде.

Тарих фәннәре кандидаты, «Россия Фәннәр академиясенең Казан фәнни үзәге» федераль тикшеренү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре Н.А. Кореева кыска гына хәбәрендә Россия империясе татарларының эшмәкәрлек тарихы буенча хәзерге заманда якланган кандидатлык һәм докторлык диссертацияләренә характеристика биреп, атап үтте, мәсәлән: Илшат Фәйзрахманов, Радик Салихов (Казандагы атаклы татар сәүдәгәрләре турында), Андреева (Чувашстан), Арсентьев (Удмуртия), Гафиятуллина (Чистай төбәгендәге татар эшмәкәрлеге), Наил Таиров (татар эшмәкәрләре Акчуриннар хакында). Шулай ук Россия империясенең Казан, Түбән Новгород губерналарында, Себер, Новосибирск, Оренбург төбәкләрендә гомер кичергән татар эшмәкәрләренең эшчәнлеге турында да диссертацияләр якланган.

«С.К. Гыйматдинов исемендәге Осиново гимназиясе»нең тарих һәм җәмгыять белеме укытучысы, туган якны өйрәнүче Н.Н. Вәлиуллина мәктәптә Тау ягының күренекле вәкилләре – Каюм Насыйри белән Гайнетдин Әхмәровны өйрәнүләренә басым ясады. Гимназия укучыларында тарихи үзаңны булдырыр, аларга милли тәрбия бирер, бала күңелендә милләте белән горурлану хисен арттырыр өчен мәктәп партасыннан ук татар халкы тарихын ныклап өйрәнә башларга кирәк дигән кыю фикер әйтте ул.

Л.А. Ахромова – «Иске Казан дәүләт тарихи-мәдәни һәм табигать музей-тыюлыгы» ТРның дәүләт бюджет мәдәният учреждениесе фәнни хезмәткәре Камай авылындагы Иске Казан музей-тыюлыгына тукталып, татарлар турында гына сөйләргә кыен, чөнки ул җирлектә башка халыклар да яшәгән, диде. Музейга экспонатлар итеп Р. Фәхретдинов,

А. Борһанов китаплары да куелган. Туристлар өчен музейның коммерция нигезендә эшләвен искәртте, кергән акча Иске Казан кальгасын төзекләндерүгә тотыла.

РФ мәгарифенең мактаулы хезмәткәре Р.З. Салиев, рәис буларак, Биектау районының туган якны өйрәнүчеләре җәмгыяте башкарган эшләр хакында хисап тотты, мәсәлән, Биектауда туган якны өйрәнүчеләрнең конференциясе уздырылган.

Бөтенроссия конференциясен йомгаклап, А. Борһанов туган якны өйрәнүчеләр алдында торган бурычларны тагын бер тапкыр ачыклады:

1) Туган як тарихын архив материалларына таянып, фәнни нигездә ныклап өйрәнү;

2) Танылган шәхесләрне барлау, онытылган татар исемнәрен халкыбызга кире кайтару;

3) Этнотуризмны үстерү максатында Татарстанның тарихи шәһәр-авылларына, Россиянең татарлар борынгыдан яшәгән җирләренә этнотуристик маршрутларны булдыруга ярдәм итү, татар объектлары турында туристларга сөйләрлек дөрес эчтәлекле чыгышлар әзерләү, сатып яки бүләк итеп бирерлек китаплар язып бастыру;

4) Туган якны өйрәнүчеләр, тарих укытучылары һәм музейлар ярдәме белән яшь буында туган якка мәхәббәт тәрбияләү.

Илһам Фәттахов

Имеш, өч әлифба кирәк

Менә чираттагы «Милли тормыш һәм дин» дигән исем астында үткәрелүче XIII бөтенроссия татар дин әһелләре җыены да (19–21 май) узып китте.

Сүз уңаеннан искә төшереп китим әле: берничә тапкыр мөфтиләр, аерым алганда, Саратовта оешкан Идел буе мөселманнары Диния нәзарәте рәисе, мөфти Мөкатдәс хәзрәт Бибарсов, олуг мөнбәрдән чыгыш ясаганда: «Монда дин әһелләре җыелган, шуңа күрә җыенны, динне алга куеп, «Дин һәм милли тормыш» атамасы яктылыгында үткәрү дөресрәк булыр иде», – дигән тәкъдим белән чыккан иде. Моңа БТК җитәкчеләре, чараны төп оештыручы – Татарстан Диния нәзарәте түгел, Татар конгрессы, шуңа күрә нинди исем бирү безнең ихтыярда» мәгънәсендәрәк җавап бирде. Бер караганда конгресменнар хаклы кебек. Әмма төптән, сүз сөрешеннән караганда, кулланыштагы атама да, Мөкатдәс хәзрәт тәкъдиме дә отышлы түгел. «Милли тормыш һәм дин» дип әйтсәк тә, «Дин һәм милли тормыш» дип тәгаенләсәк тә, әлеге төшенчәләрне аерып куябыз түгелме

соң?! Милли тормыш – үзе бер аерым өлкә, дин үзенә бер аерым тармак түгел ләбаса. Милли тормыш динне колачлаган сыман, дин үзе дә милли хәятыбызны күз уңында тотарга, милләтебезне саклауга өлеш кертергә тиештер шәт. Минемчә, бу мөһим җыенны «Милли һәм дини тормыш» дип тәгаенләргә, шушы рәвешле әлеге төшенчәләрне янәшә куеп, тормышыбызның ике асыл хасиятенә, сыйфатына әверелдерергә кирәк.

Сер түгел, дин өлкәсендә дә, милли хәятыбызда да әледән-әле проблемалар чыгып тора, электән хәл ителми килгәннәре дә үзен сиздереп куя. Әйтик, мәдрәсә тәмамлаган яшьләрнең шәһәрдән китәргә, авыл җирендә эшләргә теләмәүләре дигән җитди мәсьәлә бар. Моның сәбәбен гадәттә мәдрәсә тәмамлап авыл җиренә кайткан яшь имамнарга тәгаенләнгән хезмәт хакы булмауга, мәчетләргә халыкның аз йөрүенә бәйләп аңлаталар. Шул ук вакытта бөтенроссия татар дин әһелләре алдында, җыенның пленар утырышында нотык тоткан Россия мөселманнары Диния мәҗлесе рәисе Әлбир хәзрәт Кырганов: «Әнә илебезгә Урта Азиядән килеп дини гыйлем алучы егетләр социаль пакетсыз да авылда эшләргә әзер», – дип белдерде. Әлеге хәл мәдрәсә тәмамлаган татар яшьләренә ихласлык, гайрәт җитми дигәнне аңлата. Югыйсә, баш казыебыз Җәлил хәзрәт Фазлыев тәкъдим иткәнчә, яшь имам авыл җиренә барып төшүгә, өйдән-өйгә йөреп мәхәлләдәшләре белән танышып чыкса; карт-корының, яшь-җилкенчәкнең күзенә карап, кулыннан тотып, дингә өндәсә; җирле халык мәнфәгатьләрен йөрәгенә якын алып, җәмәгать эшләрендә катнашса, өммәттәшләребез күңеленә ачкыч тапмый, мәчетләрне тутырмый калмас иде.

Күптән түгел генә Сахих Бохариның бер тәфсирен тыйдылар. Моның сәбәбе әле һаман дини әсәрләргә сәяси-фәлсәфи анализ ясамыйча, психология, филология күзлегеннән экспертиза үткәрүгә кайтып кала, – дип Татарстан мөфтие Камил хәзрәт Сәмигуллин дини тормышыбызда булган хилафлыкларга тукталды. Мондый конфликтларга җирлек калдырмас өчен, ул Россия күләм дини экспертлар шурасы оештырырга, дини әдәбиятны барча мөфтиятләр белән бергәлектә, килештереп нәшер итәргә тәкъдим итте. Шунысы кызык: татарча дини әдәбиятның тыелганы юк, дип ул каләм тибрәтүче имамнарны дини әдәбиятны үз телебездә язарга чакырды. Шул җөмләдән башкалабыз Казандагы Ислам динен кабул итүнең мең еллыгы исемендәге мәдрәсә ректоры Ильяс хәзрәт Җиһаншин, мәдрәсәләрдә барча фәннәрне татарча укытырга, шул рәвешле мәдрәсәләрдә, мәчетләрдә милли мохитне саклап калырга өндәде.

Татарча укыту проблемасы башкалабыздагы Россия Ислам университеты өчен дә актуаль. РИУның уку-укыту бүлеге мөдире Нәзирә Гыйззәтуллина, әлеге зарурлыкны танып, бу җәһәттә булган проблемаларны барлады. Болар, беренче чиратта, дини уку йортларына урыс телле аби-

туриентларның күпләп килүе, татар телендә укытырлык укытучыларның аз булуы, дини фәннәр буенча татарча дәреслекләрнең аз бастырылуы.

Оренбур өлкәсе мөселманнары Диния нәзарәте рәисе Әлфит хәзрәт Шәрипов, 130 еллык тарихы булган «Хөсәения» мәдрәсәсендә милли тарихыбызны, телебезне өйрәнү уңышлы алып барыла, дип нотык тотты. Әлеге сүзләргә ышанып бетмичә, берничә көннән хәзрәттән, сездә ничә шәкерт укый, дип белештем. «Җәмгысы өч йөзләп шәкерт. Аларның мотлак күпчелеге – читтән торып укучылар. Көндезге бүлектә унике шәкерт. Аларның икесе генә – татар. Калганнары – таҗик, үзбәк, казакъ балалары», – дип сөйләде ул. Мин әле үзем апрель аенда гына Оренбург өлкәсенең Әсәкәй районын гизеп, бер уңайдан мәчетләрен дә багып кайткан идем. Анда имамнар: «Оренбургтан практикага шәкертләр килә килүен, тик алар урыс телле, туган телебездә дин нигезләрен аңлата алмый. Шуңа күрә аларны чакырудан әллә ни мәгънә күрмибез», – дип зарлана. Монысы бер хәл. Мөселманнар мәшһүр «Хөсәения» мәдрәсәсе бинасын һаман үз карамакларына ала алмаган, әле дә ул җирле агроуниверситетның бер бинасы булып хезмәт итә. Бу җәһәттән мөфти хәзрәт: «Дини биналарны дин тотучыларга кайтарып бирү тиешлеге хакында 2010 елны ук РФ хөкүмәте карары чыкса да, шәһәребездә православие биналарын да, мөселман биналарын да бик зур кыенлык белән кайтаралар. Әле бит биргән сурәттә, аның көнкүреш чыгымнарын күтәрүгә ел саен 300 мең сум акча кирәк булачак. Ул хәтле акчаны кайдан табыйк?!» – дип аһ орды. Өлкә өчен бу шул кадәр зур акча микәнни?! Әнә Чуаштандагы Комсомол районының Тукай авылы мәдрәсәсе химаячылар шурасы рәисе Әгъзам хаҗи Шакиров: «Мәдрәсәбезнең көнкүреш чыгымнарын күтәрү һәм мөгаллимнәргә хезмәт хакы түләү өчен ай саен 200 мең сум акча тотыла», – ди.

Милли хәятыбыздан тагын бер хәвеф

20 май көнне булган икенче бер җыелышта – Бөтендөнья Татар конгрессының Милли Шурасы утырышында да милләтебез яшәешенә караган бик мөһим мәсьәләләр күтәрелде. Шуларның берсенә генә тукталып китәм. Кайбер «кайнар башларның» татар теленең көнчыгыш диалектыннан аерым себер татар теле ясарга маташуларын әйтүебез. Бу ыгы-зыгы Россия Фәннәр Академиясенең Тел белеме институты әлеге диалектны аерым тел дип игълан итүеннән соң көчәеп китте. Әлеге вәзгыять уңаеннан утырышта Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры урынбасары Олег Хисамов әтрафлы чыгыш ясады. Галим дөрес әйтә: татар әдәби телендә бездәге үзенчәлекле авазлар, аерым бер грамматик формалар юк, дип кенә уртак әдәби телдән баш тартырга ярамый; сезнең диалектта булган үзенчәлек тагын бер башка

диалектта, сөйләштә булмый калмый лабаса. Шәт гомуми телебездә бар икән, димәк, бер тел мохитендә яшибез.

Әгәр диалектлар арасында охшашлык 90 проценттан ким икән, аерым тел итеп карарга мөмкиннәр. Татар кайсы диалектта сөйләшсә дә, ярты сәгатьтән бер-берсен тулаем диярлек аңлый башлый. Шунысы кызык: себерләрне аерым тел итеп карарга тырышучылар арасында лингвистлар юк, – дип тә ачыклык кертте О. Хисамов. Әлбәттә, әдәби тел берничек тә барча диалектлардагы үзенчәлекләрне туплап бетерә алмый. Әнә кытай теленең йөзләп сөйләше бар; аларның күбесе бер-берсенең ни әйткәнен төшенми, диләр. Әдәби кытай теле булганга, алар бер-берсен аңлый да инде. Гарәп телен генә алыйк. Аның кырыктан артык шивәсе яшәп килә. Уртак әдәби тел эшләнгәнгә, алар ансат аралаша.

Әле бит себер татар диалекты үз чиратында тубыл-иртыш, тумлы, бараба сөйләшләренә бүленә (кайбер галимнәр, саз ягы сөйләшен дә аерым карарга мөмкин, ди). Аларны ничек өйрәнеп һәм өйрәтеп бетермәк кирәк, мондый хәлдә нишләргә, дип, әлеге гауга куера башлагач, Себер татарлары конгрессы рәисе Ринат Насыйровка мөрәҗәгать иткән идем. «Әйдә, Казан булышсын! Балалар үз телен онытмасын өчен, өч төрле әлифба нәшер итеп бирсен!» – дип җавап бирде ул миңа. Көлсәң – көл, еласаң – ела!.. Шул ук вакытта себер татар әдәби телен беркем дә булдырырга җыенмый. Биредә әлеге дә баягы Ринат Насыйровның Милли Шура утырышы вакытында яңгыраткан гыйбрәтле күрсәткечләрен китереп китү дә урынлы булыр. «Егерме ел элек бездә, Төмән өлкәсендә 140 татар мәктәбе бар иде, бүген 39 мәктәп татар мәктәбе санала, биш елдан соң шушындый унике мәктәп кенә калачак», – дип белдерде ул. Андый темплар белән татар мәктәпләре юкка чыкканда, җирле сөйләшләрне кайда, кем өйрәнер-үзләштерер икән?

Милли Шура утырышында катнашкан РФ Дәүләт Думасы депутаты Илдар Гыйльметдинов та бу вәзгыятькә ачыклык кертергә тырышты. «Тел белеме институты җитәкчеләре белән сөйләштем. Алар бу очракта бернинди сәяси төсмер күрми. Аерым тел дип белдерүнең Росстат агентлыгына тәэсире юк, дигән фикердә торалар», – дип белдерде ул. Билгеле, җанисәп вакытында күпчелек халык үзен «татар» дип тәгаенли икән, чиновниклар әллә ни кыра алмый. Әнә Себердә яшәүче ярты миллион татарның нибары 6 меңе үзен «себер татары» дип язган икән, мичкәдәге бер тамчы гына бу. Бу җәһәттән РФ Фәннәр академиясенең Тел белеме институтында: «Алты мең кеше дә аерым бер милләт булып саналырга хаклы. Шундый аз санлы милләтләр дә бар лабаса», – дигән караштa торучыларның булуы да мәгълүм. Әйе, Себернең аз санлы халыклары арасында шулай аз калучылар да бар. Әмма бу очракта, шайтан – башка,

җен – башка, дигәндәй, биш йөз мең милләттәшеннән аерылып торырга уйлаган алты мең кеше турында сүз баруын онытмыйк.

Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдуллин милләтебезнең бердәмлеген какшата торган мондый омтылышларны кискен гаепләп чыкты. «Ни генә әйтсәгез дә, бу – сәяси мәсьәлә. Милләтебезне таркатырга тырышучыларны кемнәрдер рухландырып, матди яктан ярдәм итеп тора. Язучылар мохитеннән бер генә мисал. Россия халыклары әдәбияты җыентыгына, себер татарлары әдәбияты, дип аерым кешеләрне тәкъдим иттеләр. Монда татарны бүлгәләү һәм юкка чыгару максаты куелган. Әнә башкорт галимнәре Көнбатыш Башкортстан татарларының телен башкорт теленең бер диалекты итеп игълан итте», – дип сөйләде ул.

Р. Зәйдуллин фикеренә кушылып, соңгы вакытта «асаба» башкорт милләтчеләрнең нугай милләтчеләре белән берләшеп Әстерхан татарлары арасында коткы таратуын, җирле татар тиңдәшлеген җимереп, милләттәшләребезне нугайлаштырырга омтылуын да искәртеп китмичә булмый. Кавказдагы нугайлар белән Әстерхан нугайлары төрле халык икәнен белү-төшенү өчен урта гасырлар татар тарихын, Алтын Урда тарихын белергә, үзбәк кардәшләрнең әле һаман да без-татарларны «нугай» дип исәпләүләрен онытмаска кирәк. Хәер, урта гасырларда Салават Хәмидуллин кебек башкорт тарихчылары бармактан суырып алган «Башкирия» дигән дәүләт булмаган, Урал тавы итәгендә, Агыйдел, Караидел буйларында башында нугай бабаларыбыз – Идегәйләр торган Нугай Урдасы хөкем сөргән.

Рәшит Минһаҗ

Татарчасы кирәк

Заманасы да, урыны да шундый: күп сөйләп, аятьләр-хәдисләр китереп, бер-беребезне вәгазьли торган вакыт түгел. Монда барыбыз да – милләт һәм өммәтебезнең хәлен эчтән белгән, шуның өчен йөрәге әрнегән затлар.

Җәмәгать, Чуаштандагы татарлар тормышы хакында күбегез белә, Аллаһка шөкер, хәлебез начар түгел. Мондый үрнәкләр, әлбәттә, күп төбәкләрдә бардыр.

Чуашстанда милли һәм дини тормыш бергә бара. Шуның дәлиле буларак һәр мәчет каршысында булган мәхәллә мәктәпләрендә татар телендә булган китаплардан динебез нигезләрен өйрәтергә тырышабыз. Ел дәвамында дини укулар барышында «Шәкертләр бәйрәме» вә шәкертләр ифтары кебек дини ярышмалардан тыш, милләтебезнең дәрәҗәсен күрсәтер өчен, бөек татар шагыйрьләренең шигырьләрен сөйләү бәйгеләре дә уза. Бу тәрбия өлешендә еш кына мөхтәрәм Васил

Гаяз улы Шәйхразиев та, кадерле кунагыбыз буларак, мәҗлесебездә катнашырга вакыт таба. Мисалга үзем яши торган Тукай авылын китерәм. Монда бер мең ярым кеше яши, барысы да – татарлар. Электән үк дини булган авылыбызда гөрләп мәчет эшләп тора. Быел аны сүттек, быел ук аның урынына зур, заманча мәчет төзергә ниятлибез. Моңа хәтле авылда өч катлы мәхәллә йорты – мәдрәсә төзегән идек. Бу эштә Рөстәм әфәнде Миңнеханов та саллы ярдәмен күрсәтте. Өч катлы мәхәллә йортында, мәхәллә мәктәбендә Чувашстанда бердәнбер дәүләт лицензиясе булган «Гөлстан» мәдрәсәсендә эшләнгән программа нигезендә һәр көнне, яшьләренә карап, дини укулар бара. Зур ашханәсендә чәй мәҗлесләре, конференцияләр залында авылның иҗтимагый советы утырышлары уза, спорт залында балалар шөгыльләнә, мәчет залында гыйбадәт кылына. Кыскасы, татар авыллары өчен үрнәк бина бу, һәм ул тулы куәткә, зур дәрт белән эшли. Төп шатлыгыбыз, әлбәттә, анда укулар баруы. Олылар өчен дә, балалар өчен дә дини укулар оештырыла. Барысы да туган телебездә. Бу бинаны, аның эшчәнлеген тәэмин итү ай саен 150 мең сумга төшә. (Сер түгел, кайбер төбәкләрдә яшь имамнарны тоту, эшләтү өчен биш-ун мең сум таба алмый интегәләр). Укытучыларга түләү, ут-газ чыгымнарын – барысын да авыл халкы күтәрә. Үзенә кирәк булгач, малын җәлләми милләтебез. Кыскасы, мәхәлләбез тормышы кызыксындырса, килегез, күрегез, өйрәнегез. Барысын да монда сөйләп бетереп булмый.

Авылда өр-яңа мәктәп һәм балалар бакчасы эшли. Шунысын да әйтим: авылда балалар бакчасы булмаганда, башта ул мәчеткә терәтеп ясалган бинада оештырылган иде. Аны да авыл халкы төзетте. Мәктәбебез татар телле, балаларыбыз да татар телле.

Әмма мин күтәргән мәсьәлә – Чуашстан татарлары өчен генә түгел, Татарстаннан читтә яшәүче меңләгән татар балалары хакына хәл ителергә тиешле бер проблема. Монысын берничә ел сөйләп тә, һаман хәл итә алмыйбыз әле. Монда утырганнарның күбесенә кагыла бу.

Эш шунда ки: Россиянең барлык мәктәпләрендә дә, закон тәртибендә, ФГОС буенча «Основы религиозных культур и светской этики» дигән фән укытыла. Ул дәүләт фәне, әмма мәктәптә татар телен сайлап алып булган кебек, бу фәннең дә модульләрен сайлап алырга мөмкин. Теләгән бала яки ата-анасы сайлап православие өйрәнә, теләгәне будда яисә яһүд динен, теләгәне барлык диннәрнең дә нигезләрен өйрәнә. Теләгән бала «Основы исламской культуры» дигәнен сайлый ала. Закон буенча бу шулай. Ул дүртенче классларда укытыла. Ислам мәдәнияты буенча ФГОС раслаган яхшы гына дәреслек бар. Әлбәттә, бу фән Ана телендә булса, балаларның һәм ата-аналарның әлеге модульны сайлап алуына җәмгыя-

тебездә тагын бер этәргеч булыр иде. Әйтергә теләгәнем шул: әлеге фәнне татар мәктәпләрендә татарча укытасы иде, җәмәгать.

Моны без генә булдыра алмыйбыз. Бу – дәүләт эше. Без бу юнәлештә шактый эшләп-эзләнеп карадык. РИУ ректоры Рәфыйк Мөхәммәтшинга зур рәхмәт, ул бик зур ярдәм итте. Аның ярдәмендә, татар балаларына татарча укытылсын өчен, Россия күләмендә бу фәннән олимпиадалар, укытучыларның белемнәрен арттыру курслары уздырдык. Барыгызга да яхшы аңлашыладыр: татар баласына татарча ислам дине мәдәниятын өйрәтү – ул өстәмә татар теле дәресе дә. Әмма китап юк.

Проблемалар күп, ләкин без көчле, гайрәтле халык. Теләсәк, барысын да эшли алабыз. Әмма җәмәгать оешмалары булдыра алмаганнарын хәл итүдә дәүләт даирәләренең ярдәм итүләрен сорыйбыз.

Сүземне тәмамлап, Татарстан Рәисе Рөстәм әфәнде Миңнехановтан, татар телен саклау һәм үстерү комиссиясеннән «Основы исламской культуры» дәреслеген татарчага тәрҗемә иттерүен вә укытучыларның белемнәрен арттыру курсларын саллы дәрәҗәдә үткәрергә булышуын үтенәм.

Наил хәзрәт Җамалетдинов,
ЧР Комсомол районының Тукай авылы мәчете имам-хатыйбы

Мөслимдә Исхакыйлар нәселе

1 июль көнне Чистай районының Мөслим авылында «Авыл көне» булды, анда мин дә катнаштым. Бәйрәм тантанасы Рамил Нуруллин һәм Рафыйк Насыйровның Мөслим авылы тарихы турында документаль китабын тәкъдим итүдән башланды. Заманында бу төбәктәге милли һәм дини тормышның үзәге булган Мөслим авылы мондый саллы, җитди китапка бик лаек! Тантанада авторлар үзләре дә катнашты, чыгыш ясадылар. Шушы авыл тумасы Рамил Нуруллин – Биләр урман хуҗалыгының баш урманчысы, Рафыйк Насыйров – тарих фәннәре кандидаты, Аксубай районының Түбән Татар Майнасы урта мәктәбе директоры. Мин дә халык алдында чыгыш ясап, бу төбәкнең тарихына, бигрәк тә көчләп чукындырулар чорына тукталдым, Гаяз Исхакыйның «Зөләйха» әсәрендәге вакыйгаларның шушы як авылларында барганлыгын әйттем. Сөйләгәннәремне дәлилләп, Мөслим китапханәсенә Зөләйханың прототибы булган Гөләйза турындагы «Гөләйза» китабымны бүләк иттем.

Бу авылга кайтуымның икенче сәбәбе Гаяз Исхакыйның нәселе белән бәйле иде. Тарихтан билгеле булганча, Гаяз Исхакыйның әнисе Камәрия абыстай шушы Мөслим авылы кызы була, аның әнисе Мәхфүзә абыстай биредә кырык елдан артык балаларга ислам сабагы бирә. Тарихчы Ра-

фыйк Насыйров Мөслим зиратындагы кабер ташларын өйрәнгәндә, бик матур язылган һәм бик яхшы сакланган бер кабер ташына юлыга. Анда Мөхәммәтша кызы Мәхфүзә абыстай җирләнгәне, аның кырык елдан артык балаларга гыйлем бирүе язылган була.

Метрика кәгазьләре, ревизия документлары белән чагыштырып, нәсел шәҗәрәләрен өйрәнеп, Рафыйк Насыйров бу кабер ташының Гаяз Исхакыйның әбисе Мәхфүзә абыстайныкы икәнлеген ачыклый. Ул бу кабер ташындагы язуларны күчереп ала, аларны кирилл хәрефләренә дә әйләндерә. Рамил Нуруллин җитәкчелегендә һәм Мөслим мәчете ярдәмендә, Мәхфүзә абыстайның кабере рәткә китерелә, зират капкасының шул турына коймага истәлек тактасы куела. Анда, «Бу кабергә татар халкының бөек юлбашчысы, сәясәтче, җәмәгать эшлеклесе, язучы, драматург, нәшир Гаяз Исхакыйның әбисе Мәхфүзә Мөхәммәтша хәзрәт кызы, Габделвәли хәзрәт җәмәгате, кырык елдан артык Мөслим авылы балаларын укыткан галимә-остазбикә җирләнгән. (1839 – 1903)», дип язылган.

Авыл халкы алдында чыгыш ясап, мин Мәхфүзә абыстайның оныкчыгы Сөембикә ападан күп сәламнәр тапшырдым, ул Гаяз Исхакыйның апасы Гайнелмарзиянең кызы, 104 яшендә, Ташкент шәһәрендә яши. Авылдашы Наилә Потеева аша без аңа Мөслим авылындагы әбисенең кабер ташы һәм истәлек тактасы фотоларын җибәргән идек. Сөембикә апа әбисенең каберен яхшы хәтерли булып чыкты, элегрәк анда кайтып та йөргән. Мөслим авылында Гаяз Исхакыйның нәселе белән бәйле истәлекләрне кадерләп саклаганнары өчен ул авыл халкына зур рәхмәтләрен әйтте.

Рафыйк Насыйров белән берлектә, мин дә Мөслим зиратында булдым, Коръән укып, Мәхфүзә абыстай рухына, Гаяз Исхакый нәселенә дога кылдык. Шунысын да әйтергә кирәк, бу нәсел ике яклап та танылган дин әһеле, кырымлы Гәрәйләр династиясе вәкиле Морат муллага барып тоташа, аның кабере янәшәдәге Чирүле Шынталасы авылы зиратында.

«Авыл көне»н халыкның исендә калдырырлык итеп уздырганы, туган авылы турында китап язганы, Гаяз Исхакыйның нәселе белән бәйле истәлекләрне кадерләп саклаганы өчен Рамил Нуруллинга һәм Чулман аръягы төбәгенең төп тарихчысы Рафыйк Насыйровка зур рәхмәтләремне әйтәм!

Фәүзия Бәйрәмова,
1.07.23. Чистай районы, Мөслим авылы.

Кабер ташы табылды

Семи-Җидепулат (Казахстан) шәһәреннән милләттәшебез Рамил Рәхимбаевның хәбәр итүенчә, иске татар зиратында танылган дин әһеле Хәбибрах-

ман Мәсәгутовның кабер ташы табылган. Татар энциклопедиясенең язуынча, Хәбибрахман хәзрәт – дин һәм җәмәгать эшлеклесе, Алабуга шәһәре ахуны, 2 нче Дәүләт Думасы депутаты (1907), «Мөселман хезмәт таифәсе» әгъзасы, «Дума» газетасын чыгаручыларның берсе. Туган елы 1862, үлгән елын энциклопедиядә чама белән, 1930 елдан соң, дип язганнар. Яңа табылган кабер ташы моңа төзәтмә кертә – Хәбибрахман Мәсәгут улы 1921 елның апрелендә, үпкә чиреннән үлгән, Җидепулат шәһәренең татар зиратында җирләнгән. Янәшәсендә 5 яшьтә үлгән баласының да кабер ташы бар.

Хәбибрахман Мәсәгутовның кабер ташында аның Морт авылы имамы, Алабуга һәм Сарапул мөхтәсибе, 2 Дума әгъзасы, матбугат хадый, Семипулатта мосафир хәлендә 59 яшендә, 1921 елда үлүе язылган. Дөрестән дә, Хәбибрахман хәзрәт 24 яшендә Морт авылы Җәмигъ мәчетендә имам булып эшли башлый, 1896 елда инде Алабуга өязенең ахуны итеп билгеләнә, аңа тирә-як авыллардагы 12 мәчет карый. Күргәнебезчә, ул җәмәгать эшләрендә дә актив катнаша, Сарапул һәм Алабуга өязләреннән Думага депутат итеп сайлана, милләт хокукларын яклап, «Шура» журналына мәкаләләр яза. Революциядән соң Җидесу төбәгенә китә, үләр алдыннан бер ай Семипалатинскиның Җәмигъ мәчетендә имам булып эшләп өлгерә. Хәбибрахман хәзрәтнең нәсел чыгышы хәзерге Әгерҗе районының Кодаш авылыннан, җиде буын муллалар.

Семидан Рамил Рәхимбаевның хәбәр итүенчә, бу ярымташландык татар зиратында меңләгән милләттәшебез ята. Күп кенә дин әһелләре дәһшәтле 1921 елда вафат булганнар. Рамил Рәхимбаев белән җирле тарихчы Мадьяр Насыйров хәзер шул борынгы кабер ташларын өйрәнәләр. Дөрес, 2016 елны Казан галимнәре килеп, кайбер кабер ташларын өйрәнеп киткән, әмма гектарларга сузылган иске татар зиратын бер килүдә генә өйрәнеп бетеп булмый. Инде шундый борынгы бер татар зираты юкка чыккан, аның өстендә хәзер «Локоматив» стадионы. Инде монысы өстенә дә ничә тапкыр йортлар салырга омтылып карадылар, хәзергә халык бирми, татарлар каршы тора. 2011 елда мин үзем дә бу борынгы татар зиратында булып, бик тетрәнгән идем, әйтерсең лә, меңләгән кабер ташы, ярдәм сорап, каршыма чыгып басканнар иде...

Әйе, бу каберстанда танылган дин әһелләре дә, сөргенгә сөрелгәннәр дә, туган җирләрен ташлап китәргә мәҗбүр булган татарлар да ята... Милләтнең бер өлеше шушы далаларда ята... Дога көтеп, ярдәм көтеп, мәрхәмәт көтеп...

Фәүзия Бәйрәмова,
4.07.23.

13 мая 2023 г. главный редактор журнала «Туган җир. Родной край» принял участие на торжествах, посвященных 100-летию МБОУ «Шеморданский лицей «Рост» Сабинского муниципального района РТ. Он поздравил коллектив школы и участников мероприятия с юбилеем от имени Исполкома ВКТ, вручил от его имени подарок, пожелал успехов в работе и предложил руководству лицея более тесное сотрудничество с «Обществом татарских краеведов РТ» и с журналом «Туган җир. Родной край».

19–20 мая 2023 г. в Тобольске РТОО «Наследие» по Тюменской обл. проводился III-й международный фестиваль-конкурс историко-культурного наследия сибирских татар и коренных народов евразийского пространства «Сүзге-тора». В рамках данного фестиваля состоялась III-я Всероссийская научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие сибирских татар и коренных народов евразийского пространства: истоки и современность». 20 мая 2023 г. на этой конференции выступили члены редколлегии и гл.редактор журнала «Туган җир. Родной край»: д.и.н. Д.М. Исхаков (тема: «Основные этапы формирования татарской нации»), д.и.н., в.н.с. Института истории им. Ш. Марджани АН РТ И.Л. Измайлов (тема: «Татарская нация: теория и практика современного подхода к изучению этнической истории»), с.н.с. ТКНС УрО РАН, к.и.н. З.А. Тычинских (тема: «Проблема «Сибирского карачи»: новые подходы»), с.н.с., к.и.н. Отдела новой истории Института истории им. Ш. Марджани АН РТ, Б.И. Измайлов (тема: «Татары в перписях населения 19 – первой половины 20 веков»). Выступления вызвали у участников целый ряд вопросов, на которые были даны квалифицированные ответы.

2023 нче елның 26 май көнендә Г. Ибраһимов ис. ТӘһСИда Ш.Ш. Кадыров һәм И.Г. Закирова авторлыгында чыгарылган «Татар халкының музыкаль-эпик иҗаты: себер ареалы» (Казан, 2022.–312 б.) исемле хезмәт тәкъдим ителде. Чарада журналыбызның баш мөхәррире, тарих фәннәре докторы Д.М. Исхаков катнашты. Бу хезмәтне (ә ул 1968–1972 нче елларда булган экспедиция материалларыннан тора) ул югары бәяләде һәм анда татар халкының Себер төбәгендә тупланган көй белән башкарыла торган эпик һәм лиро-эпик жанрларга караган әсәрләрнең ноталар белән бергә басылуына игътибар итте.

Фестиваль «Язгы моңнар»

4 июня 2023 г. в Тобольске состоялся II-й Межрегиональный фестиваль татарского народного творчества «Язгы моңнар», организованный Тобольской городской общественной организацией «Национально-культурная автономия сибирских татар». В мероприятии приняли участие самодеятельные коллективы из разных уголков Тюменской области. Фестиваль прошел как большой, теплый и яркий праздник для татарского населения города и региона.

Инициатор проекта, зам. председателя НКА сибирских татар Тобольска Илтус Уразмаметов поблагодарил всех участников за любовь к родному языку и культуре, выразил благодарность за компетентное и доброжелательное судейство направленным Всемирным Конгрессом татар жюри фестиваля – старшему преподавателю кафедры хореографии КазГИК Муллагалиевой Резеде Флюровне и доценту кафедры сольного народного пения КазГИК, Заслуженному работнику культуры РТ Бабаевой Гюльмире Билаловне.

Гран-при фестиваля получил ансамбль ветеранов-педагогов «Яшьлеккә сәяхәт».

Зайтуна Тычинских

26 – 30.06.2023 г. в Санкт-Петербурге прошел конгресс антропологов и этнологов России. На форуме присутствовали свыше 800 ученых, в основном из РФ, но были и зарубежные участники (из КНР, Узбекистана и некоторых др. стран). В ходе заседаний конгресса работали 54 секции, 7 «круглых столов» и 1 воркшоп. С докладами из Казанских научных центров выступили известные ученые, доктора наук Л. Сагитова, Г. Макарова (Институт истории им. Ш. Марджани), О. Хисамов (ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова) из АН РТ, а также гл. редактор журнала «Туган җир. Родной край», д.и.н. Д.М. Исхаков (тема доклада: «О дискуссионных аспектах Списка языков России: татарский случай»), а также член редколлегии журнала, с.н.с. ТКНС УрО РАН, к.и.н. З.А. Тычинских (тема доклада: «Перепись 1926 г. и судьба бухарской идентичности в Западной Сибири»). Форум завершился избранием президиума Ассоциации антропологов и этнологов из 25 чел. и ее президента – им повторно стал академик В.А. Тишков.

«Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире Д.М. Исхаков 2023 елның 11–13 июль көннәрендә БТКның Милли Шурасы рәисе

В.Г. Шәйхразиев катнашында үткән Курган өлкәсе, Йолдыз авылында булган Милли Шураның бюросы утырышында катнашты.

22 июля 2023 г. в п. Прииртышский Тобольского района Тюменской области состоялся III-й Гастрофестиваль «Сибирский баурсак». Он с 2021 г. проводится по инициативе Тобольского района для пропаганды традиционной культуры сибирских татар – коренного населения юга Тюменской области.

Баурсак – традиционное национальное блюдо практически всех тюркских народов и традиции его изготовления уходят вглубь веков. Однако только у тоболо-иртышских татар известен подобный вариант этого кулинарного изделия, без которого не обходится ни один хатым-аш, ни один традиционный праздник. В народе такой баурсак еще называют олло-баурсак, кэбэц баурсак.

В 2021 г. на первом фестивале был изготовлен самый большой баурсак, размеры которого были занесены в книгу рекордов России. В этом году победители конкурса баурсаков – команда Центра сибирско-татарской культуры Тобольска (и.о. директора А.В. Муратова) побили прежний рекорд и изготовили баурсак высотой 36 см, а в диаметре – 76 см!

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ. РЕЦЕНЗИЯЛӘР

ИНФОРМАЦИЯ О КРАЕВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ. РЕЦЕНЗИИ

НОВАЯ КНИГА

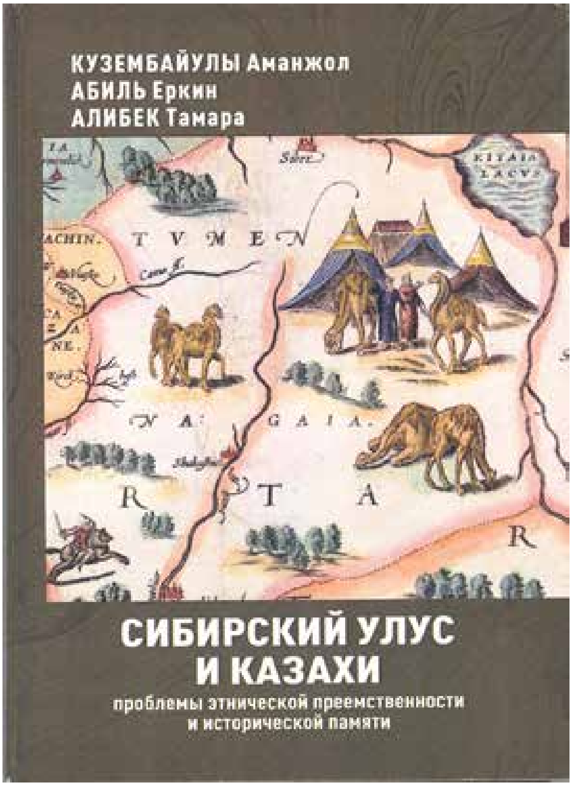

Вышла новая книга по истории сибирских татар, которая тут презентуется. Авторы – казахстанские историки и в монографии представлены взгляды национальной историографии Казахстана на историю Сибирского Улуса в связи с историй казахов.

Несмотря на то, что не со всеми взглядами, изложенными в этой работе, можно согласиться, эта работа заслуживает внимания, в том числе и для широкого круга интересующихся историей татар Сибирского региона.

МИЛЛИ АШЛАР, СӘЛАМӘТЛЕКНЕ САКЛАУ ЮЛЛАРЫ

НАЦИОНАЛЬНАЯ КУХНЯ, ПУТИ СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ

Зайтуна Тычинских

СИБИРСКИЙ БАУРСАК

На 0,5 литра молока – 4–6 яиц, 200 гр. сливочного масла, 0,5 ч.л. соды, 0,5 ст. ложки сахара, 1 ст.л. ложка соли. Молоко немного подогреть, смешать с солью и растопленным сливочным маслом, содой, сахаром до растворения соли и сахара. Постепенно всыпать муку до образования мягкого эластичного теста. Очень быстро разделить на кусочки и скатать небольшие шарики. Их раскатать немного и разложить в большое блюдо или тазик слоями, между которыми проложить чистую ткань, чтобы не слипались. Накрыть тканью/полотенцем и поставить в теплое место примерно на 30 мин. Когда делаем шарики и раскатываем тесто, нужно как можно меньше присыпать мукой. В большом широком блюде хорошо нагреваем масло, можно растительное, 1–1,5 литра. Берём лепешки и постепенно растягиваем. Затем опускаем в масло. Сверху постоянно поливаем поварешкой маслом до получения румяных хрустящих золотистых «шапочек». Вынимаем осторожно из масла и опускаем следующий баурсак.

Фирая Захарова

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

Дару үләннәре турында төп мәгълүматлар

Һәр кеше, гомумән, барча җәмгыять өчен сәламәтлектән дә кадерлерәк нәрсә юк. Дәвалау үзенчәлекләрен киң кулланучы халык медицинасы бу юнәлештә җитди урын били. Үсемлекләр, терлек, җанвар майларын, минераль чималларны чамасын төгәл белеп дәвалау, хастаны аякка бастыру ысуллары бик борынгы заманнарда барлыкка килгән. Мондый мәгълүматларны Кытай, Мисыр, Һиндстанда җентекләп җыйганнар. Санскрит, Европа, кытай, грек, латин, татар-төркиләрнең борынгы мәдәни ядкарьләрендә үсемлекләрнең шифалы хасиятләрен файдалану турында кызыклы мәгълүматлар укырга мөмкин.

Әлеге язмаларны яхшылап укыганнан соң, дәвалау барышында төрле майлар (мазьлар), шактый катлаулы микстура, примочкалар, хуш исле бальзам, сумалалар кулланылганы ачыклана. Дөньяда дәвалау сыйфатында кулланып булмаслык бер нәрсә дә юк, дип әйтелә борынгы будда медицинасы киңәшләрендә. Фәнни медицина (тыйбб) фәне Борынгы Грециянең мәшһүр табибы Гиппократтан башланган дип исәпләнә. Грек цивилизациясе илебезнең көньяк төбәкләрендәге борынгы медицинаны үстерүгә җитди тәэсир ясаган. Гиппократ дәвалау максатында 200 төрле үсемлекнең дәвалау үзенчәлеген шәрехли.

Дәвалагыч сыйфатында беренче медицина әсәрен борынгы Рим табибы Авел Корнелий Цельс язган. Аның хезмәтләрендә үсемлекләрне ни рәвешле куллану турында бик күп киңәш-тәкъдим бар. Рим гаскәре табибы Диоскорид, шифалы үләннәрнең исемлеген тагын да киңәйтеп, 500ләп төрен тасвирлый.

Шифалы үләннәр турындагы яңа тәгълимат авторы, мәшһүр табиб һәм фармацевт Клавдий Гален дару матдәләре (үсемлек чималыннан әзерләнгән төнәтмә, экстракт һәм башка дәвалаучы эшләнмәләр) ясауның стандарт ысулларын беренчеләрдән булып тәкъдим итә. Шул сәбәпле алар әле дә Гален эшләнмәләре дип исәпләнелә һәм бүген дә әһәмиятен югалтмый. Латин үләнчесе Апулей хезмәтләре үз заманында бик киң таралган булган. Борынгы урыс дәүләтендә дә шифалы үләннәргә зур игътибар биргәннәр. Киев Русе оешкач, язу таралгач, дәвалагыч, шифалы үләннәр, дигән беренче китаплар дөнья күрә. Нигездә болар итальян, алман, поляк теленнән тәрҗемәләр була. Шифалы үләннәр турында урысча кульязмалар да булган. Гөлсем әбием дә үлән төнәтмәләре белән дәвалый иде. Әйтик, мәтрүшкәнең дәвалау үзлеге булуы халкыбызда күптәннән билгеле. Үз заманында татарларда халык табиблары – им-томчылар зур хөрмәт казанган. Күптән түгел чит ил архивларында XII гасыр болгар-татар галиме Таҗетдин Әл-Болгариның «Шифалы үләннәрнең мөмкинлекләре» дигән хезмәте табылды. Бу җәһәттә XIX гасырда яшәгән һәм иҗат иткән атаклы мәгърифәтчебез Каюм Насыйриның да хезмәтләре билгеле.

Илебездә үсә торган үсемлекләрнең мөмкинлекләре, куәте белән кызыксыну Петр Беренче реформаларыннан соң аеруча көчәеп китә. Патша галиҗәнәбләре шифалы үләннәр җыюга зур әһәмият биргән. Дөрес, бу кызыксыну бер көчәеп, бер сүрелеп тора. Бөек Октябрь революциясеннән соң гына сәламәтлек саклау өлкәсе ихтыяҗларын канәгатьләндерү максатында шифалы үләннәрне җыю, өйрәнү, куллануга мөнәсәбәт үзгәрә. Фитотерапия – тулы бер дәвалау чаралары системасы барлыкка килә. Илебездә яшәүче халыкларның шифалы үләннәрне кулланудагы күп гасырлык тәҗрибәсен өйрәнүгә бүген дә зур әһәмият бирелә. Бу хәл

үз чиратында үләннәрдән ясалган нәтиҗәле эшләнмәләрне медицинага уңышлы кертүгә ярдәм итә. Соңгы дистә елларда шифалы үләннәрне файдалану зарурлыгы күп мәртәбә артты. Дәвалау барышында шифалы үләннәрне кирәгенчә кулланганда терапевтлык мөмкинлекләре күпкә киңәя. Байтак кына авыруларны булдырмау, кисәтү максатында, дәвалау курсы үткәргәндә дә шифалы үләннәрне куллану яхшы нәтиҗә бирә.

Үләннәрнең өстенлеге шунда: зыяны булган сурәттә дә организм аларның тәэсирен җиңелрәк кичерә. Шуңа күрә аларны һич шикләнмичә, дәвамлы рәвештә кулланырга мөмкин. Шулай ук җиләк-җимеш, яшелчә куллану да зур терапевтик әһәмияткә ия. Кайчагында бу рәвешле дәвалауның файдасын берни алыштыра алмый. Әмма шул ук вакытта химик синтезлау нәтиҗәсендә ясалган даруларны үсемлекләр кулланып әзерләнгән эшләнмәләргә каршы кую дөрес булмас. Тегеләре дә, болары да мөһим. Әйтик, интенсив терапия вакытында антибиотиклар, гормоннар һәм психотроп матдәләрне берни белән алыштырып булмый. Җиңел патология формаларын дәвалау яки кисәтү максатында, хәл булмаганда, кәеф киткәндә шифалы үләннәргә өстенлек бирергә мөмкин.

Дару үләннәрен үстерү, әзерләү, киптерү һәм саклау

Илебезнең табигате чималга, шул исәптән кыр-урманнарда үсә торган дару үләннәренә бик бай. Әмма шифалы үләннәр иксез-чиксез түгел, бездән соң киләчәк буыннарга да җитсен өчен, аларга сакчыл карарга кирәк. Үләннәрне киң кулланырга чакыру белән бергә табигый байлыкларыбызның сакланышына һәрберебез җаваплы икәнен искә төшермичә булмый. Шөкер, һәртөрле җир кишәрлекләрендә гади генә шифалы үләннәрне дә, безнең якларга ятрак булганнарын да үстерүләрен еш күрергә туры килә. Бу – бик куанычлы хәл. Кыргый үсемлекләрдән тыш илебездә дару үләннәрен промышленность масштабында үстерү һәм җыю да алга китте.

Үсемлектәге биологик актив матдәләр аның төрле урынында, үсешенең билгеле бер мәлендә туплана. Кайсыбер үсемлекләрнең шифалы матдәләре бөресендә, яфрагында, сабагында, икенчеләренең чәчәгендә яки җимешендә, өченчеләренең тамырында яки кабыгында була. Кызык: әлеге шифалы матдәләрнең саны, исәбе өлгерү чорында бер килеш тормый, хәтта көн дәвамында үзгәрергә мөмкин. Шуның өчен дә вакытында җыеп алмаган сурәттә үләннәр актив кушылмалары бик аз тупланган мәлдә әзерләнүе ихтимал. Гәрчә болай җыелган үсемлекләр дә, көч-куәте шактый зур булганга, җитәрлек тәэсир итә. Гомумән, аларны җыю һәм әзерләү вакыты биологик актив матдәләрнең туплану һәм җыелу урынына, вакытына карап билгеләнә.

Бөреләр. Дәвалау чималы рәвешендә каен, нарат, тупылның бөреләрен кулланалар. Аларны иртә язда, тулышып килгән мәлдә, әмма әле үсүгә

керешкәнче җыялар. Бу гадәттә март-апрель аенда була. Эре бөреләрне (әйтик, наратныкын) пычак белән кисеп алалар, вакларын (каенныкын) ботагын китергәннән соң, сыдырып алалар. Бөреләрне салкынча, җиләс бинада шактый вакыт бик сак киптерергә кирәк, караңгы бинада алар ачыла башлый.

Кабык. Агачларның һәм куакларның кабыгын (имән, балан, эт шомырты) – язын, согын мул биргәндә җыярга кирәк. Мондый чакта кайры агачыннан ансат аерыла. Яз ахырында, җәен, үсеш туктагач, кайрыны каезлау кыен. Кисеп, чабып алынган яшь ботаклардан кайрысын алу өчен анда 25–50 см. саен балдак сыман уентылар ясыйлар да, аны көпшә кебек суырып, тартып чыгаралар. Әгәр ботакны мүк (**лишайник**) сара башлаган булса, кыйммәтле чимал бозылмасын өчен, аны әүвәл пычак алып чистартырга кирәк.

Трутовиклар. Фармацевтика өчен һәм ризык әзерләү масатында аларны язын, сокны мул биргән вакытта һәм көзен, гөмбә кышка әзерләнеп, файдалы матдәләр туплаган мәлдә җыярга тәкъдим ителә. Корыган агачлар үскән урында һәм җиргә якын төштән трутовикларны алу киңәш ителми. Аларны үткен пычак яки балта белән кисеп алалар. Әгәр гөмбә уалып тора икән, ул җыярга яраклы түгел.

Яфраклар. Аларны бөреләнгәндә (гонҗәгә әверелгәндә) һәм үсемлек чәчәк аткан вакытта җыялар. Бу эшне коры һава торышында эшләү, кул белән өзеп җыю мәслихәт. Гадәттә төпкә якынрак, яхшырак үскән, кәүсәнең уртарак төшеннән җыеп алалар. Сулган, төссезләнгән, бөҗәкләр ашый башлаган, гөмбәчектән зыян күргән яфракларны җыярга ярамый.

Үләннәр. Аларны гадәттә чәчәк аткан вакытта, кайбер төрләрен шау чәчәктә утырганда җыялар. Аларны җиргә тидермичә урак белән урырга, пычак белән кисеп алырга була. Кайвакыт үсемлекләрне печән чапкан кебек чалгы, урак белән чабалар да, шул «печән» арасыннан сайлап, җыеп алалар.

Чәчәк һәм оешма (укмаш) чәчәк. Боларны чәчәк ата башлаган мәлдә җыялар. Бу вакытта чәчәктәге файдалы матдәләр күбрәк була, сакларга куйганда алар аз коела, киптерүне яхшырак кичерә, төсен җуймый. Чәчәкне, кул белән җыялар да сабагыннан аералар. Кайвакыт укмаш чәчәкләрне җыю өчен махсус җайланма – чүмеч кулланалар.

Җимешләр, төшләр. Өлгергән җимешләр, төшләр шифалы матдәләргә аеруча бай. Шул сәбәпле аларны тулысынча өлгерүенә карап, кул белән сайлап, җимеш сабакчасыннан аерып, берәмтекләп җыялар. Миләш, әнеч (тмин) һәм башка тәлгәшләнеп үсә торган җимешләрне учлап җыялар да, кипкәч, җентекләп тәлгәшеннән аерып алалар. Гөлҗимешне касәсе белән җыялар да, кипкәч, кул белән уып, касәсеннән аера-

лар. Сусыл җир җиләген, кура җиләген, караҗиләкне җыю аеруча кыен. Шуңа күрә сытылмасын, изелмәсен өчен, аларны сабагы, яфрагы белән җыярга туры килә.

Тамыр, тамырча, суганча. Аларны, җир өсте өлеше кипкәч, корыгач, үсемлекләр тынычлану чорына кергәч (җәй азагында, көзен) җыялар. Аларны иртә язда, җир өсте өлешләре үсә башлар алдыннан да җыярга мөмкин. Тик бу язгы мәл бик кыска, берничә көн генә. Аларны көрәк белән казып алырга, көпшәк туфрактан сәнәк, тырма белән дә суырып чыгарырга була. Тамырлар һәм тамырчаларның туфрагын каккач, яхшылап суда юалар. Тамырлар зур күләмдә җыелган икән, аларны агымсуда үрелгән зур тырыста яки тутыкмас тимердән ясалган челтәр савытта юуы ансатрак. Юылган тамырларны чиста үлән, капчык яки кәгазь өстенә тезеп, кояшта киптерергә дә мөмкин. Аннан соң әлеге тамырларны сабак калдыкларыннан, вак-төяк тамырчыклардан, зыян күргән яки чери башлаган өлешләреннән азат итеп, ахыр киптерү урынына урнаштыралар. Тамырларның кайбер төрләре, әйтик, гөлҗимеш, көнбагыш, калган тамырларын 1 см.дан да кыскарак итеп кисәргә, вакларга кирәк, чөнки алар киптергәннән соң «таш» кебек ката.

Үсемлекләрнең җир асты өлешен фәкать коры һава торышы вакытында гына җыялар. Әгәр иртә чык төшсә яисә яңгыр явып китсә, әзерләү эшләрен үсемлекләр тулаем кипкәч кенә башлыйлар. Кичен чык төшсә, шулай ук җыю эшләре башкарылмый. Шифалы чимал җыюның иң кулай вакыты иртән сәгать 8дән 10га, төштән соң, кичен 16.00дан 18.00 га кадәр. Үләннәрнең җир асты өлешләрен һава торышының нинди булуына карамастан әзерләргә мөмкин.

Үсемлекләрне киеренке юл хәрәкәте булган юл буйларында, чүплек, зыянлы сәнәгать урыннарына, чүплекләргә якын җирләрдә җыярга ярамый. Шулай ук нык тузанлы, пычранган, төрле чирләргә, корткычларга дучар булган, ниндидер химикатлар белән эшкәртелгән төшләрдә дә дару үләннәре җыймыйлар. Чималны шунда ук савытка җыярга кирәк. Шифалы чималны, бигрәк тә чәчәк, яфрак, өлгергән җимешләрне җыю өчен иң яхшы савыт – зур булмаган капчыклар, катыргы тартмалар, җитен, киҗе-мамык, бәз капчыклар. Коры җимешләрне, орлыкларны, үсемлекләрнең җир асты өлешләрен капчык, тартма, чиләк һәм башка шушындый һава керә торган савытларга салып сакларга була.

Киптерү урынына алып килгән чималны тукыма, чиста идәнгә яки брезентка бушатып тезәләр һәм очраклы рәвештә эләккән таш, туфрак кисәкләреннән, кипкән үлән калдыкларыннан чистарталар.

Җыелган чималны беренчел эшкәрткәннән соң тиз арада киптерү зарур. Үз вакытында киптермәсәң, үсемлекләрдәге файдалы матдәләр

(гликозидлар, алкалоидлар һәм башка шундыйлар) юкка чыга, чималны черетә, бурсыта торган микроорганизмнар һәм гөмбәчекләр үрчи. Киптерүнең төп максаты – чималдагы дымны бетерү. Нәтиҗәдә анда тереклек барышы, ферментларның хәрәкәте туктый. Никадәр тизрәк киптерсәң, чимал да шулкадәр сыйфатлырак.

Киптерү рәвеше чималның төренә, анда нинди матдәләр гамәлдә булуга бәйле. Әйтик, эфир мае булган үсемлекләрне (бөтнек, мәтрүшкә, чабыр һәм башкалар) 30–35 градустан югары булмаган температурада әкрен генә киптерәләр. Югарырак температура булса, майлары очып бетәргә мөмкин. Киресенчә, үсемлекләрдә гликозидлар булганда (горицвет, энҗе чәчәк, сарыбаш), аларны 50–60 градус җылылыкта киптерү зарур. Мондый җылылыкта гликозидларны юкка чыгара торган ферментлар эшчәнлеге тиз туктый. Аскорбин кислотасы булган чималны (гөлҗимеш, нәүрүз гөле, күкебаш яфраклары һәм башкалар), әчемәсен өчен, 80–90 градус җылылыкта киптерү зарур.

Һава торышына карап дару чималын табигый яки ясалма җылылык шартларында киптерәләр. Яхшы көндә аны ачык һавада, кояшта, түбә астында, әйбәт җилләнә торган биналарда, начар һава торышы булганда киптергечләрдә, мичтә киптерәләр. Иң уңайлы һәм тиз киптерү ысулы – калай түбә астында, анда җилләтү өчен тәрәзәләр булса тагын да яхшырак. Дару үләннәрен киптерү өчен терлек фермалары, шәхси хуҗалык абзарлары чарлаклары отышлы түгел, чөнки анда чималга башка исләр сеңәргә мөмкин. Исле әйберләр, ашламалар, химикатлар саклана торган биналар да бу исемлеккә керә.

Эфир майлары һәм гликозидлар булган яфраклар, чәчәкләр, сабакларны яки үсемлекләрнең җир асты өлешләрен кояш нурлары тигезмичә киптерәләр. Тамырларны, тамырчаларны, җимешләрне һәм төшләрне кояшта киптерергә мөмкин. Киптергәндә чималны даими әйләндергәләп торырга кирәк. Яхшы киптерелгән чималда 8–15 гигроскопик дым була, бу чималның сыйфатына тәэсир итми. Тамыр-тамырчыклар, кайры бөгеп караганда сынса, уалса киптерү эше тәмамланган була, бөгелсә, әле кибеп җитмәгән, димәк. Яфраклар һәм чәчәкләр тәмам кипкән сурәттә онга әйләнә, җитешкән җимешләр кысып караганда ябышмый, оешмый.

Җыелган чималны кәгазь яки чүпрәк капчыкларда, тартмаларда, әрҗәләрдә һәм банкаларда сакларга мөмкин. Әгәр чималда эфир майлары, оча торган матдәләр булса, аларны яхшы ябыла торган пыяла банкаларда саклау хәерле. Пакет, банка, әрҗәләргә салганда чималның төре һәм җыю вакыты турында язу тыгып калдыралар яисә тышына язып куялар. Үксә уты, канлут, түндербаш кебек агулы үләннәрне яхшы ябыла

торган пыяла банкаларда яки, гомумән, балалар керә алмый торган биналарда саклау бик мөһим.

Чималны коры, караңгы (ультрашәмәхә нурлардан саклый торган), чиста биналарда саклыйлар.

Биологик актив матдәләре булган шифалы үсемлекләрнең эчтәлеге.

Хәзерге вакытта кулланыла торган күпчелек дару үсемлекләренең шифалы тәэсире аларда һәртөрле биологик актив матдәләр булуга бәйле. Алар кеше организмына кергәч, нинди дә булса бер физиологик йогынты ясый. Әлеге матдәләрнең составы төрле һәм алар химик кушылмаларның төрле классларына карый.

Алкалоидлар – үсемлек чималында тозлар яки утырмалар рәвешендә булган төрле химик төзелешкә караучы катлаулы табигый азот кушылмалары. Алкалоидларның фармакологик хасиятләре бик күп төрле. Алар үзәк нерв системасын тынычландыра, ярсуны баса, йөрәк-кан тамырлары системасына гипертензив һәм гипотензив, кан тамырларын тарайта, медиаторика системасына, тән тукымаларының эшчәнлеге системасына төрлечә йогынты ясый.

Үсемлекләрдәге әлеге кушылмаларның эчтәлеге еш кына табигать шартларына, җыю вакытына, үсемлекләрнең үсеш мәленә, үстерү ысулларына бәйле. Алкалоидларның никадәр күп булуы үсемлекләрнең чәчәк атканда һәм гонҗәләнгәндә (бутон) нинди халәттә булуына бәйле.

Гликозидлар – азотсыз табигатьтәге матдәләрнең зур төркеме. Аларның молекулалары шикәрле өлештән (гликон) һәм шикәрсез өлештән (агликон) тора. Гадәттә йөрәк гликозидлары, сапониннар, әче **флавоноид** гликозидлары кулланыла. Югары күләмдә токсик матдәләр булганга алар агулы санала, төзелешләре буенча гормоннарга бик якын тора. Антрагликозид дип аталучы (кошкунмас, кассия, йөзьяшәр, рәваҗ һәм башка шундый үсемлекләрдә була), эчне йомшарта торган гликозидлар аеруча киң файдаланыла. Антрагликозидларда агу матдәсе бик аз, яхшы саклана. Ачы гликозид дип атала торган кайбер үсемлекләр ашыйсы килү теләген көчәйтү, ашказаны перистальтикасын ныгыту, ашкайнату согын бүлеп чыгаруны арттыру өчен файдаланыла, ризыкны яхшырак үзләштерергә булыша. Болар – әрем, бабасыр уты, тузганак, кызылчатыр кебек үсемлекләр. Гликозидларның тагын бер төре – сапониннар бик күп төрле үсемлекләрдә бар. Сапониннар канәферчәләр, нәүрүзгөлчәләр семьялыгында аеруча күп. Болар – гамбәр, синюха, нәүрүз гөле тамырлары – какыруны, ортисифон – сидек кууны, сары мәтрүшкә, үлмәсгөл – үт согы бүлеп чыгаруны яхшырту өчен файдаланыла. Кайбер сапониннар артериядәге кан басымын акрынайту, тир чыгару, костыру үзлегенә ия.

Соңгы вакытта флавоноид гликозидлар төркеменең әһәмияте бик нык артты. Әлеге матдәләрнең атамасы сары төскә ишарәли, болар феноль кушылмаларга карый. Флавоноид гликозидларның бер төре Р-витамины активлыгына ия, үт кууга, бактерияләрне бетерүгә, организмнан радиоактив матдәләрне чыгаруга булыша.

Кумариннар һәм **фурокумариннар** үсемлекләрдә чиста килеш тә, гликозидлардагы шикәр катнашында да булырга мөмкин. Кумариннар күпчелек очракларда кузаклылар, чатырсыманнар, сәдәпутычалар семьялыгына караучы үсемлекләрдә була, бигрәк тә тамырларында, җимешләрендә туплана. Кумаринсыман катнашмалардан фотокумариннар аеруча мөһим. Болар – кислородлы гетрициклик катнашмалар. Аларның берише кан тамырларын киңәйтүче, эчке әгъзаларның шома мускуллары кыскаруын бетерүче, берише шешне кайтаручы һәм тиренең ультрашәмәхә нурланыш йогынтысына сизгерлеген һәм анда меланин ясалуын арттыручы буларак кулланыла.

Эфир майлары – хуш исле, тиз парга әйләнүчән матдәләр, күпчелек очракларда үсемлекләрнең төрле органнарында, бигрәк тә чәчәкләрендә, яфракларында, җимешләрендә була. Эфир майлары үсемлекләрдән кайнар су яки пар ярдәмендә чыгарыла. Карап торышка бу катнашмалар майлы тапка охшаса да, химик табигате буенча майларга карамый. Чөнки алар төрле терпеноид һәм терпенсыман матдәләрнең, алардан ясалган эшләнмәләрнең канашмалары булып тора. Мәсәлән, борыч бөтнек, уыл уты (мелисса), чебен кунмас (шалфей), мәтрүшкә, әрем, турак уты (укроп) кебек үләннәрдә әлеге майлар 2–20 процентка җитәргә мөмкин. Эфир майларын ялкынсынуга, микробларга, вирусларга, суалчаннарга актив каршы торучы буларак кулланалар. Кайбер эфир майлары йөрәккан тамырлары һәм үзәк нерв системасы эшчәнлегенә тәэсир итә, авыртуны баса, артериаль кан басымын киметә, баш мие һәм йөрәктәге кан тамырларын киңәйтә.

Эфир майлары шулай ук какырыкны йомшарту, стимуллаштыру, ютәлләүне тынычландыру үзлегенә ия. Ашказаны-эчәк тракты эшчәнлеген яхшырталар.

Сумалалар. Химик төзелеше ягыннан сумалалар эфир майларына якын. Гадәттә алар бергә булып, хуш исле куе сыеклык тәшкил итә. Озак кипми торган сумалаларны бальзам дип атыйлар. Алар ылыслы агачларда, каен бөресендә, рәваҗ тамырында күп була. Мәсәлән, тупыл бөресе бактерияләргә һәм суалчаннарга каршы тору үзлегенә ия.

Ашлау матдәләре мәгълүм булган барлык үсемлекләрдә дә бар. Алар гадәттә агачларның һәм куакларның каерысында, үзагачында күп була (әйтик, имән, каен, төчечия, гөлбадран, чагыр һәм башкалар). Аларда

агулы матдәләр бик аз. Танидка бай булган әлеге үсемлекләр ашказаны-эчәк тракты өчен камаштыручы һәм бактерияләргә каршы торучы, авызны чайкау өчен кирәкле чара буларак кулланыла.

Ашлау матдәләренең ялкынсынуга каршы тору сәләте аксым матдәләренең танидлар белән бергәләшеп эш итүенә нигезләнә. Лайлалы ярыларда ялкынсынуның көчәюенә каршы торучы, саклаучы элпә хасил була. Пешкән, бәрелгән, киселгән урыннарны дәвалау өчен кулланылучы танидлар саклаучы элпә булдырганга, аларны кан агуны туктатучы һәм ялкынсынуга каршы торучы чара буларак та файдаланалар. Моннан тыш, танидлар алкалоидлар һәм авыр металл тозлары белән агуланган очракларда да кулланыла.

Ашлау матдәләре һавадагы кислород белән реакциягә кергәндә әчи. Алма, бәрәңгене һәм башка әйберләрне кискәндә бу хәл бик ачык күзәтелә (аларның төсе үзгәрә). Әлеге матдәләр суда эреми.

Кешенең витаминга ихтыяҗы тормыш шартларына, сәламәтлегенә, ел фасылына һ.б.га бәйле. Болар, нигездә, A, B1 (тиамин), B2 (рибофлавин), B6 (пиридоксин), B12, B15, D. E, F, K, P, (рутин), PP (никотин кислотасы), аскорбин кислотасы, холин, биотин һәм башка витаминнар. Тере организм гадәттә читтән егермеләп витамин кертелүгә мохтаҗ. Аларның кайберләре эчке әгъзаларда оеша.

Үсемлекләрнең дәвалау үзлеге әле тагын аларда органик кислоталар, лайлалар, куерган сут-сәмихлар, майлы майлар, фитонцидлар, пигментлар, ферментлар, минераль тозлар, микроэлементлар һ.б.лар булуга бәйле.

Күп очракта үсемлекләрнең дәвалау үзлеге аларда бер төркем шифалы матдәләр туплануга бәйле.

Үсемлек чималыннан дәвалау чаралары әзерләү

Моның иң гади ысулы – үсемлекләрнең бик нык вакланган, изелгән кисәкчәләреннән (яфрак, сабак, җимеш, тамыр, тамырча) ясалган онча (порошок) ясау. Киптерелгән чималны кәһва тегермәнендә яки бер савытта бик нык ваклыйлар, ончага әверелдерәләр дә эчкә кабул итәләр яки яра, җәрәхәт урыннарына сибәләр. Әмма бу ысул сирәк кулланыла. Шифалы үсемлек чималын нигездә төнәтмә, сыек дару, эрен-үлекне суырту чарасы буларак кулланалар. Төнәтмәләрне – яфрак, чәчәк, сабаклардан, суырту чарасын тамыр, тамырчалардан әзерлиләр. Үсемлек чималын: яфрак, чәчәкләрне – 5 мм.га кадәр, сабак, кайры, тамыр, тамырчаларны – 3 мм.га кадәр, җимеш, орлыкларны 0,5 мм.га кадәр ваклыйлар. Вакланган чималны эмаль, фарфор, пыяла савытка салып, өстенә су коеп, капкач ябып, кайнап торган сулы савыт өстенә утырталар, ягъни пар өстендә тоталар. Төнәтмәне еш болгатып – 15 минут дәвамында, сыеклыкны 30

минут җылыталар. Җылынганнан соң савытны бүлмә температурасында суыталар, аннан сөзеп, калган чималны сыгалар. Әзер сыгынтыны кайнар су салып кирәкле күләмгә җиткерәләр. Күпчелек үсемлекләрдән төнәтмә һәм сыекчаларны 1:10 һәм 1:20 нисбәтендә ясыйлар, ягъни вакланган чималның үлчәүле бер өлешеннән ун-егерме өлеш төнәтмә яки сыекча эшләнелә.

Эчү өчен кулланылучы кайбер үсемлек төнәтмәләрен әлләни куертмыйча, әйтик, 1:30, 1:40 нисбәтендә яисә моннан да сыеграк ясыйлар. Тышкы куллану, тәнгә сөртү өчен кирәкле төнәтмәләрне, киресенчә, куерак итеп әзерлиләр.

Өй шартларында төнәтмә, сыекчаларны гади генә, кайнап чыккан су салып әзерлиләр. Капкачын ныклап ябып, өстенә чүпрәк каплап, 4–6 сәгать дәвамында төнәтәләр. Аннан соң чималны сөзәләр, калганын сыгып, яхшырак өлешен калдыралар. Үсемлекләрнең кайбер төрләрен кабат кап-кайнар су салып сөзәргә мөмкин. Әйтик, калган тамырын кимендә өч мәртәбә кайнар су коеп файдаланырга була, чөнки аның тамыры таш кебек каты. Шул сәбәпле сыгынтысы әкренләп алына. Әлеге төнәтмә, сыеклыклар җылы бинада, җәен тиз бозыла. Шуңа күрә көн саен әзерләвең, яки салкынча җирдә, суыткычта 2–3 тәүлек саклавың хәерле.

Дару үләннәреннән 70 процентлы спиртта төнәтмәләр әзерлиләр. Вакланган үсемлекне шешәгә салып өстенә спирт салалар да, бөкесен, капкачын ябып бүлмә температурасында атна буе тоталар. Бер атнадан соң төнәтмәне бушатып, калган үсемлекне сыгалар һәм яхшырак өлешен калдыралар. Күпчелек үсемлекләрдән төнәтмәләрне 1:10 нисбәтендә ясыйлар. Спирт салып ясалган төнәтмәләрне озак сакларга мөмкин. Дару чималын аракыда да төнәтергә ярый. Ул чагында 1:5 нисбәте була. Бу ысул халык медицинасында еш кулланыла. Шушы рәвешле төнәтелгән чималны эчкә кабул итәргә, тәнгә сөртергә дә була.

Халкыбыз яшәешендә киптерелгән һәм вакланган дару үсемлекләре катнашмалары белән бергә медицина чәйләре дә киң кулланыла. Үлән җыелмаларыннан төнәтмә, сыеклык, кайнар компресслар әзерлиләр. Гадәттә үсемлек тамырларыннан ягым-мазь ясыйлар. Аларны әзерләү өчен нигез итеп вазелин, ланолин, тозланмаган дуңгыз салосы, бурсык мае, ак май яки көнбагыш мае алына. Сало яки май нигезендә ясалган ягымнар тән тиресенә ансат үтеп керә. Вазелин нигезендә ясалаган ягымнарга караганда алар ныграк тәэсир итә.

Дәвалау максатында үсемлекләрнең яңа гына сыгылган суын аеруча еш кулланалар. Аны эчәргә дә, сыларга да мөмкин.

Шулай ук халык медицинасында үсемлекләрдән, җимешләрдән, төшләрдән алынган сүлдә ясалган әчеткеләр киң файдаланыла. Әчет-

келәр еш кына канлут, ат кәстәнәсе чикләвеге кебек кайбер агулы үсемлекләрнең агу кимәлен нык киметә. Шулай эчәклекнең торышына зыян салмый.

Дару үләннәре тупланмалары аерым урын били. Алардан төнәтмәләрне түбәндәгечә әзерләргә була: 10 г (1–2 аш кашыгы) чималны эмаль, пыяла, фарфор савытка салалар да, шуңа 200 мл (1 стакан) кап-кайнар су коеп, капкачын ябалар һәм кайнап торган су өстендә, парда 15 минут җылыталар. Аннан бүлмә тепературасында 45 минут суыталар, калган чималны сыгалар. Алынган төнәтмәнең күләмен кайнаган су кушып 200 мл.га җиткерәләр.

Сыеклык: 10 г (1–2 аш кашыгы) чималны эмаль, пыяла савытка салалар да, өстенә 200 мл (1 стакан) кап-кайнар кайнаган су коеп, капкач белән ябалар. Аннан кайнап торган суда (су мунчасында) 30 минут җылыталар, 10 минут бүлмә температурасында суыткач, калган чималны сыгалар. Кайнаган су салып алынган сыеклыкның күләмен 200 мл.га җиткерәләр.

Эчкә сулау катнашмалары да кулланыла. Аларны әзер төнәтмәләр яки сыеклыклар нигезендә, соңрак кайнар су кушып тиешле кимәлгә җиткерү шарты белән 1:2 яки 1:3 нисбәтендә әзерлиләр.

Сыек даруларны, сиптереп юу, дәвалау һәм гигиена процедуралары өчен измәләрне дә шулай әзерлиләр. Кайчагында, зарурлык булганда, тагын да куерак су сыгынтылары кирәк булганда төнәтмә һәм сыгынтыларны 1:5 яки 1:3 исәбеннән әзерләү һәм шул табигый хәлендә куллану кирәк.

Дәвалау ванналары әзерләү өчен төнәтмә һәм дару сыеклыкларын бер ваннага 1–2 литр исәбеннән кулланырга кирәк.

Күпчелек хроник авыруларны гален препаратлары белән дәвалау курсы 25–40 көнгә сузыла. 10–15 көнлек тәнәфестән соң, курсны 2–3 мәртәбә кабатлыйлар. Нәтиҗәлелеге кимемәсен һәм ияләшмәс өчен дәвалау курсларын кабатлаганда дару сыеклыкларын составын алыштырып, шушылай тәэсир итә торган башка шифалы үләннәрне билгелиләр. Гален чараларының бер тапкыр куллана торганнарын һәм тәүлек дәвамында куллану санын катгый билгеләп кую дөрес булмас. Зарурлык туганда авыруның ни рәвешле узуына, яшь, җенес, шәхси үзенчәлекләргә карап аларны алыштырырга да була.

(Дәвамы бар)

Рәшит Минһаҗ тәрҗемәсе

ЮБИЛЯРЛАР ТУРЫНДА СҮЗ

СЛОВО О ЮБИЛЯРАХ

Расуль Гареев

К 125-ЛЕТИЮ Г.З. ЯГУДИНА

Фото: belizv-tat.ru

В июле месяце 2023 г. исполняется 125 лет со дня рождения Гимада Зигангировича Ягудина – уроженца деревни Тузлукуш Белебевского района, выдающегося государственного деятеля Республики Башкортостан, крупного хозяйственника, писателя-публициста, репрессированного и растрелянного в 1938 г.

Историческая значимость творческой личности Ягудина Г.З. ярко проявилась в годы его работы на посту наркома (министра) промышленности Башкортостана, важнейшей отрасли экономики в период индустриализации страны. По сути он руководил индустриализацией Башкортостана.

Его имя по достоинству вошла в список первооткрывателей башкирской нефти. Он руководил строительством Уфимского моторостроительного завода, первых электростанций и энергетических объектов Уфы, а также крупнейшей в России спичечной фабрики и т.д. При его непосредственном участии создавалась инфрастуктура строительства жилья, объектов образования и здравоохранения.

В 2022 г. в честь 90-летия башкирской нефти его фамилия была высечена золотыми буквами на стелле Первооткрывателей на центральной площади г. Ишимбая.

Общественные организации, ветераны нефтяной отрасли Белебея и поселка Приютово вносят предложение торжественно и на республиканском уровне отметить 125-летие со дня рождения Г.З. Ягудина в городе и в с. Тузлукуш.

В первую очередь предлагаем провести в городе научно-практическую конференцию с приглашением руководства Министерства промышленности нашей республики, «Башнефти», представителей науки, журналистов, творческой интеллигенции, ветеранов нефтяной отрасли, башкирского телевидения.

В рамках проведения юбилейных мероприятий рекомендуем предусмотреть посещение музея Ягудина в с. Тузлукуш, с возложением цветов к его памятнику.

Предлагаем наградить грамотами от имени Главы Республики Башкортостан, и ценными подарками тех творческих личностей, принявших активное участие в деле увековечивания памяти Г.З. Ягудина, в том числе писателя-публициста Зайнетдинова Энгеля Ахметовича, писателя и поэта Камиля Фазлый (Фазлутдинова); директора музея в селе Тузлукуш, заслуженного учителя РФ Исхакову Римму Миргасимовну; авторов памятника Р.Т. Давлетшина, Ю.Ф. Солдатова.

Предлагаем также установить мемориальные доски памяти Ягудина Г.З. на стене дома в Белебее на ул. Советская, где он семьей жил в 1920–1929 гг., а также на стене дома, в с. Тузлукуш, в котором он родился и вырос.

В целях оживления социальной ситуации в селе Тузлукуш предлагаем: возобновить работу местной библиотеки, восстановить деятельность ФАП, открыть торговую точку по продаже продуктов и товаров первой необходимости; продумать возможность использования пустующей школы (как базу юнармейцев, и как спортивную базу) и т.д.

Общественники города и района выражают надежду и уверенность в всемерной поддержке. Считаем, что данное мероприятие явится особым вкладом в деле патриотического воспитания молодого поколения на примере исторической памяти знаменитых личностей и героев страны.

АВТОРЛАР БУЕНЧА БЕЛЕШМӘ

Ахунов Айдар Габделислам улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Бакиева Рәшидә Корман кызы, төбәк тарихын өйрәнүче, РФнең атказанган укытучысы.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, җәмәгать эшлеклесе.

Бекенин Сөнгатулла Хәкимҗан улы, укытучы, шагыйрь, музыкант, «Яшьлеккә сәяхәт» ансамбле әгъзасы.

Гәрәев Рәсүл Корбан улы, БР Татар конгрессының Бәләбәйдәге бүлекчә җитәкчесе.

Закирова Илсөяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФАнең Г. Ибраһимов исемендәге ТӘСИның халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Закорюкина Асия Альберт кызы, рәссам, Тубыл шәһәре «А.А. Алябьев ис. өстәмә белем бирү сәнгать мәктәбе» МАУ укытучысы.

Захарова Фирая Хәмзә кызы, үләнче, үләннәр белән дәвалаучы.

Зиннәтуллина Фәнисә Мәксүт кызы, РФнең атказанган укытучысы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, «Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире.

Йосыпов Фәрит Йосыф улы, тел галиме, филология фәннәре докторы, профессор, ТРның атказанган фән эшлеклесе, Төрек лингвистика халыкара җәмгыяте мөһбир әгъзасы.

Койлакаев Алибек Байморат улы, рәссам.

Котомова Рәүилә Сибгатулла кызы, өстәмә белем бирү педагогы, Төмән өлкәсе Тубыл шәһәренең 15 нче урта гомуми белем бирү мәктәбе музее мөдире.

Минһаҗев Рәшит Рәкыйп улы, журналист.

Наил хәзрәт Җамалетдинов, Чуашстан Республикасындагы Комсомол районының Тукай авылы мәчете имам-хатыйбы.

Рәхимов Ришат Халит улы, «Музей-Студия» музей технологияләре һәм фәнни экспертизалары үзәге директоры.

Садыйков Клим Солтан улы, педагогика фәннәре кандидаты, доцент.

Сажина Альмира Азат кызы, туган як тарихын өйрәнүче, «Халыкара иминият төркеме» ҖЧҖнең башкарма директоры.

Сәйдуллина Зөлхәйда Солтанбай кызы, Вагай районы Тугыз авылы мәдәният йорты белгече, себер татарлары фольклорын җыючы.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБнең Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Фазылова Зөлфирә Искәндәр кызы, төбәкче, МАУ «Тубыл районы үзәкләштерелгән система» МАУ китапханәчесе.

Фәйзуллина Гүзәл Чахвар кызы, филология фәннәре докторы, доцент. «Башлангыч һәм мәктәпкәчә белем бирү теорияләре һәм методлары» кафедрасы профессоры, РФА УрБнең Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Фәткуллин Фәрит Миңнулла улы, «Кызыл таң» гәзитенең әдәбият һәм сәнгать бүлеге мөдире, Башкортостанның һәм Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Фәттахов Илһам Фаил улы, филология фәннәре кандидаты.

Шәрипова Земфира Таштимер кызы, фольклор буенча белгеч, «Тубыл төбәк мәдәният үзәге»нең МАУ өстәмә белем бирү педагогы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ахунов Айдар Габделисламович, краевед.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писатель, общественный деятель.

Бакиева Рашида Кормановна, краевед, заслуженный учитель РФ.

Бекенин Сунгатулла Хакимзянович, заслуженный педагог, поэт, музыкант, участник ансамбля «Яшьлеккә сәяхәт».

Гареев Расуль Курбанович, Руководитель Белебеевского отделения Конгресса татар РБ.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Закорюкина Асия Альбертовна, художник, преподаватель МАУ ДОД «ДШИ им. А.А. Алябьева» Тобольска.

Захарова Фирая Хамзиновна, травник-целитель.

Зиннатуллина Фаниса Максудовна, Заслуженный учитель РФ.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала «Туган җир. Родной край».

Койлакаев Алибек Баймуратович, художник.

Кутумова Равиля Сибгатулловна, педагог дополнительного образования, зав. музеем школы МАОУ СОШ № 15 Тобольска Тюменской области.

Мингазов Рашит Ракипович, журналист.

Наиль хазрат Джамалетдинов, имам-хатыб мечети села Тукай Комсомольского района Республики Чувашия.

Рахимов Ришат Халитович, директор «Центра музейных технологий и научных экспертиз «Музеум-Студия».

Садыков Клим Султанович, кандидат педагогических наук, доцент.

Сажина Альмира Азатовна, краевед, исполнительный директор ООО «Международная Страховая группа».

Сайдуллина Зульхайда Султанбаевна, собиратель фольклора сибирских татар, специалист Тукузского Дома культуры Вагайского района.

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Фазылова Зульфира Искандаровна, краевед, библиотекарь МАУ «Тобольская районная централизованная система».

Файзуллина Гузель Чахваровна, доктор филологических наук, доцент. Профессор кафедры «Теории и методики начального и дошкольного обучения», с.н.с. Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Фаткуллин Фарит Миннуллович, заведующий отделом литературы и искусства газеты «Кызыл таң», заслуженный работник культуры Башкортостана и Татарстана.

Фаттахов Ильгам Фаилевич, кандидат филологических наук.

Шарипова Земфира Таштимировна, специалист по фольклору, педагог дополнительного образования МАУ «Тобольский районный Центр культуры».

Юсупов Фарит Юсупович, языковед, доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель науки РТ, член-корреспондент Международного турецкого лингвистического общества.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган җир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф. 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.
2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.
3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.
4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.
5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению*:*

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество ____________________
2. Ученая степень ____________________
3. Ученое звание ____________________
4. Занимаемая должность ____________________
6. Почтовый адрес с индексом ____________________
7. Адрес электронной почты (e-mail) ____________________
8. Контактный телефон ____________________

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии, она, в случае соответствия всем требованиям, передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган җир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган җир/Родной край»

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
3’2023

Подписано в печать 17.05.2023 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 19,5 Тираж 999 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов авторов

Ш.Ш. Кадыров һәм И.Г. Закирова авторлыгында чыгарылган «Татар халкының музыкаль-эпик иҗаты: себер ареалы» хезмәте презентациясендә.

Посещение Тюмени в рамках фестиваля «Сузге-тора». 21 мая 2023 г.

VII Международная научно-практическая конференция «Занкиевские чтения»

На юбилее Сунгатуллы Бекенина.

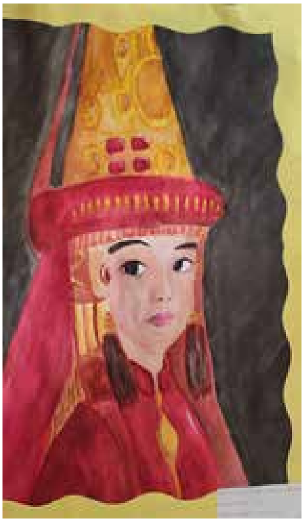

Работы юных художников конкурса рисунков «Легендарная царица Сузге»
(«Ханбикә Сүзге»)
Февраль 2023 г.

Организаторы и жюри фестиваля «Язгы моңнар». Июнь 2023.

Посещение комплекса Искерского городища. 2023 г.

2023
ГОД НАЦИОНАЛЬНЫХ
КУЛЬТУР И ТРАДИЦИЙ
МИЛЛИ МӘДӘНИЯТЛӘР
һӘМ ГОРЕФ-ГАДӘТЛӘР ЕЛЫ

МИЛЛИ
ДАСТАННАРЫБЫЗ
ЕЛЫ
2023
ГОД
НАЦИОНАЛЬНЫХ
ДАСТАНОВ

ПЕРТӘМ ПУЛАЙЫК!

Дәлийә

Татарларым, себерлеләр,
Парығыска та энтәшәм,
Аңнан, үсем өцөн түгел,
Телем өцөн көрәшәм.

Үс йағын ҡына маҡтайты,
Тийеп, әйтәсес ийән,
Үс йағым – пөтөн Себерем!
Йалғышмаң, алай тимәң.

Ҡайсы йаҡның кәпләшеүе,
Пырас айырмалыраҡ,
Абу итәрсес, шиғерләрем
Пулмаса йағымныраҡ.

Ҡасанца пелән себерле
Телне полғап та китәм,
Икәүен тә ҡәтерләйем,
Икәүен тә үс итәм.

Икәүе тә миңә туған,
Икәүе тә йағымны,
Ата-пабам ике йаҡтан
Себер, Ҡасан тоғомно.

Төмән-Йалутор пуйларын...
Тигес сөйәм, йаратам,
Татарлар, сескә пағышлап,
Йорәк йырны йаңкыратам.

Аллам пиргән ҡалыкларға
Төрлө ыспай телләрне,
Ницек телең йарайтмайсың!
Телгә салған көйләрне.

Үс телен аңнай алмаған
Йат телләрне аңнар ма?
Инте аны кем тийәрсес,
Ағыллы ма, арсар ма?

Төрлө йернең үсенеңке
Йола-әтәтләре пар,
Мин пелмәгәннәре тә кән,
Сес пелмәгәннәр тә пар.

Пер аймаҡ ҡуй пес – татарлар,
Пабаларыбыс – туған,
Пер-перен татар сатмаған,
Пертәм пулған, тус пулған.

«Үс йағымны» йаса алсам,
Пәғетле пулыр итем,
Телне йаҡлап йаскан пулған
Сүсләрем йелгә китте.

«Үс йағы» тип, песнең йаҡ тип
Пүлешеп утырмайыҡ,
Алай та пуш мейәләрне,
Цүп-цап пән тултырмайыҡ.

Ницек пулсаң та кешегә
Иц пер йарап пулмас, тим,
Татар татарын цуғыса...
Ҡотай ҡылмас мийән ким?

Пертәм пулайык, татарлар,
Пабаларыбыс тайын,
Телебесне йаҡлағалы
Табайыҡ та пер шайын!